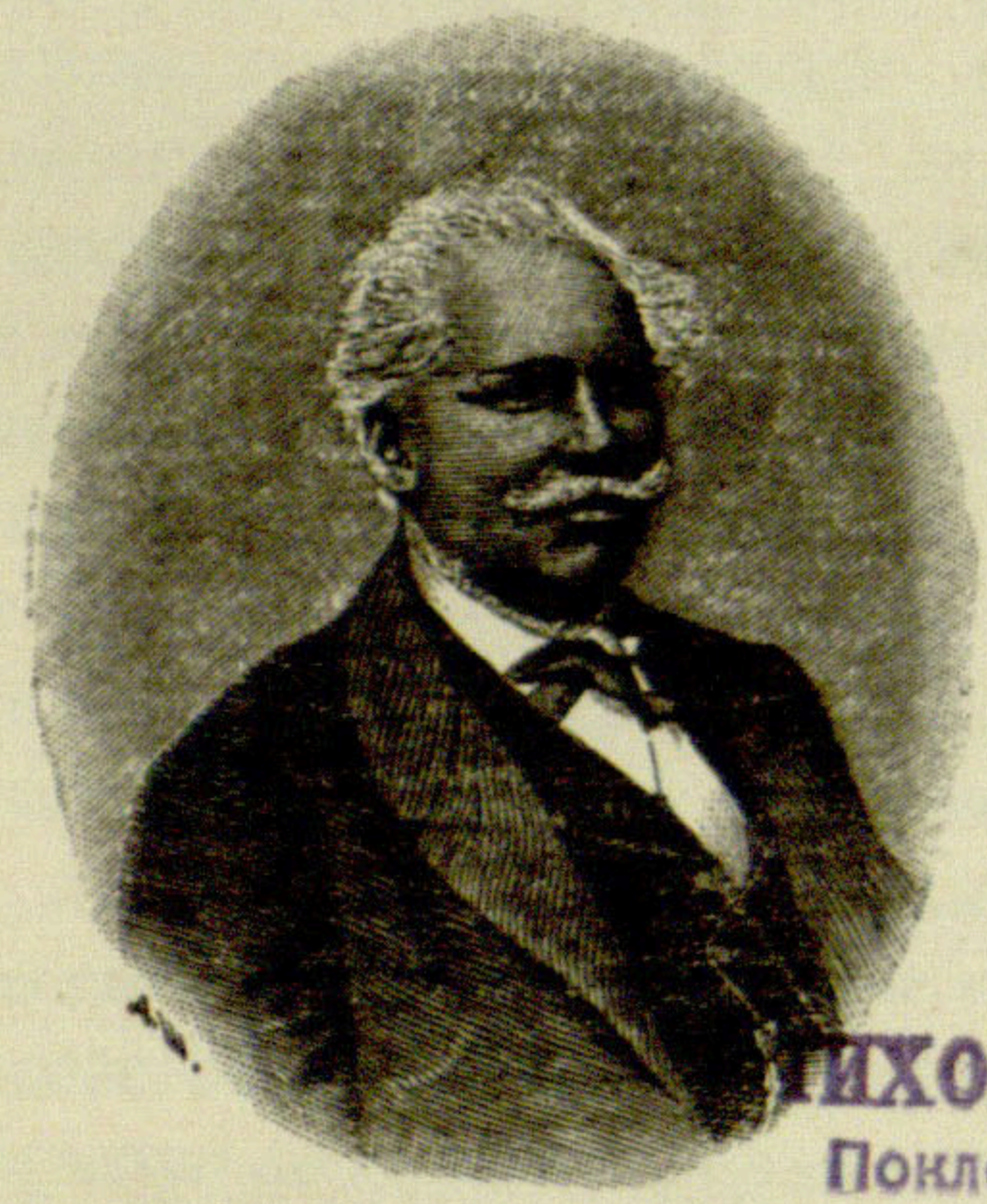
149. ИЗДАЊЕ ЗАДУЖБИНЕ И. М. КОЛАРЦА 149.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

КАЛУЂЕР и ХАЈДУК

ПРИПОВЕТКА О ПОСЛЕДЊИМ ДАНИМА СРБИЈЕ У XV ВЕКУ

БИБЛИОТЕКА
ТИХОМИРА Р. ЂОРЂЕВ
Поклон Народној библиот

Штампано у Модерној Штампарији „Пијемонт", Београд 1913.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

1865-1813

Читаоцима се на овим листовима пружа приповетка коју није писао приповедач од посла. Писцу је жеља била да читаоцима пружи опис живота српског народа у средњем веку у што свестранијем облику. И облик приповетке учинио му се за тај посао најподеснији. Тим путем се овде у облику приповетке износи дело студије, јер и за неке обичне сцене, које се показују једнаке с данашњим народним животом, писац има разлога да мисли да су такве исте могле бити и у средњем веку. У истини има пуно ствари које су се и онда чиниле као што се чине данас, или које су и онда изгледале као што изгледају данас. Прекида међу вековима нема; они се преливају лаганим, поступним променама један у други као и све остало у органичком свету. Писац се нада да неће бити тешко разумети зашто је нашао за потребно да се маши форме белетристичке. Он је уверен да је та форма најподеснија за показани задатак. Ако њему није пошло за руком да истом рукује као што би требало, крив је он сам, а није форма. Писац ће бити задовољан, ако само буде показао пут и отворио вољу другима, да живот

прошлости, увек занимљив, представљају савременицима у облику приповетке, којим се и модерни живот представља. Писац, наравно, не мисли да су добри романи и приповетке измишљене ствари, него да су дело студије, цртали они садашњост или прошлост.

Година 1865 метнута је поред 1913 зато што је 1865 иста мисао тешње и сасвим почетнички обрађена у приповедци „Калуђер“, која је 1865 штампана у „Вили“ у Београду.

11 августа 1913
Bad Nauheim.

I.

Летњи дан већ нагиње заранцима у питомоме Дренопољу. Сенке су све дуже, а хладови већи, и ако још бије јара летња. На пијаци, на којој се продавало робље, купци почињу већ долазити и разгледати шта је за кога. Јадно робље, које је за жестоке жеге било прилегло у неком бедном хладу, осећаше немилостиво ћарање штапом, да се исправи, да опет прене, јер купци долазе.

На једноме месту су момче и девојче, брат и сестра, однекуд из Србије, млади као капља, обоје лепи и нежни. Били су срећни да их судбина још није била раставила, и једнако су молили Бога да их опет барем заједно одржи. Обучени су у јадне траље. Она, девојка, била је готово гола. Одузето јој је одело у ком је била заробљена, па су јој дате траље и крпе у којима је сад. Стид ју је, јадницу, морио, али помоћи није било. Трговац је гураше штапом да устане, да се покаже. Она би се пре сакривала и гурила, али милости било није.

— Устани, покажи се, како ћу те продати? Не мислиш ваљда код мене мрети, викаше трговац гурајући је штапом.

— Ето, устала сам, одговараше она, дижући се лагано и гурећи се више но што је устала, еда би покрила голотињу. Удри, убиј ме, шта хоћеш од мене?

— Хоћу да те добро продам, одговараше трговац.

Пред њу и пред њена брата стаде старац с белом брадом, који је хтео да их купи.

— Одакле сте, питаше он?

— Из Гњилана, одговорише они, код Новог Брда.

— Кад сте заробљени?

— Пре годину дана.

— Па где сте провели?

— Нешто у Серезу, а нешто овде.

— Имате ли живе родитеље? упита трговац.

— Живи су нам остали и отац и мајка, а ухватио нас у ропство турски насилник, без рата, без ичега, усред мира, одговараше момчић слободно, добивши поверења пред старцем, који је показивао вољу да их купи.

— Купите нас обоје, брат смо и сестра, па ћемо вас лепо слушати, проговори девојка, — купите нас Бога ради! Много смо препатили. Неће ли дати Бог да се у вас одморимо и утешимо! Ах, јао, Боже преблаги, докле ћемо трпети? Ничега се тако не плашимо колико да нас не раставе. До сада нас, дао Бог, нису раставили; остали смо непрестано заједно. Ах, купите нас, добри човече!

Трговац проговори неколико речи, брзо

се погоди с продавцем и исплати га. Чекао је запис о куповини, па да их поведе.

— Ја сам вас купио, али не да вас држим у ропству него да вас ослободим. То је воља једне велике госпође, која ме је послала да откупим два роба из Србије и да их кући отправим, рече трговац лаганим гласом. — Само ћутите, чините се невешти.

Двоје заробљеника пођоше му к руци, а он је устезаше. На лицу им сину сунце среће и задовољства.

— Реците нам, ко је наша добротворка? Је ли царица Мара, ћерка нашега деспота? Реците нам, да знамо за кога ћемо се Богу молити.

— Не могу вам рећи ништа, забрањено ми је. То чини лева да не би знала десна. Пођите са мном тихо, да се, по наредби, за вас састарам.

И они кренуше баш покрај султанових дворова у Дренопољу.

У султановим вртовима око дворова, робови вртари већ заливају цвеће и чисте стазе за вечерње шетње. Харемски прозори се један по један отварају вечерњем хладу и лахору из шума и с планина.

У дворцу царице Маре нарочито је живо. Навечерје је Ивања-дне, рођења Св. Јована Крститеља. Домаћи калуђер, отац Панкратије, погнут сединама и старошћу, улази у дворац царичин и заузима место у малој капелици, спремљеној у једном одељењу дворца, почи-

њући читати и певати црквене прописане текстове.

Дворкиње отворише врата те мале, полусакривене дворске црквице у султановим дворима у Дренопољу. Црква замириса измирном и воштаним свећама. Пријатан звук кадионице сусретао је из олтара царицу и њену малу свиту. Царица Мара улази са својим двема дворским госпођама у црквицу, крстећи се. Пред иконом и пред воштаницом, крај ње запаљеном, царица се спусти на колена и потону у усрдну, дубоку молитву. „Господе, преблаги и премилостиви, шапуташе царица, погледај милостивим оком на мога оца и на моју мајку, и на моју милу отаџбину Србију дај им среће, успеха и напретка! Помози им против оних који су супротни! Одбрани их од сваке напасти! Учини све Србији и њима, макар шта са мном било овде у чељустима агаренским! Господе, смилуј се на родитеље моје и на земљу њихову! Господе, молим ти се, спаси, сахрани, помилуј!“

Царица Мара је, у време о коме причамо, године 1450, била већ претурила тридесету годину.

Као треће дете деспота Ђурђа и деспотице Јерине, који су се венчали о Божићу 1413 године, царица Мара се удала за султана Мурата у јесен 1435 године. Њена је удаја била политично дело, те је она у харем доведена и за султана венчана само у намери да се српски деспотски и султански турски

двор вежу међу собом. Султан је нову царицу галантно примио и дао јој у свом двору све повластице које јој припадају, не тражећи од ње ништа. Ма да је био одан ниским страстима, којима се топио у телесном уживању, султан Мурат је био човек дубоких мисли. Доведавши Ђурђеву ћерку у свој харем, он јој је учинио сваку пажњу и све почасти, али је није ни додирнуо, мислећи како би, може бити, могла доћи потреба да је он врати натраг оцу онако како му је и доведена. Своја задовољства тражио је он у пијанкама, у лову, и у разним другим забавама, а са царицом Маром говорио би о ономе што би му требало од Србије и о Србији, и радо би јој долазио на разговор, да се извештава о свему што се тицало северо-западне границе Турскога Царства. Опширна образованост и широк ум деспотове ћерке бејаше у стању да задовољи и најдубља размишљања султана Мурата и да помогне оријентацију његових пространих комбинација. На томе се и свршавало општење Муратово с царицом Маром, којој је он, у накнаду за то, оставио пуну слободу њене хришћанске вере. У њен стан пуштан је без икакве сметње њен калуђер, старац Панкратије, који је служио царичину богомољу и могао је бити на служби и за све друге потребе царичине у њеним везама с родитељским домом и са Србијом, на коју она никада није престајала мислити.

Помоливши се Богу, као што рекосмо,

царица стаде на своје место у цркви и побожно слушаше вечерњу молитву оца Панкратија.

Царица је била средњег, складног стаса, у расцветаној лепоти жене која је, у пуној уздржљивости, претурила своју тридесету годину. Одело јој је било више грчко него турско, више калуђерско него световно, од тамно лаког источног ткива. Коса јој је била смеђа, очи крупне, црне, држање више поносито него скрушено. С њеним двема дворкињама, женама старијим, говорила је српски, јер их је била из Србије довела. Од њих се тако рећи, никад није растајала. Кад се свршила молитва, она узе благослов од оца Панкратија и остави тиху домаћу црквицу, упутивши се у своје дворане, замирисане миром силнога цвећа из султанских вртова.

У тај мах јавише дворкиње да долази престолонаследник Мехмед. Он је царицу Мару сматрао као мајку. Она га је застала у харему султанову у његовој седмој години, и како јој се као леп, бистар и отворен дечко веома свидео, одмах га је заволела. Покушавши да га уљуђује и васпитава, па опазивши велику пријемчивост духа, царица Мара му је постала права мајка и васпитачица, тако да се може казати како је, од онога што је малим дететом и дечаком у двору научио, све од царице Маре научио. С тога је њу сматрао као праву своју мајку.

Царица изађе на праг својега дворца, да дочека престолонаследника.

Престолонаследник Мехмед је био леп, стасит младић. Лице му је било ведро, непорушено страстима и ниским пожудама, пуно крепости и енергије, која се показивала у духу његовом. Брада му је избијала мало напред, а нос је био велики, орловски. Очи су му биле меланхоличне, замишљене, показујући дубок умни рад у глави. И ако су му брада и бркови тек били пробили, престолонаследник је Мехмед већ имао држање и понашање зрелога човека.

Прилазећи царици Мари, престолонаследник се по турском обичају дубоко поклони и као мајку је у руку пољуби.

— Јесте се здраво вратили из лова, упита царица, и како сте били задовољни?

— Вратили смо се здраво, одговараше младић, али задовољни нисмо били много. Досађивала нам је врућина, и ловити се могло само рано за хлада и један дан кад је плаха киша ваздух расхладила. Ја сам, међу тим, баш у томе уживао. Седећи у хладу и одмарајући се, како за лов и иначе не марим, и идем само да оцу друштво чиним, ја сам се бавио читањем и размишљањем. А кад год то чиним, благосиљам твоје савете, мајко, јер си ме ти најлепше учила да досадно време прекраћујем размишљањем и читањем.

— Па шта си читао, Мехмеде, можеш ли ми казати?

— По трећи пут сам, овом приликом, читао *Живот цара Александра Македонца*.

— Зашто ти се тај живот толико свиђа? упита царица.

— Зато што су под султанском руком и Македонија и већи део земаља које је држао цар Александар Македонац. Па кад буде Божја воља да ја седнем на султански престо, зар не бих могао ја чинити што је чинио Александар Македонац?

— Могао би и моћи ћеш, ако то буде Божја воља, и ако силу никада не раставиш од благости и милосрђа.

— Мајко царице, ти си ме увек учила благости и милосрђу; од тих се врлинâ ја никада нећу одвојити, буди уверена. У осталом зар мој отац није према теби увек вршио благост и милосрђе?

— Јесте, и хвала му за то најискренија. Али није то доста према мени самој. Ја се лично немам на што жалити, али бих ја желела да се хришћанство нема шта жалити на велике султане Турског Царства.

— Ја мислим да мој отац није давао повода никаквој жалби ни у том погледу.

— Мехмеде, синко, жао ми је што то не могу потврдити. Не жалим се на султана самога толико колико на његове доглавнике. Зашто је ослепио моја два рођена брата, Стефана и Гргура? Зар то није верска и политичка страст? Па колико је хришћанскога нашег народа изгинуло приликом ратова, пре десетак година, и после, кад су Турци Србију

поплавили? Мехмеде, синко, срце ме боли кад на то само помислим.

— Мајко царице, то је политика. Деспот Ђурађ, отац твој, често заборавља да земљу држи по султанској милости; он увек тегли хришћанима, непријатељима Турске. Све што су Срби препатили није ради вере.

— Нека буде, али то је било пређе, а сад није. После повратка са Златице 1442, после боја на Варни 1444, после боја на Косову 1448, деспот је коначно променио своје мисли. Пре тих догађаја он је имао уздања у западне хришћане, али га је после њих са свим изгубио. Он добро зна сад, да му ваља с турским султаном у слози и у покорности живети.

— То би било добро, рече Мехмед.

— Али, Мехмеде, синко, не заборави трпљивост, не заборави благост према вери хришћанској онда кад султан будеш. Ви, рекла бих, све мислите да ћете бити у стању да искорените хришћанство. Немојте веровати у тај страсни сан ваших хоџа и дервиша. И хришћанска је вера од Бога. Штедите је, трпите је. У венцу султанском то ће ти бити најлепши цвет, ако не заборавиш овај мој савет. Срце ми се цепа кад само помислим колико је рода хришћанскога изгинуло од турске сабље, колико је цркава пропало од турске нетрпљивости. Али нећу више о томе да говорим, да те не срдим. И ти си какви су и твоји стари. То друкчије бити не може.

— Царице мајко, опрости! Ја нисам и не мислим бити као што су ми били стари. Нека ми Бог Богова помогне, ја ћу посведочити да нисам што су ми стари. И буди уверена — никад нећу заборавити да си ми за то ти највише поуке пружила. Не заборављам, нећу заборавити твоје савете, твоје материнске поуке. Нисам ли им увек као добар син следовао?

— Хвала, синко Мехмеде. Где сте били у лову последњу десетину дана?

— На планини Странци и на Деркоском Језеру, у околини Цариграда.

— Јеси ли био задовољан с ловом?

— Мајко царице, ти знаш колико ја за лов марим. Али ме је много интересовала она земља. Први пут сам сад био онде. И много ме је интересовало Црно Море, које сам сад први пут видео.

— Зашто Мехмеде, синко?

— Што ми онде све говори о Цариграду.

— Па Цариград није ваш; он је цара хришћанскога.

— Мајко царице, и ово је било цара хришћанскога, па је сад наше.

— У тебе су само освајачке мисли.

— Да, освајачке, што се тиче државне власти. Државна власт треба да је једна, свемоћна, ненадмашна. Тек под крилом такве државне власти може бити вера слободна.

— Мехмеде, Мехмеде — говораше царица, тужно главом машући.

— Ја имам разлога што говорим, продужи Мехмед с размишљањем. Што су хришћани несложни, слаби, за војевање неумешни, у религиозном фанатизму занесени? Из тога је јасно да они не могу имати државе. О како ми је било кад ми се с једног брега показао предео цариградски!

— Зар се ви не одричете никад од помисли на Цариград?

— Не, никад, никад — говораше Мехмед.

За тим уста и са синовљим поштовањем поздрави царицу, која оста очевидно сневесељена после ове походе младога султанског орлића.

— Да, да, то је свршено, шапташе царица Мара преда се, понављајући своје уобичајене молитве. То је свршено. Ко зна колико нас још времена одваја од те жалости? Турци ће ући у Цариград; судбина је и казна Божија за наше грехе, да они упрљају вековима чуване хришћанске светиње, да освоје и униште и последњи остатак Цариградског Царства. О Боже, преблаги творче, сахрани нас и помилуј! Сахрани и помилуј Србију! Кад Цариград падне, ни њојзи добро бити неће. Боже, Боже, молим ти се четрдесет пута, сахрани и помилуј! Опрости нам грехе, Боже, није ли се чаша страдања нашег испунила?!

Царица Мара клече на колена пред иконом и продужи крстити се и молити се Богу, да своје злослутне тужне мисли растера.

Султан Мурат је такође походио каткад своју султанку, царицу Мару, и ако веома ретко. За неких петнаест година њенога брака догађало се да га и по годину, и по годину и по дана не види, кад би он куд на војевање или на другу страну царства ишао.

Тога дана, тек се султанка од молитве дигла, објавише јој дворкиње да султан долази. Једва је имала времена да се спреми како је турски обичај. Царица Мара се у свакој такој прилици узнемиривала и плашила султанових пожуда. И сад јој зазебе надно срца, кад су јој јавили да ће јој султан доћи.

Султан Мурат је био човек средњег стаса, дежмекаст, беле коже, плавих ситних очију, широких меснатих образа, носа великог, закучастог, браде округле, косе више смеђе, али у то време са свим проседе. Њему је тада било око педесет година. Човек је био иначе нарави благе, постојан у својим намерама и мислима. Главна му је страст била пиће, и могао је попити велику количину вина. У пићу је такође био сама доброта.

Ушавши у дворане царичине, султан Мурат седе на шиљте свилом везено, које му је било спремљено. Царица Мара је стајала спрам њега, готова да га подвори по жељи његовој. Дворкиња послужи шербет у златним кондирима.

— Не, не могу, говораше султан. Тешке су ме мисли обхрвале.

— Чим бих те могла разгалити, господару, говораше царица.

— Ничим, драга султанко. Један дервиш мевлеви, за кога знам да као пророк погађа, рекао ми је неки дан, у лову, да се спремам за онај свет.

— Откуда турски дервиш може знати оно што ће бити, што је само у Божијој руци?

— И ја бих то мислио, али овај зна. Пре двадесет година прорекао ми је да ћу ступити на престо. И збило се. Због тога ето и мислим да ће се збити што сад прориче.

— Али, господару, ти си у најбољој снази. Крепост и живот тек сад настају. Божја воља је велика!

— Тако је. Али сам ја претурио педесету годину живота. Не осећам се као што сам се осећао. Нешто се спрема. Јеси ли скоро видела Мехмеда?

— Мало пре је био, да ми се јави.

— Како ти се свиди? Може ли бити добар султан?

— Господару, он ће бити добар султан. Али је још млад, бујан. Требало би му времена да сазри.

— Сазреће радећи. То је најбољи начин. Тако сам и ја учио и сазнавао све што знам. Упућујеш ли га једнако да чита дубоке књиге и философе?

— Као што сам увек чинила. Данас ми је сам казивао како је у лову, приликом одмора, читао књигу о Александру Македонском.

— Султанијо! Ја сам ти захвалан за та упутства моме милом сину. Нека ти је препоручен и када мене више не буде. Знам да ти имаш много утицаја на њ. Твоје савете слуша увек и најрадије, и хвали ми се када их добије.

— Господару, за Мехмеда се не треба бринути. Он је разуман, даровит и умерен. Много размишља. Није страстан. Нека Господ отклони твоје сумње, нека још одгоди злу судбину. Али кад воља Божија буде, Мехмед ће бити добар и славан султан. Ја сам о томе уверена, а волим га као да сам му рођена мајка.

— Хвала, султанијо. А какве гласове имаш из Србије, од деспота Ђурђа? Није ли неки дан отуда дошао с писмима један калуђер?

— Јесте, господару, неки дан је дошао калуђер с писмима. Деспот је, у дубокој својој старости, здрав. Ново нема ништа. Његова политика се више не предругојачује. Правац који је ухватио после Сегединског Мира он више не мења. Веран је, и веран мисли остати своме господару. Гледа себе и интересе своје напаћене земље.

— Само ако је тако; ја друго ништа не бих тражио.

— Зар, господару, сумњаш?

— Увек сумњам, не због деспота, него због његових суседа из преко Дунава, због Јанка Сибињанина.

— Господару, ти знаш да је мој отац у крвној завади са Сибињанином, да га је дражао у ропству после боја на Косову од пре неколико година, да се они измирити не могу.

— Знам, знам све, али опет, ја се бојим. Ти знаш, и нек ти није криво, али ја не верујем хришћанима. Хришћани и мусломани никад заједно не могу. Ето, и ти сама, султанијо, пристала си да будеш султанија, а никад ниси хтела пристати да примиш веру моју, па да ми будеш прва међу женама. Не, не, ја хришћанима не верујем.

— Деспот Ђурађ је веран својој праотачкој вери, одговори царица живље, али он чува верност своме господару. После онога што је било на Златици, после Варне, после Косова, деспот више не може веровати својим суседима са севера и са запада.

— Може бити, одговори султан, али ти опет пиши деспоту да чува уговоре с мојим царством, да буде веран моме сину. Пиши му и изручи му моје султанско поздравље. Је ли ти се јавио хазнадар? Дошли су дубровачки трговци и донели некакав аксамит. Ја сам заповедио хазнадару да теби то јави и да ти преда двадесет кеса новаца.

Царица Мара са захвалношћу одговори да је тај налог извршен, али да јој се трговци још нису јавили.

— Јавиће се, рече султан, јер сам ја наредио да се јаве.

С тим се речима султан Мурат диже. Царица га испрати, и оста замишљена. Дубока мрачна слутња, којом је био обузет

султан Мурат, пренесе се и на њу. Да то није последње њено виђење са султаном? Да није пред њом, у скорој будућности, час ослобођења, у ком би могла одати се само посту и молитви, само доброчинству и црквеним дужностима?... „О Боже свемогући! шапташе царица крстећи се, смилуј се и укрепи!“

II.

На тихим дунавским водама спушта се пролетње, фебруарско вече. Град је Смедерево већ затворен. На кулама су на одређеним местима страже. По виноградима и по брдима су понеке воћке, бадеми и бресквe, у цвету. Сумрак се хватао над пределом око града Смедерева. Станови[1] су још отворени. Трг и трговачке улице око града затварају се, и људи се повлаче на вечеру у куће. Јавнога живота већ нестаје.

У тај мах један коњаник, задуван, стиже на градска врата и поче дозивати стражу да му врата отвори. Мост још није био дигнут. Коњаник је из далека, сигурно из Дренопоља. Уши су му повезане. На њему је кратко ћурче, као либаде. Опасан је тврдо и широко око паса и око слабина. Турске широке чакшире на ногама су му.

Кад је прошао прве вратнице, јавио се стражару да је улак царице Маре и да носи писма деспоту Ђурђу. Пошто се стража уверила о ономе што говори, пође пред њим у кастел, који је био у углу на Дунаву. Испред

[1] Гостионице у оновременом језику.

кастела је био јаз воде. Мост, који се за прелазак спушта преко њега, био је већ дигнут. Али је стража опазила стражара с предњих врата и улака којега он води, и одмах је спустила мали мост и отворила врата.

У малој дворани на горњем боју деспот је примио улака и из његових руку писмо царице Маре. Мртва уморан, улак се вратио на свој одмор у граду.

— Јерина, проговори деспот Ђурађ деспотици, пошто је очима протрчао писмо, султан је Мурат умро. Ево шта ми пише Мара. Још то нико ни у Дренопољу не зна, пошто престолонаследник Мехмед није у Дренопољу него у Магнезији, у Малој Азији. Султана је у пијанци ударила капља, па је остао мртав на месту. О, Господе, Господе, шта си нам судио? Шта ли нас сад чека?

Јерина приђе ближе и слушаше писмо које јој је деспот читао, старајући се да га, при том поновљеном читању, сам што дубље проникне. Деспотица се поче крстити и грчки читати неке молитве.

— Јадница Мара, наше најбоље дете, сад је удовица. Шта ли је сад чека јадницу? Шта ли ће с њом нови султан учинити?

— Морам одмах, колико сутра послати некога у Дренопоље. По овоме што ми Мара пише, мој посланик може стићи кад и нови султан.

— Кога мислиш послати, упита деспотица.

— Видећу ноћас, док размислим и док прегледам уговоре који сад треба да се обнове.

— Па овде је Гвозденовић, рече Јерина, из Плочника. Он зна турски а и грчки. Он би био згодан, додаде деспотица. Треба да гледа да избави Мару. Најбоље би било да нам се Мара врати.

— Имаш право, потврди деспот. Морам га овога часа звати да му наредим да се спреми на пут, и да видим с ким ће још поћи, јер му требају још барем двојица, и треба му један калуђер за перовођу, и неколико људи, од којих би се могли слати улаци. Ти, деспотице, смисли шта би се могло понети за поклон и одбери у ризници. Гвозденовић је од наших људи. Не мари за Мађаре.

— Да, да, не мари за Мађаре и за наше усијане главе, који мисле да је спас народа само у рату. Немаш, деспоте, бољега човека за ову прилику.

Деспот наређиваше млађима да одмах потраже и дозову Гвозденовића, а сам се, по том спусти на меку софу, и потону у дубоке мисли.

Кад се сутра-дан поодјутрило, кнез Гвозденовић са својим калуђером беше већ код деспота Ђурђа на опроштајној аудијенцији. Смишљено је било да тога дана одмах по ручку крену и да се користе лепим временом и месечином, те да стигну на прво ноћиште барем у Рачу или Баточину. Наредбе су још јутрос отпрађене, да их тамо све спремно чека, да не би дангубили.

Деспот Ђурађ читаше и објашњаваше уговоре кнезу Гвозденовићу.

— Ја знам шта накрај крајева чека нашу земљу, али је сва наша добит у садашњим приликама, да што даље држимо ово што је сад. Како сам се заклео на верност султану Мурату после Сегединског Мира, тако сам готов сад заклети се на верност султану Мехмеду II. Нека дâ Бог, само да дође он и да не дође ко други. За њ знам да га је царица Мара држала као сина, и да је он њу поштовао као мајку. Сачувај, Боже, да ко други дође, Бог зна шта би се догодило. Гледај само да ми што пре јавиш шта се буде свршило, зло или добро, нарочито ако би, не дај Боже, било зло. Кад раније знам, раније се могу и спремити. Ко зна шта мисли Халил-паша и други који су с њим. Мислим да Мехмед није добро с Халил-пашом.

— Сигурно није, одговори кнез Гвозденовић. Халил-паша није одобравао покушаје Мехмедове да се што пре истакне пред оца свога и да сам задобије гласа.

— Ако сад Мехмед прими султанску власт, па потврди Халил-пашу у везирству, одговори деспот, све ће се тим свршити, јер ће сад Мехмед мислити као што је мислио султан Мурат, отац његов, и биће му Халил-паша прав као што је и оцу његовом прав био. Положајем се мењају мисли.

— Има право високо ти деспотство, одговори Гвозденовић. А што се тиче царице

Маре, главно да нам буде да је избавимо из Турске. Је ли тако заповеда високо ти деспотство?

— То је за Мару најбоље, кад је Бог дао да се тако брзо одвоји од свога мучења. Она је још млада. Тек је у тридесет трећој години. Може, ако хоће, наново се добро удати. Гледај само, кнеже, да се њено отпуштање сврши што лепшим и што угоднијим начином. Може се у томе дати прилика да се према нама покажу добра расположења, ако би Бог дао, да султанство прими Мехмед, Марин посинак и љубимац.

— Стараћу се, превисоко ти деспотство. Ти знаш да ја у Дренопољу имам из мога пређашњега посланства неколико знанаца, којима ћу се јавити с поклонима и у које се надам да ће ми помоћи. Превисоко ти деспотство зна да ја с Турцима умем.

— Да, да, кнеже, знам то, и мило ми је што си се овде десио, те можеш одмах поћи и колико толико у времену добити. Царици се Мари јави што можеш пре, и изручи јој поздравље и од мене и од деспотице. Ми обоје желимо само да нам се она врати. А она ће овде тек бити царица. Што пожели, оно ће јој се учинити. Ја сам уверен да ће она једва дочекати оно што смо ми смислили. Срећан вам пут, заврши деспот.

Деспот се срдачно поздрави с кнезом Гвозденовићем, пољубивши га у образе. Калуђеру пружи руку, коју овај пољуби.

— Имате белешке од уговора? упита деспот калуђера, ради потпуне сигурности, и ако су те белешке пред њим самим и по његовом диктовању извршене.

— Све је у реду, нек нема бриге превисоко ти деспотство.

* * *

Дервишко предсказивање о коме је султан Мурат говорио царици Мари испунило се годину или годину и по након онога разговора покојнога султана и царице.

Султан је волео вино и забаву с пријатељима уз пиће. При једној такој забави султан на пречац занемогне. Донесу га једва жива у двор у Дренопољу. Имао је још времена да нареди да се позове престолонаследник Мехмед, који ће бити султан после њега. За тим је издахнуо. Царица Мара је одмах сазнала за тај случај. Сместа је нашла начина да своме оцу пошље улака и да га извести о томе догађају, који је за Србију имао замашних последица.

Тога ради је мисија кнеза Гвозденовића дошла на Порту међу првима, да новоме султану изјави саучешће српскога деспота и да се постара о пословима српским.

Јавивши се великашима турским и распитујући од њих када се може јавити самом новом султану, кнез Гвозденовић је са својим друговима гледао којим ће начином удесити

виђење са царицом Маром. Његов калуђер Генадије удесио је то с оцем Панкратијем, калуђером царичиним. Тако је царица свечано примила посланике свога оца, који беху дошли на Порту.

— Јесте ли се већ видели с великим везиром Халил-пашом, и јесте ли му већ говорили о положају Србије и о мојој судбини, упита царица.

— Јесмо, превисоко ти царство, одговори Гвозденовић. Ја сам Халил-паши изјавио поздраве деспотове и предао му поклоне. Изгледа задовољан и поздравом и поклонима, али као да не сме ништа да обећа. Упућује на реч султанову. Говори како је султан нов човек кога још не познаје. Мора се очекивати наредба његова.

— А јесте ли ви дали на знање коме треба да желите поклонити се самоме султану и предати му поздраве и поклоне деспота Ђурђа?

— Јесмо, превисоко ти царство, али још немамо одговора. Не може ли нам у томе, каквим год начином, помоћи превисоко ти царство?

— Не знам, одговори царица. Могла би само онда ако би ми се указала прилика.

— Ми ћемо чекати, одговори Гвозденовић, и нека смо препоручени превисокоме ти царству.

— Већи део ваше ствари је ипак готов.

Ја сам једанпут видела новога султана, и он ми је казао да ће потврдити уговоре с деспотом Ђурђем и да ће бити наклоњен Србији. О мени као да није још одлучио, јер би рад био да ме задржи у близини својој. Ви треба да тврдо држите захтев деспотов о мени. Ако ви тврдо уздржите, султан ће попустити.

— Тако нам је исто то топло препоручио деспот Ђурађ; ми морамо вршити заповест свога господара, особито кад нас на то упућује превисоко ти царство.

После тога царица отпусти посланике, препоручивши им да јој се познатим путем опет јаве, нарочито ако би послови којим другим путем окренули.

И ако веома млад, султан Мехмед је био човек који је мало говорио и који је одмах почео служити се вештином да на далеко унапред смишља своје планове, али да о томе никоме ништа не открива. Чим је у фебруару 1451 ступио на владу, његов је план био да сврши прво с Цариградом, а по том са Србијом, да освоји Караманију у Малој Азији, и да у свима правцима, и у Европи и у Азији, заокругли Турско Царство. Али је од свију тих планова истицао првих дана напред само онај који је по извршењу први био на реду, а то је освајање Цариграда. О Србији, која је друга била на реду, не само да је ћутао, него је смислио да и према царици Мари и према деспоту Ђурђу покаже, за први мах,

благо и умиљато лице. Милостима је хтео да почне, где је, кроз врло кратко време, мислио такође да изврши већ изречену самртну пресуду.

Неколико дана после овога разговора царице Маре с кнезом Гвозденовићем и његовим друговима, наврати се опет млади султан к царици Мари.

Млад и пријатан, нови султан показиваше најбоље расположење, али не говораше много.

— Мајко царице, рећи ће он, је ли заиста твоја драга воља да се вратиш у Србију?

Из његова питања провириваше, у тону којим га је изговорио, задовољство које би имао да то одобри по жељи царичиној.

— Ја сам то већ казала превисокоме ти царству. Моја је намера да се више не удајем; да у посту, у молитви и доброчинству проведем остатак живота као удова султанка, докле воља Божја буде.

— А мене остављаш бурама и ветровима живота, мајко царице! Како је мени тешко осећати се сам на овом бурном мору!

— Ја сам сувише мала и незнатна, Превисоко ти царство, да ти могу добар савет давати. Ја сам умела, може бити, да те поучим умерености, тихоћи, мудрости, стрпељивости, издржљивости, верности, кад си био мали. Сад је све прошло. Томе више није време. Превисоком ти царству данас требају

други саветници, који ће знати све што се где догодило, све што се где смишља, који ће бити свагда уза те, свагда на домаку. Нека превисоко ти царство пусти своју смерну поданицу да пође у своју земљу, да се моли Богу. Бог је један. Још су молитве једино чиме могу бити од праве помоћи превисокоме ти царству.

— Царице мајко, биће што желиш. Чим настане лепо време, поћи ћеш, како је достојно твојих заслуга за моје васпитање. Само ми кажи коју би земљу желела да ти дам. Ти си ми помињала неки манастир ваших калуђерица.

— То је манастир Свете Богородице, на ушћу реке Косаонице код Беле Цркве у Топлици, на запад од Ниша.

— Лепо, ја ћу ти дати ту земљу целу с њеним округом, и уз њу још Дубочицу, на југ од ње, с главним местом Лесковцем. Ја сам пролазио туда, кад сам ишао на Скендербега. Али пошто су то Ђурђеве земље, ја ћу их дати теби, мајко царице, а деспоту ћу то накнадити на другом крају, где њему буде воља. Мој паша, који ће поћи да те отпрати, и онамо те, по достојању, смести, понеће моје налоге да се о томе договори с превисоким деспотом. Моја је султанска воља да моја царица мајка буде потпуно задовољна и да живи у пуном сјају, докле сам год ја жив, макар се како окренула моја политика, рече султан мало свечаније.

Царица Мара устане и, пуно задовољна, дубоко се поклони султану.

— Превисоко ти царство и сувише је милостиво према мени. Хоће ли и посланици мога оца скоро бити примљени?

— Кад прва Порта буде држана, српски ће посланици бити милостиво примљени и обдарени и даће им се поздрави и дарови за деспота Ђурђа. И мени ће скоро требати услуге деспотове.

Последња реченица текну у срце царицу Мару. Прошла јој је као мућа кроз главу мисао да ће султан од деспота искати помоћне трупе за напад на Цариград. Није смела ништа да проговори, али јој је слутња цепала срце као што би и с јавом било.

Одмах сутра дан после овог разговора велики везир Халил-паша позвао је српске посланике и саопштио им да је султан Мехмед у великој милости својој наредио да се царица Мара с царским почастима отпрати у Топлицу у Белу Цркву, да јој се даду земље Топлица и Дубочица на њено издржање, и пошто су то деспотове земље, да се деспоту за њих у замену, по договору с њим, одвоје и предаду друге земље, и да се све то изврши два месеца касније, кад лепше време допусти царици да може путовати. Српске посланике султан ће примити у први петак, и њима ће се предати султански дарови и поздрави за деспота Ђурђа.

Пријем посланика вршио се у оно време

по нарочитом церемонијалу. Тешко је било допрети до султана и чути глас његов. Послови су се, уз добре поклоне, вршили само преко његових доглавника.

У одређени петак кнез Гвозденовић и његово друштво крену се у двор. Кад су ушли на прва врата у дворску авлију, у којој се чека, посаде их на почасно место покрај самих дворских врата којима се иде султану. Када су дошли и заузели своја места, велики везир, бејлер-бej румелијски[1] и остали, султан, са својим пажевима, који га увек прате, уђоше у дворану у којој се прима. Чим у дворану уђе, султан се прво обуче у црвену хаљину од свиле, скројену по њиховоме начину, па се по том огрну другом шареном, зеленом хаљином, постављеном зибелинима. За тим султан пође на престоно место у дворани. То је била на неколико степеница узвишена пространа галерија с јастуцима и шиљтетима од кадифе, спремљеним за седење. Чим се султан попео на престоно место, пожурише се к њему паше, које су га онде чекале, и пођоше сваки на своје место. Пошто паше и везири поседаше, дођоше таоци из Босне, из Влашке, из Мореје, и наместише се такође на своја места, испод галерије, на којој су турска господа поседала била. На једном крају дворане беше спремљено за пиће шербета и воћних сокова. Место је, такође, било узвишено, и на средини је стајао велики сребрн

[1] Главни војнички заповедник над Европском Турском.

суд за шербет, налик на путир. Покрај тога места, на коме се служило пиће онима који су хтели, беху намештени тамбураши с великим шаркијама, који су певали јуначке песме о султанима и јунацима. Поједине стихове тих песама пропраћали су узвицима присутни дворани. У тај мах се султану и господи око њега у металним сановима служио пилав од овчевине.

У исто време кнез Гвозденовић и његови другови и калуђер Генадије показаше се на уласку у дворану. Иза њих су ношени на великим тепсијама деспотови поклони. Једна велика ваза од кованога сребра, опкољена са дванаест путира, све окићено драгим камењем, беше на првој тепсији. Беше то рад куjунџиjâ из Новога Брда. На другој беху свитци кадифе најскупљега реда. На трећој прекрасни ћилими у најживљим бојама. Кад се посланици, клањајући се, приближише султану, нарочити султански момци прихватише поклоне, па их уздигоше и показаше султану, који је седео на своме узвишеном престолу. Један од паша, нарочито за то одређен, приђе кнезу Гвозденовићу, и уведе га у галерију на којој је султан седео.

Клањајући се дубоко и гледајући у султана, кнез Гвозденовић поче говорити:

— Превисоко ти царство! Мој узвишени господар, деспот Србије Ђурађ Бранковић, подноси најсрдачнија честитања и своје смерне поклоне Величанству твоме. Прими их мило-

стиво и не заборави твога свагда верног слугу. Буди милостив жељама и потребама његовим и земаља његових.

Кнез Гвозденовић пође к руци султановој, али султан Мехмед махну руком заустављајући га.

— Понесите моје поздраве деспоту Ђурђу, одговори султан. Ја данас њега сматрам као оца. Учиниће се све што жели деспот. Велики везир Халил-паша добио је већ о томе моје заповести.

За тим султан даде руком знак кнезу Гвозденовићу и његовима да поседају. Уступајући натрашке, једнако се клањајући и гледајући у лице султану, кнез и његови другови поседаше на одређена им места.

Одмах по том момци султански донесоше као чаршав од свиле међу посланике. А пред свакога донесоше као округлу синију од црвене коже. По том донесоше јестива у неколико санова пред посланике.

Тако се свршила аудијенција кнеза Гвозденовића код султана Мехмеда II у марту 1451 године.

Сутра-дан Халил-паша му је дао писма о потврди уговора. Усмено је Халил-паша прикричио кнезу Гвозденовићу да султан држи много на обавезу војске и да поздравља деспота да је с добро изабраним и спремљеним одредом готов чим би му позив дошао. Ништа не хте казати на коју ће се страну војевати. Богати поклони у новцу и у хаљинама предадоше се кнезу Гвозденовићу и његовим

друговима одмах за тим. Нарочити персијски ћилими беху, с камилама и с камиларима који ће камиле терати, одређени као поклон султанов за деспота. Они су имали заповест да се договоре с кнезом Гвозденовићем и да се у свему држе његових наредаба.

III.

Ниш и Пирот Турци су били заузели у почетку владе деспота Ђурђа, 1428 године, али су их после Сегединског Мира (1444) опет били уступили деспоту. Земље око тих градова, као и оне што су се у том правцу даље пружале уз Топлицу до Копаоника и до Ибра, биле су добро насељене и обделане, и ако су последњих година доста претрпеле од кретања војске, ратовања и свакојаких размирица које су с несталним и немирним политичким животом тесно везане. Готово кроз цео XIV век те су земље биле на миру и заклоњене од непријатељских удараца. Њихова плодност и вредноћа народа који их је насељавао учиниле су да су имања била добро уређена, богата и да ни сељаци нису били толико сиромашни.

У тим крајевима тада није било много црквених имања. Мало који од великих царских манастира, као што су Студеница, Градац, Бања, Грачаница, Дечани и Хиландар да је имао по које село у том крају. Земља је била подељена на неколико великих властела, међу којима је у Топлици био стегоноша,

властелин жупе Топлице, Витомир Гвозденовић, онај исти који је водио мисију деспота Ђурђа к султану Мехмеду. Предео пиротски, на граници с Турским Царством, издељен је био међу властелу крајишнике што ће рећи граничаре, којима је дужност била да чувају границу. Остала земља је била у рукама наследне властеле. Сваки је властелин имао по неколико, каткад и по десетак села, и према томе по неколико властеличића. Властеличићи су имали по негде и засебно, самостално, по једно село и по половину села према војничким списковима и према својој војничкој обавези. Слободних људи и слободњачких села није на том крају било никако. Становници градова и трговa, Пирота, Извора, Ниша, Прокупља, Беле Цркве били су понајвише слободни људи, или туђинци, често Грци и Цинцари, или су били властеоски људи из околних крајева, који су свом властелину плаћали погођени откуп за работу, коју би му вршили да су остали на својој земљи с осталом родбином, па су, под том погодбом, уживали потпуну слободу.

У свима местима на цариградском друму, од Пирота до Беле Цркве (данас Куршумлије), очекује се долазак царице Маре с великом свечаношћу и пратњом. Њу султан Мехмед шаље деспоту Ђурђу, оцу њеном, у ново подарено јој властелинство у Топлици и у Дубочици.

Сам стари деспот Ђурађ и деспотица Јерина беху изашли у Ниш, да дочекају своју ћерку, султанку, коју нису видели има већ

шеснаест година. Она се и по њиховој жељи враћа у њихову државу. И обоје су пуни задовољства.

У Пироту је царица ступала на српску земљу, и одатле је мислила што брже путовати на сусрет својим старим родитељима. Али се у Пироту морала задржати. Градић пиротски са својим кулама био је у једном крају Нишаве. С друге стране га је нека дугачка бара одвајала од трга. Трг је пружао се уз Нишаву. Трговачке су продавнице биле поређане у једној дугачкој улици, једна спрам друге. Улица се с оба краја могла затворити. Изван трговачке улице, у којој су гдекоји и становали, по пољу, с обе стране Нишаве, пружали су се редови кућа и имања, у којима су становала или околна властела, или мајстори и трговци из трга. Мајстори су становали све по занатима, у гомили сваки по свом занату. Такав је био онда обичај у свима трговима или варошима. Насељење није било врло велико. Куће су биле просте, обично опкољене баштама; великих здања није било. Град је сав био у свечаном руху, окићен заставама. Деспот је ту на границу послао био свога протовистијара и великог челника над војском, да од његове стране поздраве царицу Мару при њеном уласку у српску земљу.

На цариградском друму испред Пирота био је читав панађур.

Једни су продавали разна јела и слаткише. Други су пекли јагањце, овнове, прасце

или телад. Једни су играли и певали. Било је и слепаца̂ гуслара, који су певали јуначке песме. Све је било дупком пуно народа из околине, жељна уживања, весеља. Време је било прекрасно. Пролеће је, у другој половини маја. Турци, нови насељеници пиротски, стајали су са својим старешинама у нарочитој групи, готови да поздраве своју султанку, коју нови султан с толиким почастима к њеном оцу испраћа.

Најпре се на цариградском друму указаше царичине коморе и коморници. Њена кухиња и кувари са својим справама ишли су напред. По том камиле с товарима. Царица је са својим дворкињама путовала на коњу. Али при већим местима, или кад би се уморила, царица се носила у богато намештеној носиљци. Тај је начин употребљен и овде при њеном уласку у српску државу.

Кад су носиоци донели носиљку на одређено место, царица изађе да прими поздраве господе оца свога и онде сакупљених Турака. Деспотов протовистијар и војнички велики челник у свечаном руху, које је личило на данашње свештеничке одежде, а за њима пиротски владика и свештенство заједно са старешинама града Пирота, изађоше те поздравише царицу. За њима приступише Турци, који су, управо, и сами били део грађанства пиротскога. По том је царица упућена у хладњаке који су јој од зелена листа били спремљени као стан. Пошто се парада свршила,

народ се разишао да се весели и забавља све до поласка царичина.

Овако је дочек био спреман код сваког већег места, или где би била нарећена ноћишта или оброци.

Нарочито је леп и величанствен дочек био у Нишу. Ниш тога времена није био особито леп, јер су на њему недавнашњи ратови оставили тешке трагове. Трг је био пред градом с леве стране Нишаве, а уз Нишаву више града и низ Нишаву ниже града биле су куће с лепим вртовима. Ту су своју ћерку очекивали деспот Ђурађ и деспотица Јерина. Док је била султанка у Дренопољу, они су сматрали као да је у ропству. Њен повратак у отаџбину сматрали су као ослобођење из ропства.

Кад се уставише носиоци пред деспотом и деспотицом, и из носиљке изиђе царица Мара, са сузама у очима полети к њој деспотица Јерина да је изгрли и ижљуби. Царица Мара по том приступи к руци старога оца, који је пољуби у чело. По том се ишло у цркву на молитву. Царица је остала три дана у Нишу, једно да се одмори од пута, а друго да деспоту Ђурђу да прилике да се из разговора са својом ћерком обавести о положају у Турском Царству и о новом султану, којему се деспот, по своме властитом предосећању, није радовао.

Ову прилику је Ниш употребио да од деспота потражи увеличање својих градских

повластица. Једна депутација, у којој су били владика, протојерej градски, старешина градски и старешина свих еснафа градских изађоше пред деспота да га моле да Нишу да повластице, које је пре педесет година, од прилике, Београду био дао деспот Стефан. Нишевљани су представљали деспоту да би то изазвало јачи полет њихова града и да је потребно сад, када Београд није више у Србији. Деспот је одговорио милостиво да ће тај предмет испитати кад се врати у Смедерево.

Тога дана пред вече изађу деспот, деспотица и царица Мара к цркви Св. Пантелеја више Ниша, где је било народно весеље у част доласка деспотова и повратка царице Маре у домовину. Народ је с изјавама великог задовољства сусретао деспотску породицу. Царица Мара била је на добру гласу што се знало како она ни у султанским дворима никад није заборављала ни своју веру, ни свој народ. Врло много је чинила за откуп српскога робља, којега су, у то време, скоро свагда били пуни тргови у Дренопољу. Царица Мара је на откуп робља трошила и последњу пару своју. На то јој је често слао нарочитих сумица и деспот Ђурађ. А она је у Дренопољу имала веште агенте, преко којих би куповала робље да нико не зна за кога се купује. Робље је то пуштано у слободу, и давано му је помало трошка, да би се могло вратити у домовину. Многи нису ни сазнавали откуда им долази та милост; многи су тајно и у великом поверењу били обавештени.

Да прићемо једној гомилици простих људи који су у крају под једним дрветом на трави нешто вечерали и да послушамо шта говоре. На средини је те гомилице седео један, који је имао велику масницу на носу. Он је некада оставио бегством земљу свога господара. Али га је господар нашао и к себи повратио, распоривши му нос у име казне, да би поплашио друге да тако не чине. Њега су у мутњама око 1428 Турци из околине Ниша одвели у ропство у Дренопоље, и кад се, много година по том, царица Мара довела за султанију у Дренопоље, њени су га агенти нашли, откупили и пустили. Сад је био срећан и слободан човек и држао је неку радњу у Нишу. Спрам њега је седео један туцак или сужањ с халком око врата. Туцак је сужањ некога бега код Скопља, који га је, на Бога и на веру, пустио да иде и да проси по свету, те да откуп састави. Повелика халка од туча била му је закована око врата. Кад откуп набави, испроси или састави, па донесе бегу, овај ће му халку отковати и пустити га. Иначе тако иде по свету, и свак види по његовој туцачкој халци да је пуштен у свет на веру да саставља откупе, али да је роб. Остали из друштва били су трговци из Ниша, а с њима су седела и два три сељака из околине, њихови рођаци. Њихови другови питаху их о тадашњој летини. Они се одзиваху да је све добро понело н да ће нарочито воћа доста бити, али се тужаху на работу и на

господаре. „Најбољу снагу, говораше један, морамо њима да дамо; за своје стигнемо ли, не стигнемо. Ако је властелинова њива приспела за косидбу, сви морамо ићи да је косимо, а нашој како Бог дâ. Она тек мора доћи касније. Ах Боже, има ли земље, у којој оваке неправде нема?“ узвикиваше један сељак огорчено.

„Ћути, брате, рече му онај с распореним носом. Не знаш шта говориш. Помисли како је кад је властелин туђин и вере погане, као што је Турчин. То сам ја гледао у јадној Бугарској и код Дренопоља. Не зна шта је мука људска ко оно очима гледао није као ја што сам,“ рече онај с распореним носом као с неким ауторитетом.

— Истина је, додаде туцак из Скопља. И ја сам то тамо гледао. Не дао нам Бог да туђу веру служимо, говораше он с убеђењем.

— Па и ми смо то овде гледали док су били Турци, рече трговац из Ниша, који се своме властелину новцем откупљивао за работу, коју му је дуговао. Ето, што ја да му плаћам откуп? Зато што сам се родио на његовом имању у кући оца мога! Он се вајкао по обичају простих људи, који су увек против сваког плаћања господару и држави, не мислећи ништа револуционарно. Кроз њихова је уста говорио само отпор за плаћање. Кад се њима не би само тражило плаћање, све би им до мора било право. Тако је мислио и сељак, којему је тешка била само његова

работа, а друго га се, све до мора, ништа није тицало.

Јек звонâ разасу се, по таласастом зеленом пољу. Деспот и деспотица с царицом Маром пошли су кући, и кренуше да најпре прођу мало по народу и погледају забаву народну. Они ударише поред наше дружине која се уз вечеру разговарала. Сви поскакаше на ноге, и коловођа дружине, с распореним носом, сећајући се доброчинства царичина, викаше колико га грло доноси „Живела царица Мара! Живео деспот Ђурађ и деспотица Јерина!“ Узвици симпатија и радости, потпуно заслужени, распростираху се од гомиле до гомиле, пратећи уз пут симпатичну царицу и њене родитеље!

У повратку у град, пут бејаше закрчен великим дубровачким караваном од триста коња, који тек беше приспео. Људи и коњи тискаху се да уђу и да се сместе у један стан (гостионицу), тако да је сва улица била закрчена. Људи деспотови почеше да разгоне људе и коње и да крче пут, али деспот их заустави и призва караванског капетана, те се извештаваше о каравану и о дубровачким трговцима који га шаљу. Караван је путовао за Дренопоље. У товарима је било сваковрсне робе за дубровачке трговце у Дренопољу. Деспот питаше капетана, како је прошао дотле на путу и како је био предусретан од људи и од власти. И он се у главноме хвалъаше, али се и жаљаше на неке чуваре шума

и клисура у Копаонику између Беле Цркве и Ибра, како су га нагонили да растовари гдекоје коње, за које су држали да носе вино, тако да су се одбранили само зато што их је било много, па су запретили да ће се одупрети оружјем и жалити властима даље на путу. Поносници, како су се у оно време звале кириџије, били су сви оружани стрелама, мачем и штитом. Одевени су били у мрк сукнени гуњ, подугачак, и у сукнене мрке пеленгире. На главама су имали мале капе од дебљег сукна; на ногама опанке; око голеница сукнене доколенице; око стаса угасито црвен појас. Сваки је имао у рукама тврду потешку соху, са шиљатим окованим врхом, којом се служио и да подупре товар и коња свога и себе, негде на клизавици или низбрдици. У сукобима соха је, према прилици, служила и као оружје. Били су сви из Мораче, пастири морачкога манастира. Над свима је био караванскi капетан, Дубровчанин, заклет код дубровачке власти да караван чува, да сваки аманет исправно преда ономе коме је упућен, да држи ред међу поносницима и да на коње пази да се не претоварују и не прегоне. Капетан је и овде најпре отворио пут деспоту за пролазак, а после се бринуо да смести људе и коње у стан, јер му сви нису ни могли стати у један стан. Стан је био велика четвртаста или четвртасто-дугуљаста зграда с пространим двориштем. На средини је зграде било огњиште

с великом наложеном ватром. То је био као салон, јер ту су се људи грејали, или себи што уз ватру спремали, или се сушили, а около су биле као широке галерије узвишене на метар и више. С доње стране су били коњи, а горе на галерији, више коња, били су њихови пратиоци. Они су ту растоваривали сваки свога коња, па товар остављали себи више главе, а они би легали између товара и коња по заосталом месту галерије. Кад сутра караванскн капетан дâ знак за полазак, свак би скочио и натоварио свога коња и стајао спреман чекајући свој ред за путовођом. Путовођа је обично био коњ с меденицом, који се први кретао и меденицом једнако давао знак целом каравану. Тај коњ је све знао као човек, само што није умео говорити.

Кад су се деспот и деспотица с царицом Маром вратили у свој дворац у граду и кад су се почели у вече с царицом о свему разговарати, деспотица се вајкаше што се царица не враћа к њима у Смедерево, или онде гдегод ближе.

— Тако је воља султанова, одговараше царица, да ја држим свој засебан двор, као удова султанка. Због тога ми је и одредио све што треба, да тај двор могу држати.

— Па да је барем ближе гдегод, око Јагодне, око Некудима, говораше Јерина, и тамо су лепа места. Ми се, знаш сама, морамо држати ближе угарске границе.

— Султан Мехмед то баш замера. Његова би жеља била и за вас да сте ближе његовој граници неголи граници његова непријатеља, Угарске. Београд у угарским рукама, то му је трн у оку. Све ће чинити да до њега дође и да га Угрима одузме.

— Знам, Маро, рече стари деспот, знам рачуне турске политике, али се с њом не могу сложити рачуни српске политике никада.

— Драги оче, ти се о томе брини и ти си данас међу Србима једини који то знаш како треба. Мени се чини да су после Златице, Варне и после Јанкова пораза на Косову наши рачуни готови. На жалост хришћанство данас нема снаге, којом се може одупрети мусломанима. Не остаје већ више ништа него се молити Богу и чекати боља времена. Али су мене у избору Беле Цркве водили и други обзири. Ти знаш, оче, да у Белој Цркви седи владика топлички, да онуда пролази велики пут из Дубровника у Дренопоље и обратно, и да су онде велики манастири, задужбине Стефана Немање, прадеда нашега, свети Никола, и женски — света Богородица, у којој је Немањино подружје Ана, света Анастасија, установила женски манастир. Моја је жеља била да обновим спомен њезин и да оживим места, у којима су они младост своју проводили, увек мислећи на свету веру своју.

— Биће по твојој вољи, царице, одговори Ђурађ. Тамо је све спремно. Нови двори по наредби султановој довршују се. Ја ћу поћи

собом, да све прегледам и видим. Спремљене су и ћелије покрај манастира у којима ћемо одсести и у којима ћеш ти становати, докле ти твоји нови двори не буду потпуно спремни. Место је изабрано у самој непосредној близини манастира Свете Богородице. Наређено је да се начини и шут од новог дворца до манастира, да би могла ићи у цркву по сваком времену.

— Кад мислите да пођемо, упита царица.

— Чим се одморимо, одговори деспот. Одавде у Прокупље на ручак, али рано да пођемо. Оданде ћемо на ноћиште у једно село пред Белом Црквом. Ја сам већ наредио. Мислим да у Белу Цркву стигнемо за јутра.

— Онда ћемо остати овде сутра и прекосутра, одговори деспотица, а по том ћемо даље к Белој Цркви. И ја сам баш радознала да видим тај манастир женски, тако стари.

IV.

Велики властелин Витомир Гвозденовић имао је свој двор код Плочника у Топлици, недалеко од Беле Цркве. Властелинство се његово пружало од Топлице на север к Јанковој Клисури и даље уз Топлицу ка Копаонику, и било је велико. Имао је много властеличића под собом, и стари су му били стегоноше у жупи Топлици.

Двор му је био прилично леп и пространи. На уласку је била кула, од које су на две стране полазили зидови, те су опкољавали прилично велики квадратни простор, као градац. Тај је градац био опкољен дубоким рововима, у којима је зими било и воде. Улазак је у градац био крај куле и имао је мост који се могао дизати. Кула је била сместиште за ризницу и оружје. У њој је Гвозденовић држао своју војну спрему, много жита за случај опсаде, сланине, сухога меса и других ствари, којима су требали хладовина и дебели зидови. Наврх куле биле су стрелнице, али у около софе с узглавницима, које су се могле за час лепо наместити простиркама и украсима, који су у орманима спремни стајали. Ако би вла-

стелин Гвозденовић имао гостију, тај се врховни бој куле претварао у дворану богато намештену, на којој су гости седели частећи се и припијајући, а уживајући у погледу који се на прозоре отварао час на једну, час на другу страну.

На средини затвореног градског дворишта стајао је обичан, свакидашњи стан властелинов, чардак. То је била пространа зграда. Доњи бој је био зидан каменом и циглом. У њему су такође биле оставе, подруми за вино, коњушница за најодабраније коње, кухиња и простори за млађе. На горњем боју био је свакидашњи стан властелинов и фамилије његове. Прозори су били испуњени танким провидним платном, а на средини је, међу собама с једне и с друге стране, била пространа дворана с великим столовима и софама унаоколо, где су гости боравили и седели. Осим тога главног боравишта властелина и његове породице, у дворишту су се налазиле још три мање тако сграђене куће, у којима је спремано ноћиште и боравак гостима властелиновим или људима разнога чина и реда, који би Гвозденовићу долазили посетом, или из пријатељства, па би хтели или морали заноћити. И коњушница се налазила још једна на страни, а била је, омања, и под сваком том гостинском кућом. Коњ је био као оружје, и обичај је био да се не одмиче далеко од свога господара. Украј куле, с источне стране, ослањајући се уза градски зид, била је мала властеоска црквица Светог Томе, крсног имена Гвозденовићевог. Нешто је зградâ, за послугу и за стран свет, било и изван градића. Празан простор у градићу био је засађен одабраним воћем, орасима, крушкама, јабукама, шљивама, трешњама и дуњама. Хлад њихов и зелена трава испод њих замењивали су салоне у летње доба. На лепом сунчаном месту налазио се и ружичњак, фамилијарни дворски врт с разним цвећем. На згодном месту испред градића било је *поприште*, место за трке и остале јуначке игре, на коме су се мушкарци из властелинове и из осталих кућа по вас дан играли и забављали.

Ниже двора, у селу Плочнику, имао је мању своју кућу властеличић Јанко Плетикосић, који је стално живео недалеко одатле, у селу Точанима, с друге стране Топлице. Плетикосић је био млађи командант једне чете Гвозденовићеве у време рата. Осим војничке службе под командом Гвозденовића, он је још за неке работе био дужан помагати своме великом властелину, за оне нарочито које су биле хитне природе, као што је жетва, косидба, купљење сена и брање винограда. Иначе је од својих људи Плетикосић имао ону услугу коју је имао и велики властелин по обичајима онога краја за властелу и за њихове меропхе. Отроци или робови, колико их је било, били су искључна својина њихових господара, онако исто као домаћа животиња, волови, краве или овце.

Није лака ствар управљати тако великом кућом као што је била кућа властелина Витомира Гвозденовића.

Гвозденовић се као домаћин о многоме собом старао. На њему је било свеколико наређивање о обради њива, винограда, воћњака и вртова. Он је имао да се постара да су пуни и амбари и подруми, да у ризници има блага и да је набављено све што дому треба са стране. На њему је било да одреди меропашким кућама својих села које ће кад двору носити дрва, које ће луч. које ће поћи да понесу из трга из Беле Цркве, из Прокупља, или из Ниша што би он за кућу набавио. На њему је било да одреди између својих отрока (робова) који ће вршити дворбу у властеоској кући и у дворишту, под главним заповестима његове жене, госпође Круне. На Гвозденовићу је било да свеколико то особље, а било га је не мало, особито ако је у двору било гостију, држи у реду и у послушности својом гвозденом руком. На њему је, на послетку, било главно старање о бојним и о осталим коњима и о ергелама, којих је имао неколико у своме пространом властелинству.

Вођење дома, с дужностима гостољубља и распоредом послова у самој кући, било је на његовој жени, госпођи владици, како се у оно време звала властелинка. Госпођа Круна Гвозденовићка, како ћемо ми да је зовемо по данашњем нашем начину, имала је по цео

дан пуне руке посла, у млађе доба око куће и око деце, а у старије, кад су се деца већ подигла, око куће тим већма што је и кућа, својим угледом, расла и одмицала.

Од зимњих дана, када се ваљало бринути за угаљ у мангалима (арулама) и за дрва на огњиштима, па до краја јесени нису престајали госпођини редовни послови. Ако веје снег с Јастрепца или с Копаоника студених зимских јутара, ваљало се госпођи постарати да свуда по огњиштима горе дрва, да су по собама у двору рано изнесени мангали, да су наложене пећи, где је пећи било. У оно време и сама су господа живела грубље и простије него данас и мање су осетљива била за климатске промене. Момци су трчали да свако јутро по реду обаве све што треба, макар какво време освануло. Од зиме су се људи више бранили кожухом и топлим оделом него пећима и ватром. Ложила се ватра, да се људи могу огрејати, па да опет после зебу. У две три собе у двору озидане су велике пећи од глине с лончићима за врло велику зиму, за болеснике и за малу децу.

Чим би настало пролеће, на госпођи Круни би било да све очисти и у ред доведе. То се радило редовно с почетком часног поста. На чисти понедеоник се вршило чишћење кухиње, судова и куће, од мрса. За тим је следовало и остало, еда би се од свуда очистили и поуклањали трагови зимњега блата и нечисти.

Кад би настало време сејању, и опет је имало доста што је падало на госпођу Круну. Њено је било поврће и цвеће, и на њој је било да изда све наредбе о врту како у дворишту у градићу и код куле, тако и на другим местима где су сејани купус, краставци, диње и лубенице, роткве и остало. На госпођи Круни је било спремање о уљарима и пчелама. На згодним местима, покрај цветних ливада и зелених пашњака, поред липика у гори, међу воћем и њивама, Гвозденовић је имао нарочите уљарске меропашке куће, које су биле нарочито опроштене од сваке друге работе, да би потпуно вршиле једину своју дужност да негују пчеле и да се брину о производњи меда и воска. Мед је у оно време заступао данашњи шећер, који је онда био врло скуп и редак, али и слађи него данас. Отуда оно у народној песми „Слађи је шећер од меда!“ Господској, гостољубивој кући, као што је била Гвозденовићева, меда је много требало. Исто тако и воска, јер су воштане свеће употребљаване у господским кућама и у црквама. Осим тога восак се извозио као скупа трговачка роба за иностранство. Нарочитим робињама била је дужност да се брину о воску и о свећама потребним за кућу и за баштинску цркву покрај куле.

Кад би у лето почело стизати воће, на госпођи Круни је било да нареди да се воће бере и прибира, суши, или у меду кува и оставља у нарочитим лонцима и ћуповима.

Тај се посао продужавао преко целога лета, до позне јесени. Ред се почињао трешњама, вишњама и јагодама, да се заврши жутим, мирисавим дуњама и шљивама. Ове су се последње на више начина обрађивале. Па крушке и друго воће које се метало у бурићима у туршију, или од којега се пекмез кувао и остављао за зиму, завршавали су овај ред.

Осим овога велика је врста тешких послова везана била с млекарником, са сиром и маслом, које су власи доносили с планине. Ту је ишла брига о домаћој мужи стоке и о млеку које се разливало у карлице и с којега се купио и солио домаћи скоруп, или које се киселило. Одатле су се црпле многе посластице оновременог властелинског стола.

Па свакидашња храна свеколикога тога света разнога реда, који је у двору живео или слушао! Старање свакога јутра за брашно, за хлеб, за месо, ако је мрс; посебно старање за властелински и за сељачки сто у двору. Свако јутро је ваљало наредити шта ће се спремати за оба стола, еда би се нахранила и господа и многобројна послуга њихова. Све је то било такође на госпођи Круни и на њеном женском особљу, које је она, за своју службу нарочито одбирала из меропашких и из отрочких кућа. Они отроци који су умешни били и који су се домаћој служби свикли како треба, остајали би у двору до своје смрти или до својега ослобођења, које се вршило о великим празницима или при-

ликом великих породичних весеља у властеоској кући, као што је удаја кћери, женидба синова, рођење деце или унучади.

Нарочиту су бригу у двору доносили сви празници. Том приликом би служила домаћа баштинска црква, и кућа би била пуна гостију из даљих крајева властелинства. А прослава крсног имена домаћиновог, Светога Томе, обављала би се сваке године с великом свечаношћу и гозбом. Властелин би на тај дан облачио своје свечано властеоско рухо, пасао сабљу и златни појас и огртао се богатом хаздијом. Његова жена, госпођа Круна, и деца њихова, облачили би се сви у своје најлепше и најсвечаније рухо. С таквом се свечаношћу ишло у баштинску цркву, на којој би тога дана често служио епископ топлички из Беле Цркве.

Велики властелин Витомир Гвозденовић бројао се међу најзнатније и највиђеније људе у ондашњој Србији. У време о коме говоримо — 1451 — могао је имати близу педесет година. Најстарији му је син Којадин био претурио двадесет година. Млађа му ћерка Миља примицала се својој двадесетој години, и била је у напун века за удају. Још је било у Гвозденовића два сина и једна девојчица од пет година. Сам Гвозденовић био је врло крепак човек, у најбољем здрављу. Он је држао много на оно што се о њему мисли у народу, и старао се, свима средствима, да изазове што боље оцене. Као велики старешина војнички,

он је био оштар у изискивању војничких дужности, али је умео да томе да облик благ и снисходљив. Држећи у својој руци сва душевна расположења, и задовољство и љутину, он је показивао од свега само онолико колико је налазио да треба да покаже, никада онолико колико би било у ствари. Исто то је било и спрам сељака и осталих потчињених. Од њих је он тражио оно што њему треба. За остало није се бринуо нимало. За мале ствари није никада подизао вику, нити их изискивао баш до краја. У њега није било ни речи прекора за људе из његова подручја који су пијанчили или лењствовали, или у нереду држали своју кућу, ако су само одужили њему његово, у колико је он налазио да то треба да се учини. Преко онога што је он налазио да се њега тиче, није он даље ишао. Ништа није марио ни како људи међу собом живе, ни како терете међу собом распоређују. С тога себичност његову нико није опажао, и опште је мњење било да је властелин Гвозденовић врло добар човек, благ за народ и милостив. У цркву је ишао о празницима кад и народ. Онда би облачио своју свечану властеоску хаљину, као поповску, до чланака, и опасивао свој златни властеоски појас и огртао се „коластом аздијом“, округлим скупоценим огртачем, и пасао свој мач. Иначе се за цркву није нимало интересовао. Његова жена, владика Круна, увек би га пратила у цркву, облачећи такође своју свечану

антерију и мећући на се свој златом искићени зубун и свој накит. Али је она више полагала на црквени ред и на црквене обреде. Она је са домаћим свештеником старала се како о хришћанском васпитању своје деце, тако и о потребама баштинске цркве и о дужностима спрам других великих цркава у Гвозденовићеву властелинству. Она би Гвозденовићу напомињала те дужности; без ње би он на њих лако и заборавио, толико је у срцу своме мало за њих марио.

У свему позитиван и комбинатор, хладан и прорачуњен, Гвозденовић је имао врло тамне погледе на тадашњу српску политику. Као и други трезвени људи онога времена, Гвозденовић је после боја на Златици, 1443, после Сегединског Мира 1444, после погибије краља Владислава на Варни, 1444, и после пораза Јанка Сибињанина на Косову, 1448, видео да Србија као држава живи на белом хлебу и да од ње нема ништа. Њему се чинило да је све везано за живот старога деспота Ђурђа, и да ће се све скршити када деспот очи склопи, што је могло бити сваки час. С тога он нарочито није био уз оне, који су још рачунали да се Срби ипак могу Турцима одупрети и који су држали да се српски послови могу европском и западњачком помоћу исплести из тадашње тешке кризе. Баш зато што је према својој вери био мање више равнодушан, није нимало марио за западњаке, који су му њиховим биготизмом и великом оданошћу к својој вери били одвратни. Он је хладно гледао у велику будућност Турскога Царства, очекивао је велика турска освојења, и дивио се њиховом реду и њиховом животу, само што је то чинио више у себи, чувајући се добро да то на видик изнесе. Пошто је у Дренопољу сам био при почетку владе новога султана Мехмеда II, имао је прилике да о новом султану сазна многе по Турке врло повољне ствари, и он је потпунце делио мишљење деспота Ђурђа, да нова владавина у Турској не обећава ништа добро за јадну, више од пола пропалу Србију. Према тој кобној слутњи која је у њему била и према његовој комбинаторској нарави, према великим интересима које је он имао да брани, његов се туркофилски оптимизам ишчауравао каткад и одвише повољно према Турцима, да га је он сам морао крити, добро разумевајући да му тада није време. Све се то у њему приликом последње мисије још већма утврдило борављењем у Дренопољу и опћењем с врховним турским круговима.

Као главни властелин у Топлици, Гвозденовић је имао да предводи дочек царице Маре у манастир Свете Богородице. На челу дочека имао је бити топлички владика Венедикт с мноштвом свештеника и калуђера. Што се тиче народа, нешто глас о томе доласку, а нешто Гвозденовићеве поруке и лепо време дигле беху цео Копаоник и Топлицу ка Белој Цркви. Већ од Плочника пут је сав био за-

узет народом, а око Немањиних цркава пекли су се јагањци и играло је коло од ранога јутра.

Кад објавише да се високи путници примичу од Прокупља, зазвонише звона и на манастиру Свете Богородице на ушћу Косаонице и на манастиру Св. Николе на ушћу Бањске, у ком је била епископија. Народ је радосним клицима сусретао царицу и њене родитеље. Пред царичином носиљком јахао је деспот Ђурађ, човек висок, у дубокој старости, с дугачком белом брадом и косом, с калпаком на глави, огрнут хаздијом, која се око њега на пролетњем ветру лепршала. На деспоту је била долама златом извезена. О бедрима му је висио мач о златном појасу. Око њега су јахала два турска бега, Ибрахим-бег и Хасан-бег, од високих турских фамилија. За њима су у носиљци ношене деспотица Јерина и царица Мара. За њима су ишли дванаест турских чиновника, упућених да отпрате и сместе царицу Мару, са двадесет и више дворкиња и момака. Иза њих су ишла властела велика и мала и деспотови чиновници.

На месту где се пут савијао од главног пута на лево за манастир Свете Богородице чекао је деспота и царицу Мару топлички владика Венедикт с крстом у руци. За њим је било многобројно свештенство, калуђери из околних манастира и свештенство из околних цркава.

Кад деспот сјаха да пољуби у руку владику, деспотица и царица Мара сиђоше такође свака из своје носиљке да се поклоне свештеним лицима и да епископа пољубе у руку. Као врховни домаћи властелин, Гвозденовић се налазио у близини.

На уласку у манастир Свете Богородице чекала је царицу игуманија Анастасија, седином украшена старица са десетак калуђерица у њиховом црном руху с превесима. Игуманија одведе деспота, деспотицу и царицу у цркву, где је владика Венедикт читао молитву добродошлице и дао благослов високим путницима.

Царица Мара је била усхићена, што је могла слушати звук звона и уживати у црквеним парадама. Она је клекла пред иконом и у сузама се захваљивала Богу што се смиловао да је врати у домовину чисту и неоскврњену као што је и отишла. Завет, много пута поновљен у самоћи дренопољског двора, да ће године живота, што би претекле кад се то оствари, поклонити Богу и служби његовој, сад је на ново понављала у храму своје прародитељке, Немањине Анастасије. По том се повукла на одмор у спремљене за њу ћелије, пошто њезин дворац још није био потпуно спреман, и имали су да га доврше и наместе људи које је султан нарочито за то послао из Дренопоља и који су већ били ту.

Турске достојанственике одвео је Гвозденовић у Белу Цркву, па их је, после одмора, позвао у свој дом, где их је нарочито гостопримство очекивало.

Деспот Ђурађ и деспотица Јерина одсели су у Белој Цркви.

Чим се деспот одморио, јавише му дубровачке посланике, Рањину и Гундулића. У Дубровнику се одмах чуло какав је начин узео нови султан Мехмед према деспоту, и Општина се пожурила да прва поздрави тако сјајни повратак кћери староме деспоту. Посланици су носили поклоне за царицу Мару, скупоцене свиле и кадифе, и јавили су се најпре деспоту као староме пријатељу да упитају каквим се начином може изаћи пред царицу. Деспот их је упутио на Гвозденовића и на Ибрахим-бега. Како је султан, због царице Маре, и неке земље повратио деспоту, Дубровчани су мислили да настаје велика љубав међу деспотом и Високом Портом и старали су се да се известе могу ли рачунати на помоћ деспотову.

— Правим пријатељима се говори искрено, напомену деспот. Ја не могу мислити да ће утицај Србије толико порасти код новог султана и на Високој Порти. Јавите кнезу дубровачком, моме много поштованом пријатељу, да до новог погоршања све остаје као што је. Ово што се види споља. није него гола варка.

— Али за Бога, рече Рањина, султан је ипак веома сјајно показао своју наклоност према вама. Сјајни начин, којим вам враћа вашу драгу ћерку, царицу Мару, не може бити да ништа не значи.

— Племенити пријатељу, одговараше деспот, не сумњајте о овоме што говорим. Време ће показати истину мојих речи. Без сумње не мислите да моје речи иду само на то да ме одбране од услуге коју бих вам учинио. Будите уверени, ја се од тога нимало не браним. Све ћу учинити што ви желите, и мило ће ми бити да вам помогнем у чем желите. Моје оцене се тичу опште политике и скорашње будућности.

Дубровачки делегати и деспот нису полазили у своме умовању с исте тачке, па се очевидно нису разумевали. Њихово пријатељство и њихове многобројне везе нису тога ради ништа претрпеле. По том су говорили о трговачким пословима и о ситницама у блиским рудницима у Новом Брду и у Трепчи, и о трговачким дубровачким колонијама у Вучитрну и у Прокупљу.

После тога пред деспота су изашли неки људи из Скопља, који су се онде били десили. То су били један калуђер и неки трговци, који су путовали даље, па су се онде задржали чујући да ће деспот доћи, да га причекају.

Они су уверавали деспота, да знају поуздано како су дошле заповести од новог султана, да се највећа пажња обрати на ред у војсци и у војничкој служби; да сви морају бити увек спремни да се могу кренути чим би заповест дошла и да се никоме никакво правдање неће примити. Најтачније се

морају вршити све заповести. Најоштрије казне употребиће се без поговора и без оклевања против оних који би се ухватили у неисправности или у непослушности. Нарочито је наређивано управницима, да употребе сва средства, како би о томе известили што пре све војничке старешине и војнике. Исте такве су оштре наредбе дошле за чување границе спрам Србије, за пажњу на путнике, на царине, итд.

Деспот упита калуђера како су сад турске старешине наспрам цркава и манастира, свештеника и народа.

— Не могу ти лако казати, одговори калуђер; хоће да се покажу трпљиви спрам нас, али им то рђаво иде од руке, пошто то у ствари нису. Криво им је што често звонимо, као да то зависи од нас. Криво им је што често служимо. Неповољни су им хришћански празници и скупови.

— Па чим показују ту своју злу вољу, упита деспот.

— Речима, псовкама, намргођеношћу, прекорима кад ко у њих каква посла има. Пребацују свакоме да не умемо да изађемо из цркве кад у њу уђемо и да око обреда своје вере сувише дангубимо.

— А што им је неповољна хришћанска оданост својој светој вери, напомену деспот, кад су они сами својој поганој вери и заблуди тако фанатично одани?

— На то они не помишљају. Једнако нас

коре, што жалимо за својом владавином. У бољу сте је изгубили, што је жалите, говоре нам сваки дан. Нашу веру свуд служи срећа, говоре нам даље, јербо је боља од ваше. Што се не оставите вашега Исе, па не пођете једанпут за правим пророком Мухамедом и за јединим Богом? Ви једнако мислите на деспота. Али ће деспота султан ускоро опет истерати, као што га је већ једанпут био истерао. И онда ће Србију наново обратити у пашалуке, као што ју је онда био обратио.

— Али, без сумње, то нико не верује; народ сигурно држи своју свету веру непоколебљиво, рећи ће деспот, али без пуног поуздања.

— Превисоко ти деспотство, одговори калуђер, то не можемо, на жалост, потврдити до краја. Све су чешћи случајеви да се људи одричу своје праотачке вере и да примају ислам. Недавно су, ето, то учинила два властелина из Тетова, да би у турске државне власти имали веће поверење. Осим тога недавно нам незнано погибе Цветко Видаковић из Кратова, добар трговац, велики народољубац и пријатељ црквени. Мисли се у народу да је изгубио живот што се заузимао за цркву и за народ.

Деспоту се намрачи лице. Није то први пут тада чуо, али му се опет отискоше две сузе низа старачке образе. У том узбуђењу отпусти људе из Турске који су с њим говорили.

— Да, говораше он за се, то је неизбежна судбина. Кад се изгуби држава, иде с њом и народна свест, и вера! О јадни народе српски! Хоће ли где бити краја твоме страдању и твојој пропасти? Није, зар, Бог судио да те с лица ове земље са свим нестане? Господи помилуј! Господи помилуј!

Деспоту по том јавише управнике добара и рудника из Трепче и из Новог Брда, којима је раније поручио да му се јаве, кад дође ради дочека царице Маре у Белу Цркву, пошто није далеко, и да понесу новаца, колико се застало.

Из Новог Брда је дошао управник рудника и цеке (ковнице). Кад је улазио к деспоту, момак је за њим унео две џакуљице и оставио их поред деспота.

Стари деспот погледа џакуљице и пружајући руку управнику, питаше га:

— Јесу ли то динари из нове цеке, што су нам је набавили Дубровчани?

— Јесу, превисоко ти деспотство. У једној су нови динари, а у другој нови полутаци.

— Како ради нова цека?

— Много боље и брже него стара, превисоко ти деспотство. Овде имате у свакој џакуљици по 20 литара кованога новца.

Деспот показа вољу да види новац, и управник се пожури да му одреши џакуљице. Деспот загрaби руком најпре из једне

па онда из друге џакуљице нов новац, који се блистао, па га гледаше с тужним задовољством. У глави су му се врзле мисли о недалекој смрти његовој и о смрти његове државе, и помишљаше како се, може бити, последњи пут сад наслађава овим задовољством, превртањем новога новца у рукама.

Деспот је, по том, упутио управнику многа питања о граници, о трговачким везама са Скопљем и с Призреном, о дубровачким трговцима и о стању народа. Одговори су били да свуда људе притиска неспокојство, неизвесност, и да то јако смета свима пословима. Свакоме је било у глави како се спрема нека велика промена, и сваки је желео да се она што пре сврши, да више не смета. Граница је била непрестано немирна, и главни извор неспокојних гласова долазио је отуда, из Турске. Тамо се отворено говорило како овако дуго трајати не може и како султан треба што пре да заузме деспотову земљу, па да истера границу на Дунаво. Пошто је сад нов султан настао, и пошто се о њему говорило да није од обичних људи, сви су очекивали да ће он испунити та жива очекивања.

Управника имања и рудника из Трепче, деспот питаше о стању кућâ и имања и о послу у рудницима, о броју радника и о продаји израђене руде. Пошто је у Трепчи сахрањена мајка деспотова, госпођа Мара, стари деспот распитиваше о њеном гробу и о служби која се, по његовој наредби, на

гробу чинила о дану смрти, о крсном имену и о великим празницима.

По том је деспот, зналачким оком, прегледао рачуне које му је управник поднео, наредивши да се новци положе чиновнику којега је за те ствари уза се водио.

V.

Леп јесењи дан нагињао је заранцима у богатој долини Топлице међу Прокупљем и Плочником. Путем уз реку јахаше један коњаник. Одело на њему беше српско, властеоско, коњ зеленко под њим арапскога соја, као огањ живи.

Пред једном раскрсницом сеоско стадо и пред њим пастир. Овце иђаху мирно, пастирче весело дуваше у свиралу некакву веселу народну игру. Могло му је бити око петнаест година.

— Чујеш, дијете, повика путник властелин некаквим туђинским нагласком, можеш ли ми казати је ли ово жупа Витомира Гвозденовића и куда је пут у његове дворе?

Путник је знао да негде треба с главнога пута скренути к северу, па је мислио да ли то није на тој раскрсници.

Пастирче коме се он обратио само се насмеја на то његово питање.

— Доиста си из далека, одговори оно, кад ни то не знаш.

Па га стаде мерити од главе до пете.

— Хоћеш ли казати, поче онај љутито. Ако не кажеш, сад ћу те бичем.

И стаде тражити бич иза себе на седлу.

Пастирче само разрогачи очи на њ, али се окрете брзо, успуза се као веверица уз једну стену, и озго — где му се ничим не могаше досадити — поче се плазити и смејати на путника.

Путник, опет, псујући на неком непознатом језику, ожеже коња и оде даље, а пастирче оста гледајући за њим све док се и последњи прамен магле од његова зеленка не изгуби у даљини.

— Светска луда ли је, Турчин ли је, говораше настирче само у себи. Будала, не зна Гвозденовића двор, а у њ би и наша сеоска крава погодила!

И као да ништа није ни било, оде даље за овцама.

Непознати путник запита друге, и после кратког времена стиже куд је наумио.

У Гвозденовића је у тај мах било пуно гостију. Он је славио Светога Тому. Путник се јави момцима, и каза им неколико речи, по којима га је ваљало приказати господару.

На скоро се јави сам Гвозденовић да прихвати изненаднога госта, који, чекајући оно неколико секунада, с поуздањем сукаше дугачке црне брке и брисаше марамом зној с чела. Коња му одведоше у коњушнице, а њега сам Гвозденовић уведе на једна мала вратанца у особито одељење дворца.

— Ти си, дакле, дворник честитога падишаха што си мој дом удостојио почасти да му на подове стресеш прах с обуће твоје. Силна ли је милост падишахова, кад шаље слуге своје с љубављу онамо где може мачем све покорити или упропастити, рече Гвозденовић, дубоко се клањајући пред преобученим Турчином.

— Ја сам, честити Гвозденовићу, рече Ибрахим-бej. Ја ти носим поздравље од честитога цара да помогнеш не би ли се на миру свршило што сабљом и крвљу може бити у сваки тренутак, кад се султану прохте.

Узгред да кажемо да је Гвозденовић приликом последње његове мисије у Дренопољу пристао на поверљив предлог великог везира, да му он може од времена до времена послати свога човека по извештаје. Томе човеку је Гвозденовић имао том приликом и да одговори на питања султанова, која би му тај везиров човек усмено саопштио. Први пут је тада било да тај везирски и султански човек дође Гвозденовићу. И ма колико да је кућа Гвозденовића велика и навикла на госте, ма колико да је Гвозденовић био умешан и извежбан у опхођењу, зла савест му не даде да се брзо разбере у начину како да прими новога госта. С тога одлучи да га не води у дворану међу госте, него да га прими од њих засебице.

Момци донесоше пред Ибрахим-бeja чи-

таву софру разних понуда за послужење, и јела, и вина, и медовине.

Одлучивши се да новога госта не води међу остале госте свога крснога имена, Гвозденовић, с многим клањањем, исприча новоме госту какав му је празник тога дана. Он му рече какве је госте, њега ради, на кули оставио и објасни за што га не прима другојачије. Чујући то Ибрахим-бej стаде са својом источњачком углађеношћу молити Гвозденовића да на њ и не мисли, као да није ту, докле год се та домаћа свечаност са свим не сврши. Тако га Гвозденовић остави, препоручивши своме највештијем момку да би му нарочито на услузи био.

У тај мах гости су таман били при тренутку када треба напити у здравље домаћину и његову крсном имену.

Уврх софре, која је била постављена на кули, седео је владика из Беле Цркве, господин Венедикт. До владике је седео архимандрит Калистрат, игуман манастира Светог Николе у Белој Цркви.

Чим се лукави Гвозденовић оздо вратио, владика уста, напи у здравље домаћину и крсном имену и отпева тропар Светога Томе. Сви гости отпеваше *Многаја љета!* Сви се ижљубише с домаћином и честиташе му.

Пошто је Гвозденовић с пехаром у руци захвалио епископу и напио њему и гостима, момци су журили се да опет напуне испражњене пехаре. Гвозденовић се онда на ново

диже да наздрави човеку најпопуларнијем и најчувенијем онде међу њима, архимандриту манастира Светога Николе, Калистрату.

— Браћо и господо, моји драги гости и пријатељи, отпоче речити домаћин, ову купу да пијемо у здравље нашега пречаснога оца, архимандрита Калистрата, нашега општег и много цењеног учитеља. Хвала ти, пречасни оче, што си зраком твоје узвишене вере и науке, којим те надарише твоји труди, Божјим духом надахнути, обасјао и мој смерни дом. С тобом се у моју кућу уселио нов Божји благослов. Наш народ штује учитеља као и родитеља. Ти си, оче Калистрате, твојом племенитом науком усадио корен свега честитога и доброга у моју децу, у мога првенца Којадина. Бог милостиви нека саслуша твоје молитве, нека испуни твоја надања, нека наврши твоје најтоплије жеље, јер су те жеље само на спасење вери и народу.

Гости опет искрено запеваше *Многаја љета!*

— Бог те саслушао! Да Бог да све тако било! Амин да Бог да! одговори други један властелин, који је седео супрот Гвозденовићу, па сад беше скочио и куцаше се својом купом с њим и с архимандритом.

— Амин да Бог да! гласно повикаше сви гости.

Видећи општи одзив и признање, архимандрит Калистрат замоли епископа Вене-

дикта, свога старешину, за допуштење и уста да се захвали. Сви се ућуташе.

— Божји благослов нек је на вама, проговори архимандрит. Свака добра реч, којом мене поздрављате, украс је цркви којој служим. Никада с ваших домова не слазила благодет духа господњега! А вама нека је препоручена црква и вера православна. Господо честита и браћо драга, тешка су времена настала. Све нас чекају тешка искушења. Нека Бог свакога подржи у тешким тренутцима који чекају свакога од нас. Нека Бог буде свакоме милостив!

Громовито *Амин да Бог да!* још једанпут затресе огромне зидове Гвозденовићеве куле и одјекиваше на све стране по дворишту. Момци су живо секли с ражњева печене прасце и јагањце и разносили на трпезу. Мало даље, жене, нарочито веште гибаници, држале су на супрашци готово своје тесто, да се може вадити на велике сребрне тањире и износити пред госте. На узвишеном месту са стране гостима седела су два гуслара, Милојко, с којим ћемо се познати мало даље, и још један. Милојко је певао о цару Стефану, а онај други о краљу Дечанскоме и о боју с Бугарима. Гости су слушали с нарочито великом меланхоличном пажњом.

Сви Гвозденовићеви гости нису могли стати за парадну велику софру на горњем боју куле. Ту су били само најодличнији. Служене су још две три софре у авлији, на ко-

јима се гостио млађи свет, који је ручак у брзо свршавао, па се журио *потециште,* или како бисмо ми данас рекли, тркалишту, на пољицу испред градића, где је такође било изнето једно буре вина за оне који би пити хтели. Ту на потециште играле су се све витешке игре онога времена. Ред је држао један старији властелин из суседства. Најпре је било надстрељивање, за оне који су за то вештине имали. Један је заиста устрелио кроз беочуг јабуку, која је, у истом правцу, даље била на копље натакнута. Кад је надстрељивање завршено, дошле су на ред игре на коњу. Млади момци су у трку коњском бацали напред свој калпак, па су га руком хватали, не пуштајући да на земљу падне. Или су копљем у трку коњском скидали халку са ступца, на ком је била окачена. После су настале трке коњске. па трке пешачке, па прескакање, па бацање камена с рамена. Сва се омладина из околине била сакупила на те игре. и ту је, на потециште, ишла врева, галама и веселье као на каквом црквеном сабору. При одморима се и ту уз чашу вина могао чути гуслар Милојко, који је неко време и господи на кули своје песме певао. Господа на кули су га слушала на свој начин; омладина је овде висила о његовим речима, гутајући сваку реч и сваки слог његзин. То је онда било врело за познање народне историје.

Међу тим, баш кад су момци на кулу

међу главне госте уносили печење и гибаницу, вратар објави долазак новога госта. Био је то Петар Станојевић, ћефалија града Копријана[1], а долазио је по поруци деспота Ђурђа.

Ћефалија Петар уђе у трпезарију под калпаком, на ком је била перјаница са челенком. И он беше опасан златним појасом, а на себи је имао црвену доламу, с мачем о бедрима. У руци је носио свитак хартије, од којега је о црвеној свили висио златан печат државни.

Нашавши очима Гвозденовића, ћефалија Петар се поклони, и приступивши му ближе поздрави се с њиме и пољуби и честита му славу.

— Наш превисоки господар, деспот Ђурађ наложио ми је, отпоче ћефалија, да твоме господству на данашњи дан крснога имена лично предам ову његову хрисовуљу, и да ти је прочитам, пошто сам јој, по високој вољи деспотовој, ја милосник (извршилац).

С тим речима ћефалија разви повељу са златним печатом, и прочита како деспот своме драгом властелину Витомиру Гвозденовићу поклања у баштину на вечита времена, пет села у Морави не далеко од града Копријана, за превелике услуге, учињене Србији и дому деспотову.

Ново весеље заори се двораном и кроз цео дом великога властелина. Гвозденовић је

[1] Развалине му се сад зову Курвин Град.

био дубоко узбуђен. Нареди момцима да пехаре напуне најбољим вином које је имао и које је лане купио од неких Дубровчана у Новом Брду.

Пошто се већ примицало вече, гости су поустајали од трпезе и почели се међу собом разговарати. Неки су се спремали да полазе; неки су мислили да онде ноће, пошто су били из даљине, па да сутра кућама пођу.

Поред свега што се с поља видело и што се по обичају чинило, гости су Гвозденовићеви обузети били тешком бригом. Свакога је тиштао густ облак који се био наднео над Србијом, као кобна слутња. У међусобним разговорима сви су признавали да се у Србији не може водити другојачија политика него она коју је водио деспот Ђурађ, политика мира и покорности. Нико није био ни за дражење ии за изазивање. Нико није био за то да се Србија у политици против Турске удружи с католичким државама и с Угарском, или с Јанком Сибињанином и с његовом партијом у Угарској, уз коју је понеко и из Србије пристајао. Али опет нико није био задовољан.

— Све је лепо, говораше властеличић Плетикосић, али чиме нас турски султан обезбеђује да ће остати све што стоји, овако како је и на овоме, још само педесет година? Ко год дође отуда испреко границе, говори другојачије. Они који су некад овде држали села поручују по људима својим познаницима овуда

да ће скоро доћи да их опет заузму. Куда ћемо онда ми? У Скопљу и околини Турци гоне нашу веру и терају свет да се турчи. Многи их слушају. У Скопљу се отворено говори да неће проћи година две, па ће нестати и деспота, и Србије, и овуда ће се раширити турски пашалуци, као што су се онамо, јужно од Новог Брда, већ раширили по некадашњој Костадиновој и Марковој земљи.

— Па говори се свашта, Плетикосићу, одговори Гвозденовић, али све не треба веровати. Има султан доста своје земље и блага без мере и без броја. Од нас и од наше мирољубивости зависи да за дуго задржимо ово што је. Само кад Сибињанин Јанко не би имао својих присталица и овамо; кад се само не би мислило да се може повратити оно што је било под царем Стефаном. Цар Стефан је био велики јунак, али је грешио што је мислио да његовој снази границâ нема. Ето видите до чега смо дошли.

— Славни и силни цар Стефан! уздахну један младић. Зашто његова властела нису боље чувала његов аманет и његове поруке? Не бисмо били у овом у чем смо сад!

— Хе, младићу, рече Гвозденовић, теби је све властела крива, а и сам си властелин. И ти би, чини ми се, радо пошао за Сибињанином, а заборављаш како је Јанко на Косову страдао!

— Па видиш, честити господине, страда

се, кад се добро ради, али за то добро не губи своје цене. Ни овако се не можемо никако одржати, па не можемо. Ја мислим увек косовски. Ако морамо падати и пасти, да попадамо с мачем у рукама.

— Да попадамо часно, прихвати мало оштрије стари Плетикосић. Од часна пада остаје частан и светао спомен, који ће потомство држати при свести и при крепости.

Разговор међу већ угрејаним људима поче узимати неповољан обрт. Гвозденовић никако није марио за тај правац. Али у тај мах јави се стари отац Панкратије, калуђер царице Маре, и властелин Богоје Васиљевић, из царичине околине, одређен за личну службу царици Мари. Чувши како је Свети Тома крсно име Гвозденовићево, царица Мара их беше упутила да у њено име честитају славу Гвозденовићу.

Разговор се окрете на царицу Мару, која се већ од прошлога пролећа налажаше у томе крају. Људи нису могли да се нахвале царичине доброте спрам света који јој се јављао и који је живео у њезиноме благом подручју. Није било бедника ни сиромаха, за којега је она сазнала, да му није помоћи пружила. Болесницима се нарочито одазивала. Манастир Свете Богородице, задужбина Стефана Немање, био је осиромашио. Догодило се да му је земље поотимала бесна околна властела, што се, у оно време, редовно догађало и на другим местима, и да су му се

људи разбегли. Женска управа у манастиру није годила домаћинским пословима. Од како је царица Мара у манастиру, показао се у свему напредак. Царица је штедром руком додавала манастиру из свога двора, који је, у непосредној близини, одвојено за њу био сагра̑ђен. Сваки дан се на вратима двора раздавао сиротињи хлебац, а о сваком оброку, о ручаници и у вече, изношено је на врата топло јело, које се давало путнику и намернику. С тога се само благослов сипао за царицу с уста сиромашких. Нико није могао да се нахвали њене доброте. Она сама уживала је у црквеним молитвама, у звуку звона̑, у певању калуђерица̑ и у лепотама службе. Кроз шеснаест година што их је провела на султановом двору у страху и зебњи од господара и од његових страсних пожуда, једва се, као кришом, могла, како треба, молити Богу, ма да јој је султан допустио да држи обреде и калуђера своје вере у дворцу своме. Али је жељна била отвореног, јавног хришћанског служења Богу, јер ред није допуштао да она као султанка излази на хришћанске службе и у цркве које су још служиле у Дренопољу. Тога ради јој је прослављање празника најтеже падало. Сада би увек ишла на архијерејску службу у цркву Св. Николе код Беле Цркве. Још више је уживала када је тога лета боравила код оца и мајке у Смедереву, где се служба Божја вршила с пуним сјајем, у присуству деспота Ђурђа и свеколикога његова двора.

Истом кад су се разишли гости, могао је Гвозденовић да посвети неколико часова своме сакривеном госту, Ибрахим-бегу.

Кад се упутио к њему и кад се договарао са госпођом Круном о ономе што за њ треба спремити, за јело и за ноћиште, госпођа Круна не хте сакрити да јој није повољан тај гост, ни начин на који је он примљен.

— Ти као да се стидиш тога госта, Витомире, рече она. Ако га се стидиш, за што га примаш? Могао си га увести међу друге госте да га виде, па и он њих да види. Или се стидиш њега, или се, пред њим стидиш ових других гостију, па не смеш да му их покажеш? Ја то не разумем.

— Ти то не разумеш и не можеш ни разумети, Круно. Ти нареди што ја од тебе тражим, па се за друго не брини.

— Ти ми нешто много барата̑ш с Турцима. А ти знаш, како било да било, ја за Турке не марим.

— Па они су нам већ господари, рече Гвозденовић. Док склопи очи стари деспот, а то може бити сваки час, ето их као што су били пређе. То се не да избећи.

Госпођа Круна се само стаде крстити.

— Саклони, Боже! Да будем жељна звона и службе Божје као деспотова кћи, царица Мара; саклони, Боже, по сто пута! Да ми се турске хоџе деру по џамијама место звона

и да се морам стидети своје вере, саклони, Боже, по сто пута!

— Круно, Круно, мрмљаше Гвозденовић, очевидно незадовољан, и жураше се сакривеном госту. Круна оде да нареди што је требало за вечеру и за ноћиште.

VI.

Неколико дана после Св. Томе, Гвозденовић је сазвао госте у велики лов који се држао у шумама пут Јанкове Клисуре. Лова је пало много, и господа су распоређивала, што је најлепше, за царицу Мару, за владику Венедикта, за Гвозденовића дом, за Плетикосића и за оца Калистрата.

Ученици оца Калистрата Којадин Гвозденовић и Драгош Плетикосић примише се да сами оцу Калистрату однесу део његов. Ловци су се растали у Блацу. Младићи властела са својим људима пођу даље пут Беле Цркве, али их киша у саму ноћ задржи у Барбатовцу, десет, дванаест километара од Беле Цркве.

Барбатовац је повелико село које је припадало властелинству Гвозденовићеву. У њему су били само меропси, и нити је било властеличића ни какве властелинове куће, као што често има, за одседање, за стан властеоског надзорника и за смештај десетка и осталога којечега што је припадало властелину. Село је било сасвим просто. Сељачке куће су биле растурене по брдима и око пута, који

је водио из Крушевца и Јанкове Клисуре у Белу Цркву. Куће су те биле малене, обично само с једном већом или мањом сухотом, у којој је на средини било огњиште. Чељад домаћа спавала су око огњишта. У свима је, и онда као и сад, био најпростији намештај сеоских кућа: неколико лонаца и чинија, нађве, ковчег за брашно, вреће с пасуљем и сочивом, низови лука црног и белог, пет шест троногих ниских столица, позната оруђа за ватру, и по која шареница и губер. Понека је кућа имала још и котар или хамбар за жито, млекарник и још по који наслон или стајицу за разне потребе, стају или наслон за стоку, краве, телад, коња или овце. Понегде су стајала кола или двоколице. Кровови су били од сламе, ређе од плоче или ћерамиде. Куће су биле обично ниске. И село је изгледало врло бедно. Ређе су биле куће сграђене од брвана на дебелим темељачама, које су се, по равном месту, могле и превући воловима или биволима, кад се под њих подметну добро спремљени ваљци. Кад је унутра горела ватра, споља се сва кућа димила као што се висока брда диме од магле после топлих киша.

Село се још није било успавало, кад су стигли наши гости. Још се чула по гдекоја закаснела крава где муче за својим телетом.

Којадин и Драгош упуте се кући сеоског предстојника, којега је Којадин знао. Њихова пратња размести се по ближим околним ку-

ћицама. За вечеру су они носили што им је требало, а постељу им је био спремио њихов ловачки умор. Све што им је требало, било је сухо место на којем ће се опружити. А то им се лако спремило.

Сутра дан, одморивши се добро, Којадин и Драгош упуте се весело своме омиљеном учитељу. Свакада им је мило било да га пољубе у руку и да слушају медоточну беседу његову.

Ено их како на красним коњима јашу планином. За њима је на једном коњу натоварен лов, а тројица момака иду за њима, такође на коњима. Друга двојица носе соколове на руци.

Изгледали су као два брата. Којадин беше смеђ, витак, тих и замишљен; Драгош црномањаст, енергичан, готово плах, краћег, веома јаког састава, већ у младости широк у плећима. Којадин је био у се повучена, замишљена нежнија природа. Није много марио за друштво. Миловао је занети се у самоћу и у разматрање, миловао је тонути у уживање тихих али величанствених природних дивота. Леп изглед на планине блиске и удаљене; ливаде окићене цвећем; горски водопад бистрога потока; кршно стење подигнуто у небо изазивали су дивљење његово. У књиге је био заљубљен. Од њих се није одвајао. У цркву и на службу ишао је као стари калуђер. Његов друг Драгош, у свему исправан према дужностима вере, волео је бујан жи-

вот, добре коње, лов и бесне хајке на дивље зверје.

— Шта би најволео Којадине? почеће Драгош, лагано коња јашући уза свога друга и пријатеља, да нешто дође анђео, па да ти тако питање учини. Знаш да ништа нема што не би могли небесници.

— Шта бих волео? Како ћу то да ти кажем? Ја сам задовољан увек оним што Бог да.

— Е, није тако. Бог даје што је њему драго. Али ти имаш своје мисли, своје жеље.

— Па добро, ти ме добро познајеш. Шта мислиш ти да бих ја волео.

— Лепу цуру, одговори Драгош, очевидно задиркујући га, нељубљену, румену, плавооку.

— Хајде, Бога ти, ко те за то пита? Разговарај се збиљски. Нисам ти нешто вољан за шалу.

— О Којадине, Којадине! Ко ће, болан, сада што друго мислити? Гле, како је јутро! Зар ти се не би све ово што видиш трипут лепше учинило, да ти је и оно што ти ја велим.

Осмех прелете преко Драгошева лица. Неко срећно расположење цароваше у његову срцу. Он поигра коња, те скакуташе испред Којадинова зеленка, несташно га задиркујући.

— Па добро, хајде проговори, рече Драгош Којадину, кажи ми шта мислиш, што си се замислио?

— Шта мислим, одговори Којадин. Зар смем да ти кажем? Теби је, видим, само до ђаволства. Зар има, на послетку, икога коме бих смео казати?

— Ето, оцу Калистрату слободно смеш казати. Па ево мене. Нисмо ли се заклели да један другом све казујемо?

— Зле сам сне ноћас сањао. Знаш ли, болан, да Турци тек што нису поплавили несрећну српску земљу.

— Па ми ћемо се бранити.

— Како ћеш се бранити од попуштења Божијега? Грешили смо, грдно смо грешили. Сад је на реду да ми испаштамо грехе старих наших. О царе Стефане, царе Стефане, силно ли си грешио!

— Ти си постао злослутни пророк.

— Може бити да сам злослут. Пророк нисам. А слути ми се одавно што није добро. И то ме притиска, то ме мучи. Просуће се крв несрећног народа, да старе грехе покаје. Погореће властеоски двори; попалиће се и порушити високе куле и танки чардаци. У црно ће се завити праотачка вера. Неће бити јуначке заставе, да под њом часно погинеш, него ћеш или крст морати попљувати, или срамно повити главу под сабљу турску. Зло, велико зло нас чека, драги пријатељу!

— Ко је млакоња, чекаће да га даве и притискују; ко је јунак, браниће се. Па ћемо видети. Ко попусти, нема ни у што да се узда. Живот се губи и овако и онако. Кад нема

друге него да се губи, ваља га губити како је часније и поштеније.

— А шта може јунаштво без воље Божије? одговори Којадин. Ако наиђе што ми се слути да је неизбежно, ја бих се предао не непријатељу него Свевишњему Богу. Ако казна и попуштење Божије за грехе наше наиђе, ја бих најволео да у смерном, црном руху калуђерском оплакујем судбу свога народа с крстом у руци. Да у послушности Божијој држим потиштени свет и да га батрим да не клоне, да не малакше у јуначком трпљењу. Кад се мора страдањем и трпљењем задобијати боља будућност, ја бих најволео да будем поборник свете вере и божанственог трпљења. Капља камен дуби. Тиха реч с миросаних устана може много учинити.

— Све је тако, одговори Драгош, али ја тако чинио не бих. Ја се не бих подао. Докле има још једнога који би се борио, ја бих био други. „Помози сам себи, па ће ти и Бог помоћи“, вели стара пословица. О мој драги Којадине, ја нисам твојих мисли. Кад би, не дај Боже, клонула и уништена била народна застава, ја бих се одметнуо у планину, па бих крвавим ножем непрестанце ширио мисао да је ропство највећа неправда. Уживао бих бесним уживањем кад бих гледао душманске станове где у огњу горе, давао бих шило за огњило, зуб за зуб, муку за муку. О, ја нисам за попуштање!

Он уздахну, јер се при самој помисли на зло време које их је чекало, био распалио.

Ћутећи, јахали су даље, путем кроз шуму. На једанпут се зачу звоно, и складним својим гласом одјекиваше кроз планину. Они су се примицали манастиру.

— Победиће онај у кога никад неће отупети и зарђати сабља, одговори Драгош.

Пут се спуштао низа страну, а пред њима су се белеле куле манастира светог Николе.

У време у коме се збива наша приповетка, интелигенција није била што је данас, нити је била тако многобројна. Готово сви образовани људи из народа били су калуђери или свештеници, пошто је, у оно време, црква држала просвету и образованост у својим рукама. Отуда су и виђени људи у народу, они који су душа народна, били из црквеног реда. Отуда оно велико поштовање према црквеним људима које се држи до данашњега дана.

Игуман манастира Светог Николе у Белој Цркви, архимандрит Калистрат, био је један од људи, на које је и удаљена околина гледала као на свога оца и на свога вођа. Око његове сединама украшене главе лебдело је узвишено опште поштовање. Нема никога виђенијег онде и у околини коме он не би био учинио какву услугу или дао какав спасоносан савет. А он је био од ретких људи свога времена који није разликовао властелина племића и сељака меропха. Њему су, заиста,

по светоме писму, били једнаки сви људи, и он се тако према њима понашао. С истом љубављу и с истом искреношћу он се разговарао с великим властелином и са сиромашним сељаком меропхом или отроком. Његова блага, божанском милошћу напојена поука текла је за свакога под једнако као извор чисте планинске воде у гори између камења и букових жила што гаси жеђ свакоме подједнако, био он племић или простак. С тога је отац Калистрат, како га је сав народ звао, био везан са сваком кућом целе Топлице. С тога су његова осећања била осећања целе Топлице; што је он мислио, оно је мислио и осећао сав народ у околини. Он је био глас, срце, осећај целога српског народа у ономе крају.

Још дететом отац Калистрат се одликовао љубављу према књигама, према цркви и према свему црквеноме. Родом је био из студеничког прњавора, и онде је на његову рану младост утицао црквени живот манастира Студенице. Ту је био примљен међу манастирске ђаке, и ту се научио књизи. Ту је и пострижен. Ту је, у младости, нешто почињао и у живопису. Покушао је једном да наслика Светог Јована, своје крсно име. Читајући све до чега је само дошао у манастирској књижници и у путникâ калуђерâ, прочита једне зиме родослове и цео Данилов цароставник. Данилов опис хиландарске одбране од Шпањолаца пробуди му жељу, која

се и иначе, овда онда, у њега јављала да види манастир Хиландар. И на пролеће, те исте године, отиде у Свету Гору за Ускрс и остане у Хиландару пет година. Том приликом добро научи грчки и у богатој хиландарској књижници начита се књига, до којих није лако било доћи по манастирима у Србији. И у Хиландару се окушавао у живопису међу монасима живописцима, и огледао је и да реже у дрвету, али видећи да нема довољно стрпљења ни дара да у живопису и у резарији до нечега бољег дотера, остави се са свим тих послова. Читања ради жудео је да обиђе и да поживи коју годину у свима великим манастирима по Србији. Тако је после Хиландара боравио по годину, две дана у Арханђеловом Манастиру код Призрена, у Грачаници код Приштине, у Дечанима, у Бањској, у манастиру Светог Стефана и у Жичи. Кад се основала Ресавска Школа у Манасији, он је пошао у њу, и ту се одликовао писањем и читањем толико да је заслужио нарочиту пажњу и милост деспота Стефана. Деспот га узме међу своје ђаке (писаре) и био би од њега начинио великог логотета, да је отац Калистрат могао да се привикне дворскоме животу. Једва се измолио у деспота Стефана да га пусти опет у манастир. Тада је изабрао манастир Светог Николе у Белој Цркви, Немањину задужбину, једно да је ближе своме постригу, манастиру Студеници, а друго и поглавито да је даље од двора

и дворскога живота. Такав човек био је најбољи кандидат за владику и патријарха. Заиста га је деспот Стефан сваком приликом нудио митром владичанском. А он за то никада није хтео ни да чује.

Од тог времена живео је непрестано у манастиру Светог Николе у Белој Цркви. Ту га је застала и прва турска окупација после смрти деспота Стефана; ту је претурио ратове, и деспота Ђурђа, и Сибињанина Јанка; ту је остао и после Сегединскога Мира, а сад ни о чем више није мислио до да ту и умре. Имао је потајну жељу да га Бог прими у његовом постригу, у манастиру Студеници. И тамо су сад била једина његова путовања, све у нади да ће му се испунити та топла жеља, пошто никоме није унапред познато где ће га и кад наћи последњи час.

Живот калуђерски није био лак у оно време. Свако јутро се ранило у цркву на јутрење. Сва бденија, све службе и богомоље нису могле бити без оца Калистрата и без његова учешћа. Отац Калистрат био је у цркви, чим би звоно зазвонило. Постове је постио с највећом тачношћу. Он је управо јео меса само по изузетку. Једноничио је скоро без прекида. Одело му је било просто. Ћелија манастирска, у којој је проводио век, била је у крају манастирског здања, окренутог планини и речици Бањској. Увек се ту чуло шуштање речице кроз самоћу ноћну. То је отац Калистрат особито радо имао.

Намештај у соби био је са свим прост. Тврда постеља, застрвена неком поњавицом, била му је одморник. Уз прозор се находио један сто с мастионицом и калемима за писање, увек претрпан књигама, ма да се у средњем веку књижнице нигде нису састојале из многобројних књига. Осим тога у ћелији оца Калистрата била је још једна полица с књигама. И то је било све. Велика једна столица с наслонима била је једина одвојила од намештаја најпростијих ћелија. У њој је отац Калистрат, кад из цркве или из села дође, одмарао своје старе кости и размишљао о прошлости и о будућности православне вере и српскога народа, што је у његовој души било једно исто.

Што је у целом веку оцу Калистрату чинило највећу радост, то су његови ученици. Једино чега се бојао, то је било да науку и добре мисли своје не понесе у гроб. Он, као калуђер, није знао шта је то родитељска љубав. За калуђере кажу да су себични. Отац Калистрат то није био никад наспрам својих ученика. Чим је ко од младих људи пристајао уза њ и показивао вољу да од њега нешто научи, он се заљубљивао у њ као у свога сина, и вољно му је и с одушевљењем отварао свеколико своје знање, своје мисли, своје тајне. Ученици су владали овим добрим старцем, и он није знао шта је доста у њиховој љубави и у милости и мажњи које је он њима чинио.

Од како је у Топлици и у манастиру Светог Николе, отац Калистрат је испустио из својих руку много питомаца, који су се, као свештеници и калуђери, разишли по народу. И сви су били налик на њ у своме животу и поступању. Али ниједног од њих није он толико ценио колико два младића из Плочника, Којадина, из куће Гвозденовића, и Драгоша, сина властеличића Плетикосића из истога села. Они су се учили у оца Калистрата као властеоска деца, без намере да иду у свештенички ред, с једином намером да приме образованост и писменост своје вере. Отац Калистрат је то знао. С тога је другим начином упућивао њихову наставу, старајући се да они читају оно што би од веће користи било њиховом будућем животу. Дела Ђорђа Хамартола и Зонаре о историји, која су преведена била на словенски, животи Стефана Немање и Светога Саве, Родослов и Цароставник о српским владаоцима, Законици царева римских и цариградских и Законик цара Стефана Душана, као и Цароставник библијски били су штиво, које је отац Калистрат препоручивао његовим ученицима. У дугим и неисцрпним разговорима с њима, он им је говорио безбројне приче, којих је онда пуно било, о Немањићима, о краљу Милутину и о краљу Ст. Дечанском, о цару Стефану и о краљу Вукашину, о деспоту Угљеши и о бој у на Марици, о кнезу Лазару и о бој у на Косову, о деспоту Стефану и о кнегињи Милици. У очинској љубави према овим младим људима, отац Калистрат се није знао умерити. С њима је и путовао великим манастирима. У Жичу их је водио да му читају краљевску повељу уписану у сводовима велике куле. С њима је тако читао и повељу краља Милутина у Грачаници, и Светостефански Хрисовуљ у манастиру Бањској, и велике хрисовуље у Душановом манастиру Светог Арханђела у Призрену и у манастиру Дечанима. Тако су ови младићи изучавали српску историју, и отац Калистрат им је на примеру показивао шта које место значи и како се који члан разуме. И Којадин Гвозденовић и Драгош Плетикосић слушали су са жудном радозналошћу богате поуке Калистратове о господи и о владаоцима српским исто тако као и његове смерне препоруке о трпљивости, о милосрђу и о хришћанској једнакости. Црква је, у оно време, имала не малу дужност да утољава властеоски бес, да опомиње на последњи час, и да брани слабе од помамних и обесних. Нико није већма осећао ни топлије вршио ту дужност него отац Калистрат.

Отац Калистрат је баш био изашао из цркве, па сеђаше и одмараше се у столици у манастирском дворишту, кад унутра ујахаше Којадин и Драгош и њихови људи. Млади људи одмах поскакаше с коња и прињоше руци поштованога старца, а он њих грљаше и љубљаше у образ. Момци се жу-

раху једни да донесу столове, на које ће гости поседати, а други да њихову подворбу и коње сместе куда треба.

— Нисам вас одавно видео, рече отац Калистрат. Шта ми радите, децо, јесте ли здраво?

— Хвала Богу, оче Калистрате, све је добро, ето смо у здрављу, враћамо се из лова и донели смо и вама део, да бисте се уверили да свуда и у сваком послу мислимо на вас и на благодарност коју вам дугујемо.

— Којадине, је ли ко од вас скоро одлазио до Ниша или до Прокупља? Знате ли ми што ново?

— Ја сам био недавно у Нишу, рече Драгош, да којешта покупујем за кућу. И тамо сам видео једнога трговца из Угарске.

— Па шта ти је говорио?

— Говорио ми је да се у Угарској непрестано спремају. Сибињанин Јанко никако не мирује. Они вичу на деспота и на нас. Говоре да ми не водимо хришћанску него породичну политику и да смо народне интересе потурили за љубав личних рачуна деспотових.

— Шта им даје повода да тако говоре?

— Све што ми радимо. Криво им је и што царица Мара у нас борави. Говоре да је Србија већ у половину турско царство и да би требало деспота збацити, Бранковиће као издајнике косовске протерати, па узети другу какву династију, или натерати једнога

од деспотових синова да окрене народном политиком, против Турака.

— Донекле има право, одговори отац Калистрат, али куд ће Србија кад је у злој кожи? Удружи ли се с Угарском, не може да се одбрани од католичке превласти и од папске пропаганде. Пође ли с Турском, сигурна је од папе, али народну заставу мора спустити. Треће нема ништа.

— Па зар се не може наћи начина, да се од папе и од католика одбранимо, рече Драгош, очевидно више наклоњен анти-турској политици по што по то.

— Камо да може, синко, одговори отац Калистрат, ја знам куда би ти хтео.

— Ја бих хтео да ломим а не да се савијам, да одбијам силу силом, да ломим Турчина, докле га траје и докле год има његове зелене крпе и полумесеца.

— Али католици, одговори отац Калистрат. Ти њих, синко, не знаш, јербо с њима радио ниси. То је опак свет.

— Зар се њима не може уговорима обележити граница, преко које се мађи не могу?

— Ко ће обележити границу човеку неверну, немирну, сплеткарошу? Пусти га само у кућу у најбољој слози и у најбољој намери, па после гледај куда ћеш. Они сваки наш уговор, какав год и о чем год, сматрају као да смо се ми њиме покорили, као да смо се своје вере одрекли. Њихови делегати одмах иду на посао. Ако уговараш с Мађарима,

узимају да уговараш с папом. Ти уговараш да се бијемо заједно с Турцима, они разумевају да си уговорио као да се у исто време подлажеш њиховој цркви.

— Али они нам преговарају како је деспотова политика сасвим анти-хришћанска. Говоре како је деспот дао реч султану да проведе војску кроз Србију, па да нападне угарски Београд. То је, оче Калистрате, ако је истина, заиста чудновато, рече Драгош. Преговарају нам и за двор царице Маре. У вас је, говоре, већ половина турскога двора. За то већ знам да немају право, јербо видим својим очима шта царица ради и како живи. Али за Београд ми се никако не допада.

— Јадна царица Мара! рече отац Калистрат. Вечита страдалница! Шта чинила да чинила, њом се испирају нечиста уста, макар да је она, сирота, чиста као анђео.

— Видим и ја то, и много жалим, рече Драгош. Али, оче Калистрате, што се мешају та два посла, борба с католицима и борба с Турцима? Зар се не може тако некако удесити, да се, прво, сврши борба с Турцима, па после да се прихвати борба с католицима.

— Не може, синко, јербо није само то. У тој ствари игра велику улогу опака лична завада међу деспотом Ђурђем и Сибињанин-Јанком, данас угарским краљевским намесником.

— То је од последњих ратова, од боја

на Варни, од боја на Косову, од Јанкова сужањства у Ђурђа.

— Да, да, одговори отац Калистрат. Два најглавнија и највештија човека за борбу против Турака у данашње време, деспот Ђурађ и Сибињанин Јанко, завађени су међу собом, да се никако више помирити не могу. Ви знате, децо, да треба слога. Нас је Србе много унесрећило што смо после погибије кнеза Лазара имали династичку борбу међу кућом кнеза Лазара и кућом Вука Бранковића. И једна и друга фамилија помишљала је да помоћу Турака уништи ону другу. Отуда су и басне о Вуковој издаји на Косову. То се смирило измирењем, али после двадесет и пет година. Доста касно! Данас не могу заједно деспот Ђурађ и Сибињанин Јанко. Али, верујте ми, децо, кривица је до Сибињанина, и ако је јунак велики. Ми Срби не можемо прићи на страну Сибињанинову. Деспот је бранио интересе Србије и интересе православне вере, радећи онако како је радио. Деспот другојачије није могао!

— Па шта је одбранио, ако ће сутра турска војска пролазити кроз Србију да нападне угарски Београд? рећи ће опет Драгош. — Зар може Србија добро проћи и нешто добити када би сутра Турци узели Београд од Мађара?

— Несрећа, синко, није у томе. Несрећа је што су хришћани ипак несложни. неспремни, неорганизовани. У свима досадашњим рато-

вима посведочило се да су Турци увек и редовно јачи, јер су сви под једном вољом и у сваком тренутку знају шта хоће. Тога ради Србија, прва на ударцу, спала је на бедну улогу да се држи победиоца, еда би нашла у њега благо трпљење и милост.

— Али то, оче, није достојно српскога народа, пред којим је пре сто година раније био цар Стефан.

— Да, да! Цар Стефан и јесте узрок што су Срби овако пали. Машао се за оно што није било његово. Божја казна постигла је за то Србе.

— Срби морају држати своје достојанство међу народима. Ако то не могу, њихова је дужност да падну храбро, као под кнезом Лазаром на Косову и да обележе траг свој. Ко славно пропадне, васкрсава на ново!

— То је истина, синко, али је све у Божјој руци. Ја вам говорим истину, да је чујете и да је знате. Јесам ли ја крив што је истина данашњега времена тако горка?

Младићи устадоше да иду у своје село и повикаше своје људе. Отац Калистрат их испраћаше с пуно очинске љубави и милости. Он је дубоко осећао уверење и истину да свет на млађима остаје.

VII.

У време у коме ее збива наша приповетка, у Србији, осим градова, није било готово никако потпуно слободних људи. Властеоски ред — властела и властеличићи, мало по праву а мало неситом грабљивошћу и насиљем — био је захватио скоро све земље, тако да сељак нигде више није био власник земље, него само насељеник. Истина је он, као насељеник, био прилично непокретан, ако само у потпуности врши прописане работе, али су те работе биле многобројне, и тежа је од њих била господарска самовоља, која се вршила над главама сељака ратара и насељеника. Властела господари нису знали границе својој самовољи. Узалуд су државни закони узимали у заштиту слободу насељеника и сељака, кад је властела и иначе, према своме врховном владаоцу и господару, била непослушна и самовољна. Средњевековни властелин, богат и на гласу, био је створење тако обесно и самовољно, да се то данас једва може замислити.

Насељеници сељаци средњега века били су, нарочито на великим властелинствима, по-

дељени по работама. И ако их је највећи део радио земљу, било их је свуда одређених за послове другога реда. Уљари или пчелари имали су место сваке друге работе задатак да се старају о производњи меда и воска, које је требало не само за цркву него и за сваку бољу кућу. При рекама и вировима или рибњацима насељавани су рибари, којима је задатак био, место сваке друге работе, да се брину о пањењу и ловљењу рибе за кућу свога властелина и господара. Пошто су беспослена властела много времена проводила у лову, и пошто је лов давао трпези властеоској лепе промене, а лова није могло бити без на лов научених птица, соколова и крагуја, и без паса — то су од насељеника одређиване нарочите породице да буду *псари*, који ће одгајивати и лову учити псе, и *соколари*, којима је био задатак бринути се о подизању и учењу соколова. И сад се по имену села *Соколари* или *Соколовци* или по грчком *ђеракари* види где су у средњем веку била та села, у којима су становници дужни били бринути се место сваке друге једино о овој работи. И уврх Топлице више Куршумлије, у некадашњем властелинству Витомира Гвозденовића, има и сад у планинама село Ђеракари, где су се некада гајили соколови. Поред соколова, у Србији се припитомљавала за лов и једна врста крагуја. Стоји записано како је деспот Стефан у самом тренутку кад ће се на смрт разболети, уочи дана кад ће

умрети, после ручка пошао у лов, држећи *крагујца* на руци. Сељаци који су се из нараштаја у нараштај овим послом бавили знали су многе начине којима се ове дивље грабљивице привикавају послушности и уређеном лову. Хватали су младе птиће, метали су им капе на главе, а путо на ноге, те су их лагано привикавали на вршење ловачких заповести. Да би их до тога довели, морили су их глађу и несаницом. Тако би их научили на потпуну послушност, да на позив човеку дођу, да му на одређено место на руку седну, да ухвате птицу на коју би их ловац пустио, и да је ловцу донесу. Тако научене ловачке птице продаване су за скупе новце. Село соколарско било је дужно сваке године давати своме властелину прописани број научених соколова. Кад би време дошло да се соколи продају, сеоски би се предстојник обукао у стајаће празнично рухо, повео би соколаре, који су соколе носили на рукама по ловачком начину, и свечано би их предавао господару властелину, у којега су, међу послугом његовом, били нарочити соколари, који су се даље о тим соколовима или крагујима старали. Соколи су били окићени прапорцима и имали су на ногама ногавице од чохе или од плетене вуне. С њима су после властела ишла у лов по планини. Лов са соколовима или с крагујима било је одликовање којим се није смео свак забављати. Само су господа и властела могла ловити са соколовима.

Била је читава свечаност кад се спремао већи лов са многим званицама.

Така се свечаност једно јутро спремала у кући Јанка Плетикосића у Точанима, с десне стране Топлице.

Дворац властеличића Јанка Плетикосића у Точанима није имао куле као што ју је имао велики властелин Гвозденовић у Плочнику, али је иначе био исти онакав у главноме. Дворац у Точанима истицао се само пространством дворишта, лепшом зградом и већим кућама и многобројним зградама од осталих кућа онога села. Чардак, главно станиште властеличићево, био је на два боја, као у Гвозденовића. Плетикосић је имао и половину Плочника, и нешто ради тога, нешто ради службе Гвозденовићу, седео је у Плочнику готово више него у Точанима, и ако му је главни стан био у Точанима.

Врло рано су у тој кући у Точанима сви били на ногама, и Драгош Плетикосић и сестра му Стаменија, која се имала старати о дворби и послужењу гостију. Стара Плетикосићка је имала неког посла код куће у Плочнику. Јанко Плетикосић је био такође у Точанима зарад дочека гостију. И он и Драгош спремали су се у лов. Иза њих су ишла два њихова соколара са соколовима. Трећи момак је водио њихове хртове. Уз њих је ишао и један момак с ловачким рогом. Чим је Стаменија разместила понуде, што је брзо ишло, јербо је она, са женама оданде из села,

кућу уредила и припремила, момак с ловачким рогом попе се на брежуљак изнад куће у воћњаку и поче из рога трубити на сазив. Међу првима је дошао Којадин Гвозденовић са соколом и хртовима, за тим се двориште почело пунити сељацима хајкачима, ловцима и господом. Били су међу позванима и два Турчина из двора царице Маре из Беле Цркве.

Гости су се разговарали о лову, о курјацима и о лисицама, који су се били намножили и ради којих је лов и наређен. Млађи људи су се питали неће ли где наићи на медведа и питали су се међу собом како би се ко држао и којим би оружјем најпробитачније било дочекати напад његов. Једни се уздаху у копље, а други говораху да је у том сукобу главно оружје смелост, и да медведу треба просто сјурити мач у срце. Али је ту стајало као најглавније, да треба добро погодити и тога ради да треба бити присебан и хладнокрван. Како би, управо, било у ствари, мало је ко знао. Један старији човек приповедаше, ако је истина, да је он тако, мачем, расправио сукоб са медведом, неких година, и прошао срећно, и како се и сад од умора најлепше одмара на оној медведовој кожи. Али сви нису веровали, као што се, обично, мало верује ловачким причама.

Од новости говорило се тога дана много о опсади Цариграда. Султан Мехмед се окомио на главни град грчке царевини, који је још једини и остао био Грцима. Знало се да

је од султана била дошла порука деспоту Ђурђу да пошље помоћну војску по уговору.

— Ето, говораше Драгош, једноме старијем човеку, шта сад, опет, морамо да подносимо! Ми Срби, православни, идемо с Турцима, непријатељима хришћанства, против цара православног, против места у ком је васељенски патријарх, против Цариграда! За Бога и по Богу, има ли то смисла? Како можемо то да подносимо?

— Али шта ће да чини један деспот, одговараше онај господин. Уговор је такав; уговор се мора вршити.

— Па шта ће нам помоћи, прихвати други један младић, који је стајао уз Драгоша. Зар није наш ред после Цариграда, ако га, не дај Боже, узму? Ми, па Босна, то иде једно за другим.

— Сваки воли живот, умеша се стари Јанко Плетикосић, домаћин. Макар колико да је неко стар или болестан, не воли да умре. То би чинио и мој син, да је, не дај Боже, болестан. То и наш деспот, стара мудра глава, сада чини. Спасава време, у нади да ће, може бити негде на другом месту, турска сила наићи на тврдо и разломити се. Није само Србија на свету и у околини Турског Царства. Има и других земаља око њега, и у Азији и у Европи. Ако сад мирно испунимо уговор, па останемо и сами на миру, може дати Бог да дочекамо и несрећу турску.

И онда нас чека или прави спас или дужи рок мира. Шта можемо друго чинити?

— Баш по томе, драги оче, што ти говориш ја и ценим да не треба помагати Турке. Нас има више. Што смо несложни и неумешни? Кад нико од нас не би помагао Турке, зар се не би они брже скрхали?

— Али шта ћемо кад је практика свагда показала да су, на жалост, празне речи све то што ти говориш. Ако бисмо ми почели, неће или не може Босна, која нам је најближа; неће или не може Угарска; неће или не могу Млеци, итд. А један кад изиђе, Турци га премлате. Овако шта смо урадили? Зар смо им помогли што смо им послали две три хиљаде људи, на које се они тамо не смеду много поуздати и на које треба да пазе, јер им не верују, и ако узрока за то немају.

Стари Јанко Плетикосић, властеличић у Плочнику, али од богатијих, у свему знатан и поштован човек, бејаше претурио педесету, али се здрављем држаше тако добро, да се могао мерити с каквим било младићем. Био је снажан, покрупан, плећат, лепе појаве кад обуче своје свечано властеоско одело. У карактеру и у нарави био је са свим супротан његовоме суседу, властелину В. Гвозденовићу. Плетикосић је био човек отворен, искрен и једнак, без икаква увијања и двостручења. Према војницима он је био врло оштар заповедник, али им је свуда и у свачем предњачио примером. Сваки ред и сваку дисцип-

лину почињао је од себе. Човечан и благ према свакоме, био је, докле га љутина држи, за чудо љут према непослушнима и према онима који би шта било погрешили. С тога су млађи његови, знајући му нарав, бежали да у даљини од његових очију и од руке дочекају да га љутина прође. Према сељацима био је исто тако оштар, кад се тицало њихове службе и њихових обавеза властелину. Иначе благ и човечан до миле воље. Он није тражио популарност двостручењем и привидном мекошћу. Према деци је, исто тако, био оштар и љут, тако да су га се сви бојали као ватре, и ако је био ванредно добар отац. Своје дужности према вери и цркви вршио је врло тачно и ревносно. У његовој се кући ни за живу главу није смео премрсити ни петак, ни среда, нити икоји пост. Исто тако је марљиво ишао на службу у цркву и вршио све друге своје дужности без увијања и без обзира на лакоћу или тегобу њихову. С тога је пред њим свак стрепио, јербо је он био целим својим животом и понашањем оличена верност и правило.

Драгош је у свему био прави његов син. У младости је и Јанко Плетикосић био бујан, па је такав био и Драгош. У свему другоме се Драгош држао очевих правила реда, верности и послушности.

Сестра Драгошева Стаменија, ћерка Плетикосићева, ванредна црномањаста лепотица, била је сушта благост и доброта. Како су

куће Гвозденовићева и Плетикосићева биле везане и суседством и службом, Којадин и Стаменија одрасли су, тако рећи, заједно, и били су навикли једно на друго. Она природна наклоност која још децу везује, почела се, са зрелим веком, природним током обртати у нежну и стидљиву пажњу, али се видело да су њих двоје створени једно за друго и да је у срцима њиховим готова нова кућа и нова породица. Требало је да само дође благослов родитељски, па да природа пусти крила своје нежности. То су знали цело село и сви суседи, и да сте кога било запитали, одговорио би вам да је ту брачни пар готов. То су знали и Којадинови и Стаменијини родитељи, само што су они о томе у понечем другојачије мислили. Велики властелин Гвозденовић, који је нарочито изашао на глас од како се у Србију вратила царица Мара, пошто су многи по народу мислили да у том повратку има и његове заслуге, није много марио ни за романтичну нарав, ни за ову романтичну наклоност свога сина, макар да није имао никаква стварног приговора ни за девојку ни за њен род. Гвозденовић је помишљао да сина жени од најгласовитијих и најбогатијих породица у Србији или у Босни. Шта је он све мислио, није ни сам знао или, може бити, није смео да каже. Јанка Плетикосића је веома ценио и волео као човека верна, поуздана и тврда и за највећа искушења. Знао је да се у ма каквој прилици

на њ може поуздати као на себе сама. Али је на интересе своје породице Гвозденовић гледао по своме начину, и свеколико поштовање према Плетикосићевим особинама, свеколико дивљење добрим особинама и изредном васпитању Плетикосићеве деце, очевидни знаци да су син његов и кћи Плетикосићева једно другом наклоњени, нису га могли одвратити да мисли о женидби свога сина само с обзиром на углед и славу своје породице.

Кад је иза његове последње мисије у Дренопољу дошла царица Мара у Србију, и кад је услед тога силно порастао углед његов, све су ове мисли још више ојачале, и он је мислио све мање на женидбу Којадинову Стаменијом. Царица Мара, чим се населила у Богородичину Манастиру код Беле Цркве, узме Стаменију, известивши се о њеној доброти и благости, међу своје дворкиње. Стаменија је тиме доста променила свој дотадашњи начин живота и више се погосподила. Она је у извесне дане, на обред, одлазила на дворбу царици; иначе је остајала код куће уза своју мајку. На њену девојачку нарав и на њену природну бистрину великог је утицаја имала околина царичина и начин живота у њеном двору. При свеколикој смерности царичина живљења, двор је опет био двор, и представљао је извесну вреву и покрет према тихоме једноликом животу сеоске куће малога властелина. Природно чедо српскога села имало је сваки дан доста да посматра око султанке,

деспотове кћери, око њених дворана, њене властеле, калуђера и калуђерица. Одахнула би кад би њен ред прошао и кад би се, као сад, на одмор у своје село и у свој стари обичај вратила.

Ове промене, које су дотадашњем природном сеоском девојчету давале извесну господственост, извесну уздржаност и зрелију прорачуњеност у понашању, нису нимало биле неповољне Којадину. Он је и даље мислио на Стаменију, али сад с извесним поносом. Њено сазревање, њена озбиљност као да су се тицали и њега, као да су уздизали и њега. Њене тековине он је осећао и поносио се њима као да су његове. Она заједница осећања и интереса, која се током времена начини међу мужем и женом као међу једноставном моралном целином, већ се почела јављати међу њима двома сама по себи.

Којадин Гвозденовић је, међу тим, знао врло добро мисли и расположења оца свога о женидби Стаменијом. Разуме се да му та расположења нимало нису била повољна. Којадин је, по нарави, био сушта противност оца свога. Добар и покоран син, ваљан човек, Којадин је био пун осећања, и у стварима љубави вољан да следује само наклоностима срца свога. Он је често размишљао шта ће радити кад дође тренутак да се у томе великом делу мора сукобити с оцем својим. Увек је мислио да га та горка чаша не може мимоићи, али се увек зарицао да не

попусти и да не попусти ни у чем. Сам се, међу тим, бојао да га урођена мекост и доброта и механичка навика на послушност не подчине вољи очиној и нехотице и да га то за навек несрећним не учини.

То јутро радовао се лову поглавито зато што је унапред осећао да ће том приликом видети Стаменију. Од како је код царице Маре, ређе ју је виђао, и тога ради му је жеља за њом расла. Милина га је обузимала кад је видео њену елегантну појаву младости и лепоте, њену дворбу гостију, њено српско нуђење и старање да свак буде учесник гостољубља. Она је једнако промицама кроз гомилу ловаца, надгледајући да се међу ловцима јутарње послужење и закуска изврши како ваља. Момци су непрестано разносили закуску и пиће; она је једнако нудила и бистрим оком мотрила како да свак, најмањи као и највећи, буде понуђен и да се послужи.

— Никада се не можеш уморити, Стаменија, рече јој Којадин, који ју је с милином и задовољством посматрао. Ево и мене, еда бих ти могао што на помоћи бити. Заповедај.

— У ствари могао би ми сметати. И зато би требало да те отерам, рече она смејући се на њега. Али сад је све готово. Надам се да сам свега доста спремила.

И поче наново нудити и молити оне који су јој на домаку били да се наново послуже и да не пропусте послужити се.

— Нисам те одавно видео, Стаменија,

рече Којадин. У нашу цркву више не долазиш. Жао ми је!

— Не треба да ти је жао. Ти знаш, ми идемо у манастир у Белу Цркву, а сад, кад сам на служби код царице, у цркви сам Богородичиној. Ти знаш колико је царица богомољна.

— Знам, знам, Стаменија! Али бих ја опет рекао да ме ти избегаваш. До скора ниси тако радила.

— Боже мој! Зар си заборавио да нисмо више деца. А ти си син великога властелина. Кад не бих избегавала твоју дружбу, могло би изгледати да ти се намећем. Твоја је тетка рекла некоме, како ја не треба ни да помислим на удају у Гвозденовића кућу, како сам сирота и од малена рода.

Стаменија се засмеја уз тај говор.

— За Бога, за Бога, како можеш тако што веровати?

— Па доста је што се прича. Друго си ти, а друго су твоји родитељи.

— Хвала ти на том разликовању.

— Али накрај краја, ти знаш да морамо слушати своје родитеље и у овим стварима. Ми морамо показати пример добре деце.

— Знам, знам, али упамти да опет зато ја нисам вољан да се женим преко воље своје. Не заборави, Стаменија, ни то!

— Ја сам опет тврдо наумила да се не

удајем. Од како сам уз царицу Мару; од како сваки дан слушам читање Светог Писма и од како сваки дан пробавим уз нашу богољубиву царицу по пола дана у цркви, све више помишљам и сама да се поведем за царицом и да уђем у манастир. О, веруј ми, то би био блажен живот.

— Тако је, али ко зна шта је наша судбина и шта је воља Божија? Смемо ли о томе пре времена помишљати? Смемо ли вређати милост Божију?

У који мах је Којадин Гвозденовић ово говорио, захорише се на ново ловачки рогови. Ловци су журно довршивали закуску. Старешина лова, Јанко Плетикосић, наређиваше хајкачима да полазе и да онима који су раније већ на место изашли из даљих села с оне стране планине поруче којим правцем треба да нагоне дивљач на заседу. Онима пак који ће на заседи чекати, издаваше друге заповести, упућиваше на место и показиваше пут којим треба на место изаћи. Он сам појаха коња и пође на своје место. Син му Драгош имао је наредбу да иде на место, одакле ће се зверад на заседу почети нагонити. Све је било весело у тај мах. Жене и девојке које су се о дворби старале гледаху задовољно испред куће како се лов креће кроз широм отворене вратнице и како одмиче путем. Пси су весело лајали и подскакивали. Соколови су кликтали, и свак је са својим

поуздањем полазио на посао, у ком се није знало како ће кога срећа послужити. Судбина и срећа, ти чудни анђели храниоци свеколикога људског делања, забаве као год и најозбиљнијега посла, лебдели су и над овим ловом као што лебде над сваким другим послом људским.

VIII.

Разговор међу Којадином и Стаменијом који је био пред полазак за лов, живо се коснуо срца Којадинова. Оне резерве, они приговори које му је том приликом учинила Стаменија, први пут су му отворили другојачије видике. Размажени син великога властелина није ни помишљао да може бити сметње његовим жељама. Кад је он једанпут у свом срцу смислио да га може с пуном вољом поклонити Сттаменији, држао је да се и по себи разуме да ће се та жеља извршити и да ће Стаменија, некадашње питомо и добро девојче, једва дочекати да испуни вољу свога пријатеља из детињства. Сад, на једанпут, шта све није чуо од дворкиње царице Маре? И да је она тврдо наумила да се не удаје, и да је сирота, и да је од малена рода, и да не може поднети за Гвозденовића кућу, и да је то некоме тетка његова говорила. Онога времена, о коме ми причамо, девојке су се удавале и момци женили не толико по свом властитом избору колико по избору својих родитеља. Родитељи су мотрили на своју децу и у погледу њихових симпатија за же-

нидбу и удају, када би томе време дошло, и младожењини су родитељи искали девојку за свога младића. Стаменијин разговор показивао би као да су у Гвозденовићевој кући отац и мати Којадинова спазили да се Којадин и Стаменија радо гледају и да би то био згодан пар људи, па су већ, својим згодним или незгодним начинима, што се само раније могло, дали знати у Стаменијиној фамилији да се не нада ко се нада, и да од такве свадбе ништа бити не може. То би значило избегавање Стаменијино, њен разговор о неудавању и њене напомене о некаквим разговорима тетке Којадинове.

Ни лов, ни сва његова забава, ни сав умор после лова нису били у стању да разбију неспокојство које је тај разговор усадио у Којадинову душу. Готово сву ноћ није могао заспати, мислећи једнако о мутним изгледима свога живота и своје младости, с којима су се, на длаку, слагали мутни изгледи Србије, на коју је увек мислио исто толико колико и на себе. Којадину је криво било и на своје родитеље. Што се они мешају у тај посао? Он је био такође поносит именом и значајем своје породице, мило му је било што му је отац име и значај породице уздигао, али није могао да појми како се и зашто се то доводи у везу са његовом женидбом. Шта би све то сметало Стаменији да му постане другарица? Како да на њено место дође некаква друга, непозната, немила? Зашто да се та

дружба за цео живот изложи случајностима, где би се он везао с девојком, с којом после не би могао живети? Ужасавао се и од самога помисла на такву случајност, која му се чинила готово неизбежна. По том је видео и да он Стаменију љуби, јер му се тада, када је на то помислио, показало да он без ње не би могао у животу, да само на њу може да мисли као на своју жену. По том му се стане приказивати Стаменија као дувна, у црним грубим хаљинама, умотана црним превесом, с књигом у руци, с крстом на прсима, бледа, превела, чисто болесна. Срце му се цепало; сузе су му грунуле на очи при самој тој помисли. Он би устао и ходао би крупним корацима по соби, да ноћ прекрати. Једва су га пред зору одмор и сан савладали.

Којадин је по нарави био са свим на своју мајку Круну, која је била скроз другојачија од свога мужа Гвозденовића. По њеним осећајима, ни она не би тражила боље снахе од Стаменије, али у свима пословима који су се тицали кућног и породичног угледа, њу Гвозденовић није ни за што ни питао. Те ствари је он одређивао сам, и у томе је само заповести издавао. Тако је њему једанпут сестра његова Каја споменула како се погована да Којадин радо гледа Стаменију Плетикосићеву и упитала га да ли би он пристао да му Стаменија буде снаха. Гвозденовић је сместа одговорио да ће он себи снаху тражити и Којадина женити од веће породице,

да себи стече пријатељâ. Отуд је Каја то преко женâ дотурила Стаменији самој, и отуда је оно Стаменија самом Којадину изговорила, с нарочитом намером да му покаже да она то зна. Госпођа Круна Гвозденовићка, да је питана, не би то, може бити, тако схватила, ма да у овоме она ништа не би смела ни писнути мимо свога мужа и господара.

Госпођа Круна је била врло побожна, врло кротка, врло нежна жена. Осим бриге о великом Гвозденовићевом дому и о гостољубљу које је она у њему развијала у пуној сјајности српске велике куће, сва су се њена осећања и мисли савијале око њене деце, нарочито око првенца Којадина и сестре му Миље. Како је Миља била непрестано уз мајку, она је и почела примати све што је мајка јој знала и све што је чинила, подражавајући је верно до саме њене нарави. Пошто се задевојчила, очи су јој се најрадије заустављале на Драгошу Плетикосићу, ма да је у неколико знала за наклоност свога брата према Стаменији Плетикосићевој. Миља Гвозденовићева је била тиха, нежна, блага, пуна кроткости и стидљивости, којом се само могла одликовати млада српска девојка. Њена мајка је то опажала, али јој није ништа кварила. Драгош је био жив, хитар, смео момак, пун снаге и одлучности, таман да занесе и да поуздањем испуни женска срца и стара и млада. Госпођи Круни је он био мио као да јој је син.

Сутра-дан после лова, који је Којадину, брату њеном, донео несаницу, Миља беше рано изашла у свој ружичњак. Лепа као уписана, она беше најлепша ружица у томе ружичњаку. Обилазила је цвеће бокор по бокор и брала што је за брање певушећи неку песмицу. Пошто је свршила обилажење и брање, седе на једну клупицу и поче пребирати што је набрала. Миља је била сама веселост и ведрина. Њеном срцу, пуном милоште, није се ни слутило, какви се тамни облаци навлаче са свију страна на небо Србије, па и на њено властито.

Пребирајући набрано цвеће, она га поче издвајати уките.

— Е, ево ми сад свезане ките ружица, проговори она. Њу ћу Драгошу. Па ћу њему и ову другу, од карамфиља и шебоја, говораше она даље сама себи, ређајући по крилу красне ките које је била поизодвајала, таман да задене на прса за копоран. А Којадину ћу ово, овај драгољуб и овај мирисави босиљак, па ћу му наређати и ових ружица, и још ћу све повезати овом мирисавом травком. Ох, ала то лепо мирише! Та неће бити лепше ките ни у кога. Знаће се у ког браца има милостива сеја. Која се девојка у њега загледала, нека позавиди, нек се поплаши, да јој га друга нека не преотима! Ух, Боже! А шта бих ја чинила да туђу киту видим на Драгошу?

Сунце се све више уздизаше уз ведро

небо. Птице почињаху летати по топлом ваздуху. Њихов цвркут и извијање учеставаше, јачаше непрестанце.

— Охо, почеће опет мала брбљивица, што пред другим никада не уме ока од земље подићи а сад се толико рашћеретала, охо, ово сунашце хоће мени лице да опали; охо, нећемо ми тако!

И лако, као млађано јеленче, поче скакутати око ружичнога џбуна украј којега је седела, и брати ружице. Њено се лице смешило у слатком заносу детињске радости; срце јој се ширило, јер јој радосне, безбрижне груди дисаху самом срећом и милином.

Пошто Миља набра цвећа колико јој је требало, она отрча другим крајем врта у дворове.

Ту уђе у своју девојачку собицу, застрту лепим пиротским ћилимима. Одморници у соби, мекани и ниски, на којима се ноћу спавало, заузимали су два зида собе. Обдан су они били покривени скупоценим млетачким засторима. У источном углу собе, где косо допираше зрака сунчана, стајаше лепа хиландарска икона Матере Божје. Пред њоме је било наслужено кандило. С друге стране, отворен велики прозор беше заклоњен зеленим шипразима и красним плаветнилом небеским, јер прозор гледаше у долину која се између брегова провлачила.

Ту је гнездо, у које с пуним крилом цвећа долете материна маза.

Певушећи неку тиху песмицу весело као грлица, Миља ту седе у тихи сумрачан засенак у собици на мекани одморник, па продужи у башти започето пребирање цвећа.

Њене су мисли појиле се и ишле овамо онамо. У томе току као да су дошле на неки предмет који јој је променио расположење. Она на једанпут постаде озбиљна. Као да би неким чаробним миљем била премештена у некакав мађијски врт самога мириса и благоте, она погледа к икони Матере Божје. Њојзи нешто необично стеже прси. Нека чудна милина обузе је целу.

На једанпут у свакоме крају њезине девојачке собице, у плаветникастом зрачку кандила што је пред иконом горело и на сваком листићу зеленога шипрага што се споља кроз прозор од стране долине видео, као да ускрсе слика Драгошева, с оном његовом црном косом, с оним живосним очима, с оним руменим уснама и с оним збиљским али благим поносом који му млађано лице прекриљаваше. Миљино срце стаде силније куцати, блага топлота нежне оданости разли се по руменим јој обрашчићима, и лепа Миља прошапта само „Па да ли ми је то суђеник?“, и исред отоичашње шале и безазленога весеља колена јој се спустише на ћилим пред иконом, и она склопи руке и изгуби се у тихој молитви, пуној искрености и оданости.

Миља се била дигла са молитве, када се врата од споредне до ње собице отворише.

Мушким, тешким и озбиљним корацима уђе к њојзи њезин брат Којадин. Плаве му очи гледаху намрштено доле, чело му је било набрано борама мрке бриге. Непроспавана ноћ увеличавала је јучерашњи умор на Којадину.

Али покрај свега тога, сама његова појава наново развесели сестру његову. Она хитро и мило скочи на сусрет суморноме брату своме.

— О Којо, Којо! Добро јутро, Којо! Што си ми лењ био? Што ми ниси данас боље уранио, ћереташе она брату, грлећи га око паса и милујући по челу. Хајде казуј ми како си се провео у лову!

Лак осмех пређе преко Којадинова лица. Он у незнаној сладости, која га нехотице обузе од сестрине милости, корачаше с њоме до одморника.

Он беше виши од ње, па је погледаше погледима братинске милости.

— Боже мој, узвикне он, дошавши до одморника, кад си брже толико цвећа набрала. Па гле, гле, како је красно уките повезано! Коме ли је која намењена?

Он седе и наслони се на јастуке уза зид, а она му задеваше цвеће за копоран и за појас и у безазленој шали замршиваше му косу ружицама и цвећем.

— Миљо, мируј! Хоћеш, зар, да се јутрос свадимо? Хо, хо! И он, вичући тако, одмршиваше своју косу и скидаше с ње ли-

стиће и цвеће. — Ја не знам шта је теби јутрос! Што си, тако наједанпут, несташна?

— Мило ми је да те дирам; хоћу да те задиркујем.

— Зашто то?

— Зато што се ти одмах срдиш.

— Боже мој, велика си већ девојка, а још се детињиш као да ти је пет година.

Миља поцрвене од тог лаганог прекора.

— Којо, Којо! Зар тако моја милост? Та знаш ли да те волим, волим више но оца и мајку. Душу бих за те дала.

Њен се глас беше променио. Као да је лаган братски прекор дубље дарнуо и тајнију жицу њенога срца покренуо него што се могло споља опазити.

— Па хајде причај ми што о лову. Како су вас дочекали у Точанима? Је ли вас дочекала Плетикосићка или ко други? Јеси ли видео Стаменију?

— Стаменију сам видео. Она је дочекала и испратила госте.

— Па како, како? Да се није збунила? Је ли свак био послужен? Јесу ли сви гости били задовољни?

— Како не би били задовољни! Веруј, Миљо, Плетикосићи нису богати ни из далека као ми, али је њихова услужљивост врло велика. Стаменија је јуче као домаћица била ненадмашна. Трчала је, радила, нудила. Стала није. Ја не знам како ће се та девојка одморити.

— Којо, Којо, одговараше Миља, ти само хвалиш Стаменију. Знам ја већ, теби је за њом срце и око запело.

— Миљо, Миљо, мируј! Не задиркуј ме. Ти ме питаш, а ја ти говорим шта је и како је било. Питај друге, ако мени не верујеш. А у лову су је сви још више хвалили.

— Па је ли теби што говорила?

— Говорила јесте, на поласку, али речи које ме нису нимало развеселиле.

— Шта ти је казала, по Богу?

— Да не мисли да се удаје, да хоће у манастир, да је тетка-Каја говорила како она не треба никад да мисли да ће се моћи удати у Гвозденовића кућу. Помисли, шта је тетка-Каји било да тако што говори? И откуда је могла тако што говорити?

— Ха, на то ће Миља, сад разумем. За то си ти тако туробан. Тетка-Каја је морала то чути од тате.

— Та данас не треба много, па да постане туробан и највеселији човек. А ја нисам ни по нарави весео, ти то знаш. Али помисли, Стаменија калуђерица! Кад на то помислим, сав се стресем. Она калуђерица, коју је Бог створио да управља највећим домом. Она да се замота у црну незграпну хаљину од раше!

— Откуд јој такве мисли! упита Миља радознало.

— Каже да јој се свиђа манастирски живот уз царицу.

— Немој ти то веровати. То теби она каже само што те воли и хоће да те поплаши, драги мој! А јеси ли видео Драгоша, кажи ми.

— Како да га нисам видео. Он је предводио хајку и нагонио зверје.

— Је ли питам за ме?

— Као увек. И поздравио те је као свагда.

— А хоће ли доћи данас овамо?

— То неће. Јутрос је рано отпутовао у Смедерево неким послом оца Каластрата. Мислим да се неће вратити читав месец дана, говораше Којадин неким више но обично збиљским начином.

— Читав месец дана? — одговори Миља узбуђенијим гласом. А какав је то посао оца Калистрата, по коме се Драгош може у Смедереву задржати читав месец дана.

— Што се ти чудиш? Шта ти је стало? рече Којадин машајући се за једну ружицу. Што у оца Калистрата не би могло бити таквих послова?

— Па ваљда би он сам ишао, кад је толико дугачак посао.

— Није хтео или није могао.

— Није могао! А шта ради овде у манастиру? Ја данас чекам Драгоша и спремила сам му киту цвећа, а он отишао у Смедерево по послу оца Калистрата! Отац Калистрат као да је тебе, Којо, слушао или питао. Ваљда је тебе нудио да идеш, па ти ниси хтео.

— Погодила си. Није ме нудио, али као да је хтео мало да тебе дира.

— Мене да дира. А зашто? рече Миља изгубивши са свим свој ранији весели тон.

— Па да. Ја сам се још прекјуче, уочи лова, кад је то уређено, у себи смејао на твој рачун.

Којадин се насмеја гласно, а Миља само што не бризну плакати.

— Ето видиш, сад сам и ја тебе ухватио. Ти се, видим, сад нимало не смејеш као отоич. Није ти право што Драгоша нећеш моћи видети месец дана. Е, видиш, није истина ни да ће ићи. Ја сам све измислио само да те искушам и да те познам.

Расположење се Миљино сместа промени.

— Истину ли сад говориш? рече му она, претећи му прстом. Ја сад не знам више ништа.

— Е па знаћеш кад га опет видиш данас или сутра.

И Којадин се упути к вратима којима се излазило непосредно у врт.

IX.

Испод Гвозденовићева двора и његових кула, мало ближе реци, у једном заклонитом долу к југу окренутом, био је Гвозденовићев воћњак, пун свакојака воћа, које само може успевати у климату нашем. Ораси најкрупнији и најмекши, бадеми, смокве, крушке, јабуке, шљиве и дуње, вишње и трешње ређаху се наобред по равници и по благим застранцима. Место се бирало по потреби воћке која се садила. Смокве су намештене биле на врло заклонитим, к југу окренутим сунчаним местима, испод винограда, који су даље по брегу били засађени. Уврх воћњака, а испод винограда била је лепо озидана чесма с две коване луле и калаисаним од бакра судовима за захитање воде. Около чесме је све било лепо покалдрмљено плочама, а около је било више клупа, од којих су се гдекоје чисто губиле у шушњару. По два три већа стола који су мало даље стајали под неким орасима види се да се ту каткад и вечеравало и ручавало. Место је било врло лепо, с изгледом на долину Топлице и на планине к југу, с десне стране Топлице. По долини, испод воћњака,

виделе су се сеоске куће. Поред речице, одмах испод воћњака, распоређени су били купушњаци Гвозденовићеви.

Неколико дана после мало час наведеног разговора Миље Гвозденовићеве с њеним братом Којадином, Миља се једно после подне беше упутила к чесми, како се то место звало. Ишла је сама, носећи само, забаве ради, неко плетиво у рукама. Дан је био топал и леп. Ветар је ћаркао с југозападних планина, носећи са собом мек, благ јужни ваздух, у коме мал' те није био и који дах Јадранског Мора, које, у ваздушној линији, није далеко од тих страна.

Миља изабра једну клупу међу многима које су биле поређане око чесме, па седе и разви своје плетиво.

Са свим случајно и без икаква договора тој се истој чесми у воћњаку оздо из села, жеђи ради, примицао Драгош Плетикосић, у намери да се одмори и воде напије. Између зеленог грања, с путање којом се он са стране примицао чесми и месту на ком је Миља седела, смотри он још поиздалека Миљин лепи профил, њезину смеђу, чисто златну косу, њезино лепо чело и један зрак од оне сунчане благе звезде, од њезина ока.

Заигра му срце милим, топлим трептањем, и она неизјашњива пуноћа срца и прсију стезаше му дисање и устављаше ход. Он се и дотле виђао с Миљом, својом другарицом од детињства, али није опажао никаква осо-

бита осећања, осим обичне пријатности. Свагда му је било мило видети се и говорити с њом. Али неких нарочитих осећања није имао. У томе тренутку прође му кроз памет да такве девојке, лепотице, кућанице нигде више нема. Чудна му помисао дође да ли би му она могла бити жена. О како би то лепо било, кад би му она била жена! Поче даље мислити како би се то могло извршити и би ли му је дали родитељи. Али је ту застао, јер ту ништа не умејаше смислити. То и нису биле његове ствари. Он се брзо њих остави, и потону на ново у слатке маште, које су му често долазиле у часовима његова самовања. И све се те маште сада савијаху као венац око главе Миљине. Сада тек, гледајући је још из заклона, и ако је већ близу био, све оне неодређене мисли и пријатни осећаји, кад би се с њом састао, букнуше у једну одређену мисао, у одређену жељу — да му Миља буде жена. Откуда то наједанпут? Он сам себе питаше, али на питање не умеде одговорити. Ма да је он био давно претурио двадесету годину, о женидби му ништа није помињао ни отац, ни отац Калистрат, који му је као други отац био. Он чисто сам сумњаше да ли је томе време, а поглед на девојку спрам њега одговараше му сам да је време ту, и да је на њему самом да га пожури и приготови.

Драгош корачи даље стазом. Само је још неколико корака требало па да дође до ње.

И Миља, која је пред њим стајала а њега

видела није, премишљала је о истом предмету. И она изгледаше замишљена, и занесена у мисли, окреташе иглама а гледаше у плаву даљину. И она на нешто мишљаше. Да ли на момче, на које је неки дан мислила, кад ју је брат варао да је Драгош отишао у Смедерево, или на нешто друго? Да ли не на сурога орла, који је у даљини шестарио око једне главице? Драгош отиште један камен с путање, и шушну гранама, да је не би изненадио. Он по том искрсе пред њу, и она се ипак трже. Учинило јој се као да је божанска сила учинила да сред сухе пустиње поникне жбун уцветале ружице.

— Драгошу, ти си, промуца она, пријатно се повративши од лаког изненађења. Откуда тако сад баш, кад сам и ја управо на те мислила? Нимало се нисам могла надати да ћу те видети.

— Свака је срећа изненада, проговори младић збуњеној девојци. И тебе је моје срце тражило, а кога срце тражи, тај, знаш, нити може утећи, нити се сакрити.

Она лагано порумени и пружаше му руку. Он се тихо спусти поред ње на празно место на клупи и брисаше убрусцем мокро чело. Миља га је ћутећи гледала, нехотично му не испуштајући руку како је беше прихватила. Али шта јој је? И нехотице се стаде питати кад је у ње срце тако дрхтало? Како то да је сад некако оставише и речи и досетка? Та није ли она међу добрим познаницима и

пријатељима, најбоље умела разговарати се, задиркивати и шале правити? Чиме се сад тако наједанпут збуни? Никад се она није снебивала, кад би с киме сама седела; није се снебивала ни сад, седећи сама уз Драгоша, али је сад наједанпут обузе осећање милине и зебње, које је с неком чудном плашњом и стидљиво бројало хитре као стрела часове.

— Време јури, Миљо, поче Драгош озбиљнијим гласом — време јури. Знаш кад смо били деца, кад смо се безбрижно и весело играли? Знаш ли толико заједно проведених часова? Време јури и одмиче, и с њим се све мења. И ја данас друго осећам. Заман све. Ти више ниси другарица, ниси пријатељица....

Драгош ту заста. Миља устаде са свога места.

— Ја сам одрасла девојка, рече она лако руменећи.

— Да, то сам хтео да кажем, одговори Драгош — а у одрасле девојке, моја красна Миљо, престају пријатељства, престаје друговање....

Она ћуташе.

— Али ја још нисам све казао, настави он, а ти румениш, устежеш се. Послушај још мало за старо друговање; слободно ти је.

— Боже мој! Као да сам те сад први пут видела. У мени је данас нека зебња; ја сам сама с тобом; треба да се вратим кући.

— Не бој се; нисам ја гусар. Сама ниси.

С нама је Бог; с нама је вечна правда његова, која прати....

Он не изговори — шта. Није се још смео усудити да изговори ону одсудну, главну реч.

Миља погледа у њега; нехотице јој се јави на лицу осмејак, и она обори главу, па опет заћута.

— Старо се време променило, настави Драгош. Мисли, жеље, осећања, све је то, моја Миљо, и у тебе и у мене друго. Нема старог пријатељства, ни друговања. Нема га, знам. Ти се снебиваш, ти бежиш од мене, али те ја сад више но икада и баш за то желим. Ја те љубим и не могу без тебе. У Божје руке полажем ово осећање. Што он одсуди, оно ће бити, али је пресуда у твојој руци. Хоћеш ли ти са мном? Да ли и ти мене љубиш, или је место старог друговања и пријатељства, које одбегава одраслу девојку, настао немар? Кажи ми да знам. Прими ме или одбаци!

— Зар се може за те не марити? промуца она, погледав га погледом који је једини умео казати што је девојче у тај мах осећало. Зар могу ја не марити за те? Али, ако ја добро разумем шта ти хоћеш, ти знаш како се то ради; ти знаш у кога се иште девојка.

Миља га погледа озбиљно, али се не брањаше кад је он загрли око стаса и кад јој на уснице притиште ватрен пољубац. Само

што га одмах по том лако одгурну од себе и лагано га прекори прстом.

— Ја сам ти казала, рече она, ја те хоћу, и не знам како бих без тебе, али за остало треба да нареде наши родитељи. Ја ћу још данас казати мојој мајци, а ти гледај шта ћеш и шта ви треба да чините.

— И ја ћу казати и оцу и мајци, и питаћу их шта треба да се ради. Само знам да бисмо ми били славни као муж и жена.

— Полако, полако одговори она. Не треба трчати.

— А зар ти не би жао било што би оставила градац, дворове, своју цркву и велику кућу, толику дворбу и послугу? Ја и заборављам да у нас то ништа нема.

— Па ни ваша кућа није мала.

— Није мала спрам простих сељачких кућа, али као кућа једнога властеличића, далеко је мања и незнатнија од велике властеоске куће као што је кућа Гвозденовића. Јеси ли ти, Миљо, на то мислила?

— Мени је, драги мој, двор онде где си ти, а мене је моја мајка научила на рад, послушност и једнакост још од детињства. Ја познајем твоју мајку. Уз њу ће ми бити као и уз моју рођену. Ви сиротиња нисте, а ласно ћемо зато што нисте тако богати као Гвозденовић.

— О, вајкаше се Драгош, мало замишљен, ја сам на то мало мислио. Зар ја, син малог властеличића, да бацим поглед на ћерку ве-

ликог властелина Гвозденовића, жупскога стегоноше. Боже, видиш ли шта ја радим?

— Шта ти је сад, одговори Миља. Па неће, сигурно, ни мене отац пустити голоруку. Даће он мени барем село једно у прћију. То ми је он сам толико пута говорио кад је добро расположен. Надам се да ми то никако неће ускратити. И онда, ах онда — пуно ми се планова врзе по глави. Боже, ала сам луда?!

— Шта ти је? О каквим плановима мислиш.

— Па да начинимо рај од нашега села. Да је у њему боље него и у каквом другом селу. Да у њему нама начинимо кућу, а после, при некој доброј жетви, дворац. Па и ти нећеш седети беспослен. Отићи ћеш у службу деспоту, зарадићеш нешто собом. Ја се не бојим ничега.

— Миљо, Миљо, рече он, али се ја бојим и много бојим.

— А чега, душо?

— Опрости што морам казати. Али се ја бојим оца твога.

— Зашто?

— Зебе ме на срцу, да те неће хтети дати.

— Воли отац мене, одговори Миља, ја се уздам да ми неће хтети криво учинити. А по том ја се уздам у мајку.

И Миља поче купити своје плетиво, и спремаше се да пође.

— Уздајмо се највише у Бога и у помоћ његову, рече она свечано, праштајући се с

Драгошем. И она одмах за тим ишчезе, одмичући путањом ка дворцу.

* * *

Драгош је остао још неколико тренутака код чесме.

Поред свега што би се могло мислити поводом његовог знаменитог разговора с Миљом, Драгош не бејаше весео. Тек му тада паде на ум ружан сан који га је прошле ноћи из спавања тргао.

Сањао је себе као дете у голубињаку. Као дете је веома волео голубове. Голубови су се играли међу собом, слетали њему на капу, на руку, на рамена. Он их је мазио и миловао, и они га се нису плашили. Наједанпут слете њему на раме с друге стране од некуд нечија туђа грлица, он је миловаше, а она не само да не одбеже, него се умиљаваше око њега. Његови голубови је радосно поздрављаху. Грлица се диже да лети даље. Тек се мало одмакла од Драгоша, а на њу се залете однекуд изненада један јастреб, зграби грлицу и рашчупа је пред Драгошем. Грлица само писну, и нестаде је с овог света. Драгош се у сну машаше стреле, које не бејаше. То га трже иза сна. Тако виде да је све сан и да нема ништа.

Тек се тада сети тога сна, на који је већ био заборавио, и чисто му криво би што је такав сан уснио. Чинило му се да сан ништа добро не значи. Поче мислити да

ли је добар или рђав дан у који је с Миљом разговарао, и стаде се сећати свакојаких других знамења, по којима се могло погађати хоће ли се просидба или женидба његова свршити срећно или несрећно. Тада се већ није могло него напред, пошто је Миља рекла да ће своју мајку известити. Ствар није више била међу њима лично. Драгош је био куражан колико ма ко други, али га по сујеверном оном времену, непрестано копкаше шта му тамна будућност скрива. Та немирна мисао врћаше се непрестано по његовој глави, а он није био навикнут на ту ломљаву у неизвесности. Превртући мисли овамо онамо, паде му на ум врачара Шана, која је живела наискрај њиховог села. И ма да дотле никад није ишао врачарама, поче мислити да иде Шани, те да му она врача и предсказује будућност. Касно је било, да одмах тада к њојзи иде, али то смисли и одлучи се да изврши колико сутра, и с тим се мислима отиште и он кући путем који је скретао на страну од Гвозденовићева дворца.

Шана врачара седела је на источној страни села Плочника више пута уз брег. Имала је од свога мужа заосталу јој кућицу украј једне шумице, која је била њена. Под зиму би она умолила или погодила кога да јој насече дрва за зиму и да привезе ближе кући. Иначе се за обичну кућну потребу служила сухарцима, које би сама по шуми купила и ломила. За ту је шуму она увек говорила

да је не сме ни исећи ни продати због трава̂ које по њој расту, а које њеном послу требају. Од деце је имала само ћерку, удату онде недалеко за некога у селу. Зет и његова деца, то су јој била одбрана и послуга. Кућерак њен био је накривљен и наслоњен на неки велики граб, који га је држао да не падне и од неба заклањао својим гранама. Осим Шанине постеље у једном крајичку, сав се остали намештај могао на прсте пребројати. Један котао средње величине, увек пун воде, о ланцу над ватром; један крчаг; неколики лонци разне величине; неколике земљане и дрвене чиније и чанци; два три ножа; стрела с тулцем и стрелама Шанинога покојног мужа; једно копље усправљено у углу; мотика и секира били су готово сав Шанин намештај. У сваком углу и на рафу видели су се свежњи сухе траве и свакојаког корења и цвећа у гомилама и повешано у плетеним кесама. Сва је кућа мирисала на разне мирисе тих сухих трава. Огњиште је било на средини. У жеравици, на којој је горуцало и лагано се пушило једно дрво, стајао је један троножац, а покрај ватре је на троножној столици замишљена седела Шана, мотрећи на неку погачицу, која јој се у другом крају огњишта пекла под пеком од печене земље која се једва видела од супрашке, на њу набацане. Шани је могло бити преко шездесет година, али се веома добро држала, само што је била мршава.

Псетанце Шанино које је било на вратима, објави јаким лајањем да се неко кућици примиче.

Шана погледа на врата, која се у исти мах отворише. На вратима се помоли, премишљајући да ли да уђе, Драгош Плетикосић.

— Може ли се? упита он, заставши на вратима.

— Може, може, одговори Шана, дижући се са свога троношца. — Каквим добром, ти красни младићу, овамо код маторе врачаре?

— Добром, ако Бог да, одговори Драгош. Хоћу само нешто да те питам о будућности.

— Ништа ти ја не могу казати; само Божја воља зна шта ће бити у будућности.

— Нећу ни ја да вређам Бога, али ти погледај шта можеш видети по руци и по другим знацима. Ти то знаш.

— Лепо, младићу! Онда седи, дај ми белег и кажи ми шта си рад дознати, и чега ради си се помучио до мене, маторе вештице.

Драгош извади златник и од убруса одсече парченце, те јој пружи, па се спусти на креветац Шанин. — Ја сам дошао да ми врачаш ради моје женидбе.

— У добри час, синко, рече Шана примајући што јој је пружио Драгош. Одмах поче разгледати белег. По том заиска руку и гледаше дланове. По том нали воде у један црн

лонац, спусти у њ белег и мотраше на покрете онога парченцета убруса што јој Драгош беше дао. Спусти и златник и гледаше га кроз воду. Свршивши све то, рече Драгошу да дође на ново сутра у исто доба и да ће му онда моћи штогод казати о срећи у женидби његовој.

Кад је Драгош сутра дан опет дошао Шани, она му одмах поче говорити.

— Не знам, рече она, окретала сам од сваке руке, али знаци нису добри. Чисто их не бих смела ни казивати.

Драгошу, који већ дошао беше замишљен, намрачи се чело још више.

— Ништа зато, Шано, проговори он — казуј ти, не бери бриге.

— Ти као да би хтео девојку од већег дома. Али знаци мећу на пут све неку несрећу, тако да се не састанете. Ја не знам шта је то. Божја воља само може све на добро окренути.

— Кажу ли знаци да ће ми се одбити просидба? упита Драгош.

— Не кажу то, рече Шана, и не могу они ни да иду толико далеко, него не може да дође до свршетка. Мутна су времена, синко. Нека се велика несрећа спрема. С тим се сплела твоја женидба. Ратови су, напасти су, ја не знам то. Све се некако на црно окреће. Уздај се у Бога и моли се Богу. Он ће све

на добро обрнути. Ти видиш каква су сад тешка времена настала. Данас јесмо, сутра нисмо.

Драгош је толико и тражио. Он даде Шани још неки поклон, и диже се те оде пут планине брижан и обрван тешким, мучним мислима.

X.

Последњи разговор са Стаменијом оста вио је дубок утисак на Којадина Гвозденовића. Од тог времена Којадин се све више прибијао књигама и манастиру. Његова мирна природа слабо га је узбуђивала на отпор. Почео је то одмах сматрати као вољу Божју, као наредбу провиђења. То што је Стаменија рекла да помишља да се посвети служби Божијој дарнуло га у тајне жице његове природе. Овда онда, и он би на то помишљао, али од кад је то Стаменија за се казала, покретало је и њега да све чешће на то мисли. С тога у манастир к оцу Калистрату поче ићи све чешће и задржавати се све дуже онде.

Један дан запитаће га мајка, госпођа Круна, што тако често иде у манастир.

— Па што, мајко, одговориће Којадин, отац Калистрат ми је као и отац. Он ми све казује и о свачем ме поучава. Ја волим разговор с њим, а он се разговара са мном по цео дан. С мојим оцем, ти знаш, ја не разговарам никада.

— То верујем и видим, одговори госпођа

Круна, али ме страх да ти манастир и књиге сувише не омиле.

— Па зар је то зло?

— Зло није ни дај Боже, али свако добро кад се претера, претвара се у зло.

— Нисам те разумео, мајко, одговори Којадин плашљиво.

— Страх ме да се једнога дана не преселиш са свим у манастир, да се не пострижеш.

— Не мислим на то, одговори Којадин, али морам признати да то није немогућно.

— Ох Боже, па зар да од првенца немам унучади, уздахнуће Круна.

— Е, мајко, допусти барем да ти кажем. Кад бих се женио, ти знаш на коју бих девојку мислио.

— На Стаменију Плетикосићеву.

— Јесте. А она ми је недавно казала како је тетка-Каја говорила да се Стаменија не може никад удати у Гвозденовића кућу.

— Да, тако ти је отац казао. Ја не знам како те он мисли оженити. Он о томе има неки план и нешто разбира, али мени ништа не казује.

— Ако се не може примити у нашу кућу Стаменија, свршено је са мојом женидбом, одговори Којадин суморно али веома одрешито.

— Не говори тако, синко! Што отац смисли, биће добро по нашу кућу и по тебе.

— Хајде, видећемо, одговори Којадин, упутивши се к оседланом коњу, на ком је одмах одјахао у манастир к оцу Калистрату.

У тај мах је с наступањем потпуне телесне зрелости у Којадина и ум бивао све оштрији и дубљи. Силан интерес за књижевност развијаше се у дубљину, и интересоваху га сви предмети, о којима се могло нешто наћи у ондашњим књижницама. Сав исторички део Светога Писма старога завета, књиге о царевима и о јеврејској историји знао је у потпуности. Приче о Јосифу, о Јестири, о Јову и друге, и многе философске изреке и поуке мудрости знао је готово на изуст. У оно време је и најбогатији човек мучно могао имати своју већу библиотеку, јер се књиге нису штампале као сад, него су се преписивале, а преписати једно дело у више ексемплара био је тежак, скуп и спор посао. Тога ради се књижевност онда није могла развијати тако како се данас развија. С тога се велики пријатељи читања нису могли задовољити ни у једном манастиру, него су морали управо путовати од манастира до манастира, да би у свакоме на месту прочитали оно што у њему има. И Којадин је због тога чинио два путовања у најближе велике манастире, у Бању код Звечана и у Студеницу. Недавно је отац Калистрат набавио два нова дела на грчком језику, књигу о Александру Великом Македонском и о Тројанском Рату. Један калуђер Грк из светогорског манастира Лавре прошао је кроз Белу Цркву и кроз манастир Светога Николе и показао те књиге оцу Калистрату. Њему су се јако свиделе, али је с тешком муком умолио Светогорца да му их прода. И Калистрат их је са задовољством читао. Калистрат је грчки знао врло добро. Говорио је течно, а гледајући у књигу могао је на глас преводити на српски. Пошто је он сам био прочитао књигу о Александру Великом, пристаде на молбе Којадинове, да му целу књигу на глас преводи, казујући му по нешто грчки, који је језик Којадин такође мало разумевао, јер је у оца његова један момак био Грк, и од њега је и Којадин нешто грчки научио. Кад би Којадин дошао код Калистрата, пошто би се најпре мало разговарали, сели би у ћелији, ако би падала киша, или у хладу на пољу под орахом, ако би било лепо време, и Калистрат би читао, а Којадин слушао чудноватe приче о Александровом војевању и тумарању с војском по свету.

Најпре су се обојица чудили како се својим знањем и вештином (а знање се и вештина онда сматрало као врађбина) Нехтенав, цар египатски, одупирао свима својим противницима, али како су се, најпосле, противници сви сложили и дигли на њ, и онда им ни он ништа није могао, него је морао бежати из Египта у Македонију.

— Ето, рече Којадин, ето примера, који ми хришћани не умемо да извршимо. Зашто

се тако ми не подигнемо сви против Турака? Онда би се с њима свршило, и ми бисмо били слободни.

— Што смо сами међу собом несложни, одговори отац Калистрат. Ту је одгонетљај. Ни ови ништа не би могли Нехтенаву, да се међу собом нису сложили. Кад хоће Сибињанин Јанко, неће деспот Ђурађ; кад хоће деспот Ђурађ, неће Сибињанин Јанко. Ако су њих обадва вољни, онда неће деспот из Мореје, неће босански краљ или неко трећи. Ето то држи Турке. Осим тога им је и војска чвршћа, сложнија и поузданија него хришћанска, рече отац Калистрат, удубивши се даље у читање.

Чудили су се по том обојица како је цар Филип негде на војсци уснио да му се родио син Александар, и како су, тога истога дана, и гласници царичини приспели да објаве рођење давно жељеног сина. Имена Аристотеља и Омира, која се помињу при Александрову васпитању, нису много дражила радозналост наших читалаца, али су се чудили како се у детињској игри показала већ потоња велика сила и слава непобедног Александра.

Прича о Александру младићу и детету и о коњу дучипалу, који је био као говече, такође је забављала наше читаоце и опомињала их како су тада већ народни певачи почели уз гусле певати о коњу Марка Краљевића који је био шарен као говече. С пажњом су читали како је, нешто силом а

нешто вештином, Александар победио Кумане. Исто су тако с пажњом читали како су Александру, кад је као младић ступио на престо, војводе његове саветовале да одмах војује и да своје противнике или будуће супарнике поуклања пре него што му се они и надају. Чудили су се обојица како су онда војводе саветовале Александру да свој белег (грб), тј. воловску (или лавову) главу изради на штитовима и на шлемовима свију својих војника и војвода, да би се знало чија су војска. Врло је згодно било што су главни противници Александра Македонског били Персијанци. Византинци су у својој књижевности тим именом и Турке звали. Тако је непријатељ Александров био онај исти који је онда био противник и балканских хришћана. С тога су се наши читаоци весело смејали манитоме Даријевом писму и мудром одговору Александровом. По том су редом пратили Александрово покоравање Атине, Рима и осталих царстава по Европи, причу о славном тројанском војевању „ради жене“ и лепу белешку о једноликој уредби Александрове македонске војске од сто хиљада људи. За тим су дошле занимљиве приче о сукобу Александра и Дарија, о коначној пропасти и смрти цара Дарија и цара Пора, о женидби Александровој Роксандом, ћерком Даријевом, и о казни коју је Александар применио чак и на издајнике својих непријатеља. Којадин је с ванредним интересом слушао ову прекрасну причу, коју

су Византинци вешто прерадили по хришћанским мислима, тежњама и потребама. Не мање је наше читаоце занимао опис крајњих делова света, који је уплетен с Александровим освајањем и кратка Александрова похода онога света, и по том смрт његова.

— Ала би ово лепо било да на наш језик преведете, оче Калистрате, рећи ће Којадин.

— Има наш превод; ја сам га читао у младости, само што ми немамо преписа. Требало би само препис набавити, друго ништа, одговори отац Калистрат. Ја сам се сетио тога у младости читања, па ми је мило било да га сад овако по оригиналном грчком тексту поновим.

Ово усмено превођење отац Калистрат је, држећи пред собом грчку књигу, чинио својим говорним, српским језиком, с малом примесом ондашњега књижевнога словенскога језика, и пошто је отац Калистрат био врло даровит, искусан и веома образован човек, Којадин га је слушао тако рећи нетренимице, и слушао би га, гладан и жедан, по вас дан и по сву ноћ. Једном на одмору упита он свога учитеља, оца Калистрата, зашто се тако и не пише како он говори, него се пише другојачије, и шта је узрок, те ту лепу приповетку, кад би се она писала, не би ни он, Калистрат, нити ико други писао тако како он говори, већ другојачије, црквенски, онако како се пишу све књиге.

— Како су стари нас учили, одговори отац Калистрат, ми онако учимо вас, а ви тако треба да учите ваше млађе, одговори отац Калистрат. Те се ствари не мењају, јербо су оне предање наших словенских апостола, а оно што су апостоли оставили, само се чува као свака светиња.

— Лепо, лепо, али што да се по нешто не промени? упита Којадин. — Шта би било ружније да се пише ето тако како ви говорите, одговори Којадин. Зашто би се то противило предањима словенских апостола?

— Слова и књиге, синко, дар су нам, најлепши дар Божји. Они људи који су нам их предали, предали су нам их као закон Божји. Како можемо, како бисмо ми ту што мењати могли?

— Добро, али што ми, на пример, пишемо *дан* и *часть* другојачије (дьнь, чьсть) него *рать* и *сласть*, и ако их ми данас тако подједнако изговарамо?

— Онде где је Божјим откровењем, говораше отац Калистрат, откривено нама Словенима и Србима слово Божје говорило се другојачије него што ми говоримо. А пошто је онде откривење било, и пошто су Словенима онде слова подарена, онај је изговор остао за све, по благослову Божјем. Ти знаш и сам да се у Македонији, па и у Зети и онамо око Призрена још говори *чьсть* и *дьн*, тако како пише, а не како ми изговарамо. У те се ствари, синко, никада не дира. Како су их

нама стари оставили, ми треба тако и нашима млађим да предамо. Ја на то никад и не мислим. Пишем како пише у најстаријим и најбољим изводима, а изговарам како је сад овде обичај.

— Знам оче Калистрате, и сам тако чиним. Али ми се тако слатко учинило твоје усмено превођење, да су ми се ова питања и нехотице на језик натурила.

Као стар, веома озбиљан човек, отац Калистрат није марио за забавну књижевност, у којој је било пуно приповедака, макар да да су оне биле веома поучне и увек с моралном тежњом. Њему су најмилија била историјска дела. Али Којадин је још био млад, па је волео и приповетке, и. нарочито, различите апокрифе. И апокрифе из Светога Писма оба завета, и апокрифна светитељска житија читао је у сласт. Манастир Св. Николе имао је доста велику књижницу. Којадин није из ње избивао, једно што је у њој налазио доста забаве, а друго што се старао да оцу Калистрату буде што мање на досади. И чим би се оцу Калистрату јавио какав гост, или му је каква год посла давало манастирско властелинство, Којадин би се склонио у књижницу, и онде би превртао књиге, или настављао читање каквог започетог дела.

Овоме свету интелигенције припадао је још и гуслар Милојко, који је седео недалеко од дворца Гвозденовићева у Плочнику. Био је то човек већ просед, снажан и јак, али врло слабог вида. Назирао је којекако на очи. На

левој руци су му у неком боју сабљом одсечена два прста, а и осталом руком није владао потпуно. Такав какав је, иначе здрав, није био за војника а ни за посленика. Гвозденовић му је дао окућницу и неку њивицу за исхрану. Али су њега храниле поглавито његове гусле. Умео је за приповест лепо гудети и певати да га свак слуша и гладан и жедан. Набрало би се у његову шубару увек доста новаца и поклона, кад би о великим свецима гудео код цркава. А он је путовао често и певао по свима српским манастирима и код велике господе српске. Он је имао прилике и да пева пред деспотом Ђурђем, и радо прича како га је неком приликом деспот Ђурађ богато обдарио и о многом га којечему питао. Другом приликом је певао пред многобројним деспотовим гостима. Све велике манастирске старешине, архимандрити и игумани знали су Милојка гуслара. У Плочнику је имао свој кућерак и он, и ако је понајчешће био на путу. У кућерку му је седео син Рајко, и радио његову њиву уз друге послове које је радио властелину. Весеље је било кад би се вратио кући гуслар-Милојко због његових прича о путовању и живовању његову. Свак се грабио да га види. Онда би био примљен и у двору Гвозденовићеву, и Гвозденовић га је обично испитивао о свему што је он имао прилике да уз пут види и прође, а што је Гвозденовића занимало. У томе је разговору обично Гвозденовић поста-

вљао питања, а гуслар-Милојко је само одговарао, чудећи се много пута у себи што га то велики властелин за нешто и нешто пита.

Међу онима који су највише волели и најрадије слушали гуслар-Милојка био је и Којадин. Његова добра и умиљата господска нарав била је узрок да је и гуслар-Милојко Којадина волео као ретко кога. Гуслар-Милојко је знао да се Којадин много бави о књигама и да их много чита. Он је сам знао на изуст две три велике књиге живих песама, али је увек много распитивао о књигама, и питао Којадина да му прича шта је чуо од калуђера и шта је читао у књигама. Кад би само био у Плочнику, и док је Којадин био мали, гуслар-Милојко се није знао уморити саслушавајући Којадина и испитујући га о ономе што је он знао да њему треба, макар да је знао прекрасне песме о Немањићу Сави, о краљу Милутину, о цару Стефану, о боју Косовскоме и о Краљевићу Марку. То је све гуслар-Милојко чинио још док је Којадин био мањи. Сад, кад је и Којадин стао на снагу, гуслар-Милојко је још више распитивао и тражио да му његов млади пријатељ каже све што би из књига научио или што би сазнао од оца Калистрата у манастиру. Исто тако би и Којадин био главни слушалац, и онај коме би се највише казивало, кад би се гуслар-Милојко вратио са својих дугачких путовања. На какав се начин гуслар-Милојко служио разговорима с Којадином може се видети по овоме примеру. Тражећи по књигама што би било за забаву, Којадин је читао на више места шетњу Богородичину по паклу. Једном он причаше гуслар-Милојку по реду све што је о томе читао. После неког времена, гуслар-Милојко испева уз гусле све оно што је од Којадина слушао својим гусларским начином. Којадин се десио ту, и чудио се како је онај, по спољашњем прост човек, добро упамтио и за своје слушаоце спремио ону побожну причу. И онда је и њему јасно било за што њега толико запиткује и што га онако радо слуша стари гуслар.

Још је при свима бољим манастирима, и уза сваког доброг старешину и при мањим манастирима, био одељак за писање књига. У већима је било и одељење, обично спојено с овим књижевним, у ком су се живописале иконе, или оно што треба живописом израдити у књигама. У манастиру Светог Николе у Белој Цркви у оца Калистрата биле су за калуђере преписаче одређене три ћелије, у којима је било увек свега што треба за преписивање: хартије, калема, ножића за зарезивање, шилâ за шпартање, итд. Ту је био и књиговезачки халат, и један се калуђер једнако бавио о везању књига и о шарама којима су корице украшаване. Отац Калистрат је најрадије примао калуђере писце, од којих, осим цркве, никакав други посао изискивао није! Имао је уз те собе и све што треба за живопис, лепе липове даске, боје,

ногаре и све остало. Кад би било лепо време, и уз летње врућине, калуђер преписач би узео свој извод, из кога је преписивао, па би изашао у хлад под липе у манастирскоме дворишту. Ту би каткад и несташне кокошке чепале по књигама, кад би се калуђер одмора ради дигао. Имало је калуђера, који су тај посао нарочито волели и који би проводили цео век преписујући и путујући из манастира у манастир. Богатији људи који су хтели да себи спомен оставе давали би трошак да се препише та и та књига, коју би они хтели, или би просто стављали новац на расположење старешини, да он сам нареди што је потребно. У оно време кад се збивало ово што ми причамо, на глас је била изашла књига Јована Лествичника *Рајска лествица*. У њојзи се узимљу врлине као ступњи лествице, по којој се добар хришћанин може достојати раја. Књига се та била особито свидела деспоту Ђурђу, и како је текст словенски био често мутан и неразумљив, деспот беше наредио да му се добави грчки оригинал и да вешти књижевници упореде тај словенски превод. С тога се онда та књига била прочула свуда. За њу је чуо и Којадин, и како је рад био да има међу својим књигама и то дело, да би га могао често читати, он је сам молио оца Калистрата да набави за манастир Св. Николе тај добар исправљен препис, те је он дао трошак да један од преписача за њ преписује. И кад би год дошао у манастир, ишао би да

чита оно што је готово и с наслађењем би гледао како његов калуђер ради. Уживао је читајући похвале кротости, простоте и добросрдачности, а осуде лукавства и ненависти.

Како је често размишљао о томе да се и сам потпуно посвети цркви и да прими чин, заустави се једном на неколиким врстама *Рајске лествице,* која је за њ преписивана. *Прост инок скот словесан,* писаше у оном тексту, *послушљив, своје бреме савршене водештошу отложив, не отречет животноје вежуштому..... Последујет водештому јакоже хоштет и даже до закољенија сапротив глаголати не вест.* Тим се обележавала тврда дисциплина, којој су подвргнути били калуђери. Којадин застаде, и племићска поноситост разбуди се у њему. Према оцу Калистрату он то не би осетио. Али отац Калистрат неће бити ту до века. Он је стар човек. По вољи Божијој њега часом може нестати. Доћи ће други, и ко зна какав ће бити? Отићи ће он сам у други који манастир да живи или да чита. И по законику Душанову, у манастиру не би смели бити калуђери из онога краја у коме су рођени и у којем је њихово имање. Како ће он пристати да буде *словесан скот* и како ће он да следује ономе што га води, ако ће бити *и до заклања?* Али, поче Којадин на ново мислити, како ће бити црква и тврд ред у њој без тврде дисциплине? Он је видео како и у држави самовољство и непослушност властеле

квари све, а властела се не обзиру да сама себе обуздавају и држе у умерености, као што би требало. На једној страни је било самовољство, а на другој тврда, неумитна дисциплина.

Ове би га мисли далеко одвеле, али у тај мах зазвонише звона на вечерње, и на вратницама порте се зачу топот коњски и гласови неких нових гостију. Којадин погледа ко то долази, па по том оде у цркву на вечерње.

XI.

Стара српска држава није била основана на административној централизацији и на једнакости права као што је данашња. У оно време власт је била јако растурена. Цркве су господариле и судиле над великим бројем села, и ту је игуман или архимандрит био господар свему осим живота, којим је располагао врховни државни господар. Појединa велика властела била су такође исто тако силна, и у њиховој држави бивало је како они хоће. Требало је да краљ буде јачи од свију, па да се осети средишња државна власт. Али осим два три Немањића, то није могао да оствари ниједан од српских владалаца у средњем веку. У ситним стварима било је самоволье много више него што се данас и помислити може. Нејаком и слабом није било места покрај обесних насилника. Сиромах и слаб нигде није могао остати да га јачи насилник у своје подчињене не уврсти без обзира на његову вољу. Суд је могао судити, и требало је да по закону суди, али шта је хасне било од суђења, кад пресуду није имао ко да изврши? Ни саме цркве нису биле сло-

бодне од ове самовоље, макар да су оне могле рачунати на заштиту јачу од сваке друге. Насиље је било главно средство којим се деловало. Једноме се властелину свиди, на пример, један млин. Он истера власника и постави своје људе у млину. Свиди му се воћњак. Он дође са својим људима и обере га. Краљ је помагао колико је могао, али је било насилника, на које је и њему тешко било ударити, или то није могао да учини одмах. А чим неко успе да добије толико времена, да с једне њиве збере две три летине, она се њива већ сматрала као његова. Људи су били тако васпитани, да рачунају само са силом, да се само јаче силе боје и да у свима својим пословима очекују свршетак само од насиља. С тога је кућа властелинова била као град, а властелин без оружја из куће никада није излазио.

Отац Калистрат баш сеђаше на доксату пред својим ћелијама у манастиру Св. Николе, кад зајечa ловачки рог. Вратнице се на манастирској порти отворише и у авлију ујаха Драгош. За њим је јахао момак, који је у рог трубио. Преко коња је био превешен неки замотуљак. То је била половина срне, део лова, одређен оцу Калистрату.

Драгош брзо сјаха с коња, устрча уза стубе и приђе к руци оца Калистрата.

— Жив био синко, одговори отац Калистрат, љубећи га у оба образа и у чело, добро ми дошао. Ти никада не долазиш празне

руке. Зар у вас, на дому Плетикосића, нема ко да поједе што си уловио.

— Има и за нас, свети оче. Ово је заслужена милошта. Буди добар не одбити је.

Отац Калистрат викну сокалника (кухара) да лов прими и да га приготови како треба, а Драгоша понуди да седне.

— Нешто си ми суморан, оче, рећи ће Драгош, гледајући оца Калистрата. Шта те мори?

— Шта ме мори, синко? Мори ме оно што ће српство уморити, наш неред, наше самовољство.

— Шта је било?

— Питај шта није било. Јутрос ми стиже калуђер од манастирског млина на Лабу и јавља ми да га је властелин Миодраг из Самодрже истерао из млина, казавши му просто да млин није манастирски него његов, Миодрагов.

— Па шта је радио калуђер?

— Шта је могао чинити? Онај је дошао с десет оружаних људи. Калуђер је говорио му да се неће помоћи, да манастир има своје повеље, и да ће он за отмицу бити кажњен, а он му се смејао. Ко ће, рекао је, да ме казни? Зар деспот? Па деспотово је још за који месец. Зар не видиш да ће сутра Турци обладати? Мислиш ли да ће Турци бранити манастир, као што га је бранио деспот?

— Тако говори Миодраг? Па тога треба

казнити за то. Како сме тако да се руга вери својој, да тако пљује на отаџбину своју?

— Како сме? Сме зато што је настало последње време. Па није ни то све.

— Шта има још?

— Њиву и воћњак коју има манастир код Липљана, на врло лепом месту, близу Неродимке, одузео нам заједно с овогодишњом жетвом властелин Радосав.

— Је ли то воћњак недалеко од дворова цара Уроша, у којима смо недавно били? Па тамо је турска власт.

— Јесте, баш зато. Турска власт зна да су цркве и манастири корен овоме народу. Неће да их брани нигде. Против њих су на сваком суђењу. Црква губи имање и приход, чим се на суд појави. Радосав је то опазио. Осим тога зна да смо у другој држави, па је неки дан отерао наше људе и заузео нашу земљу.

— То би онда с манастиром било свршено, чим би нестало српске власти, проговори Драгош, очевидно се сневеселивши.

— Тако је, синко?

— Па шта ће бити онда од народа, кад му се погасе цркве и манастири?

— Грдно смо грешни, синко! То је воља Божја, то је Бог попустио напасти на нас грешнике.

Отац Калистрат се поче крстити, као што је увек радио кад би му се зли гласови нагомилали, превртући нервозно своје броја-

нице, и шапућући: „Господи помилуј! Господи помилуј!“

У који мах отац Калистрат свршаваше молитву, зачу се јако куцање халком на вратницама. Вратар отвори вратнице, и у авлију уђе манастирски момак, блед, испијен, с везаном левом руком а с окрвављеном џоком у коју је био одевен. Очевидно је био рањен.

Отац Калистрат се пожури низа стубе на авлију пред рањеника.

— Шта је Антоније? Ти си рањен, питаше га отац Калистрат. Камо брашно?

— Брашно ми отеше гусари ту горе у планини. Ја сам се ставио на одбрану, а они ме, ето, ранише у руку. Са мном није било никога. Сам га нисам могао одбранити.

— Где у планини? уплете се Драгош.

— Недалеко одавде. Кад се из Плочника пође на пут ка Клисури шут Жупе.

— Откуд ту гусари? упита Драгош. То је, тако рећи, у Плочнику самом.

— Као да је био међу тим рђавим људима властеличић Миливоје, онај што су му имање и кућа при самој планини.

— Може бити, и он је сигурно, одговори Драгош. Тај ништа не ради, по вас дан пије и спава, а ноћу нико не зна где проводи. Рђав човек, у опште, Ја бих се заклео да је брашно он узео и да би се нашло у његовој кулачи. Непрестано се око њега скупљају рђави људи.

— Сад им је време, рече отац Калистрат.

— Никад није време, одговори Драгош, рђавим људима. — Али, збиља, момче, окрене се он рањенику, јеси ли ти сигуран да је с тим гусарима био Миливоје? Јесу ли с њим били гусари или његови људи?

— Готово сам сигуран да је он, рече рањеник, и окрете се оцу Калистрату с молбом да нареди да му се испере и превије рана.

Драгош плану и викну одмах свога момка да спреми коње.

— Шта ћеш, синко? упита отац Калистрат.

— Хоћу да идем да повратим брашно манастиру, рече Драгош, само те молим дај ми још тројицу манастирских стражара.

— Остави се, синко. Може бити да је Миливоје гладан.

— Ако ми нећеш дати стражаре, ја идем сам с мојим момком. Не могу ја то тако оставити.

Отац Калистрат викну да се спреме стражари с коњима и с оружјем.

Драгошу у тај мах изведоше његова коња. Он сместа притврди и прегледа на себи оружје, заповеди момку да и он своје прегледа, па уседе на коња и пође неком пречицом преко планине, наредивши да и стражари истим путем иду чим буду готови.

Два сата касније, Драгош се находио већ пред кућом властеличића Миливоја. Већ је сунце било пало к западу. Драгош смести свога и момкова коња у заклону. Наскоро

по том стигоше манастирски стражари. Он им прегледа оружје. За коње им нареди да се сместе онде где су и његов и његова момка коњ смештени били.

Кућа властеличића Миливоја била је нека опала, неоправна кулача, оздо од камена а горе чардак. Испод чардака је била коњушница и у њој оседлан коњ Миливојев. Миливоје сам као да је спавао горе на чардаку. Авлија је била пуста, као да у кући никога нема. Мало даље био је амбар. Драгош нареди да се отвори. Унутра стајаху још неизручене три велике вреће брашна. Драгош позва манастирске стражаре да му кажу је ли то манастирско брашно. Стражари сместа познаше манастирске вреће и рекоше да јесте. Драгош заповеди да се изведе коњ Миливојев, да се с њега скине седло и да се намести самар, који је уза зид стајао, па да се потоваре две вреће. За трећу нареди да се натовари на једнога од стражарских коња. Пошто никога није било, и нису му требали толики људи, нареди одмах да остане с њим само један стражар, а да се двојица с коњима и товаром одмах врате у манастир. Кад је све то свршио, пође уза стубе на чардак где је спавао Миливоје и стане силно лупати о врата својим мачем. Његов момак стајао је одмах иза њега, а манастирски стражар за њим.

Миливоје, полу напит, једва се пробуди и поче као кроз сан питати ко га то буди.

— Буди те закон царски, одговори Драгош набусито. Устај, вежи се!

— Ко то говори, одврати Миливоје.

— Устани, отвори врата, па види, одговори опет Драгош, или ћемо с места врата обити. Одговори! Петре, дајде ту секиру, обиј одмах ова врата.

Секира удари у врата, и она се одмах отворише.

Жена Миливојева и једна јој служавка дотрчаше с друге стране чардака.

Миливоје, бунован, беше сео на кревет и зачуђен гледаше преда се.

— Везујте га, повика Драгош, истргавши мач из корица.

Момци притрчаше и ухватише га за руке.

— За што, ко сме мене да дира? Шта ћеш ти, Драгошу, овде? Ко си ти?

— По царском закону се то ради, одговори Драгош. Ти си јутрос преотео манастирско брашно и ранио манастирског стражара.

— Ја?

— Ти, да како, брашно сам ја нашао у твом амбару и послао га у манастир. Сад имам тебе да отпратим.

Миливоје се збуни и призна де.

Драгош повика момцима да га потерају пред собом у манастир. Он сам покупи оружје Миливојево, које је стајало на једној столичици недалеко од одморника.

Жена закука и обисну око Драгоша молећи га да му се живот поштеди.

— То зависи од игумана, оца Калистрата. Њега је, нерадник, и његову кућу хтео да без хлеба остави.

— Идем и ја, несрећница, с вама, да га молим. Чекните ме тренутак да се обујем.

— Закон пише да се ослепи и обеси, одговори Драгош. Чекнућемо те.

— Јао мени несрећници, закука жена!

— То ти је. Сад ће му бити што му буде судио игуман. Манастирска је ствар; игуман суди. Ми га водимо у манастирску тамницу.

Мало по том кренуше се сви пут манастира.

Очекујући да види шта ће се свршити, отац Калистрат није ни легао те ноћи. Он је први чуо лупање на вратницама кад се Драгош са својим пратиоцима вратио, водећи злочинца и носећи пре подне отето манастирско брашно неначето.

Кад је отац Калистрат видео шта је Драгош урадио својом одлучношћу и присебношћу, није умео довољно да га нахвали.

— Ето, синко, како ваља радити и управљати. Али у нас се тако радило само за цара Стефана. После његове смрти — никад више. Кнез Лазар је почињао, али је и он кратко време владао и био је мекан.

Пошто је отац Калистрат поручио кући Драгошевој да је Драгош остао код њега,

задржи га на ноћишту и стане га частити вечером и вином.

Драгош је уживао што му је било могућно да учини такву једну услугу оцу Калистрату и манастиру, а још је више уживао сам у себи што се посао свршио тако чисто. Помишљаше у себи шта би било да се Миливоје, јака и осорљива људина, успротивио. Могло се догодити да од њега Драгош погине; могло се, такође, догодити да њега Драгош убије, да је дошло до борбе. Миливоје је био нападач и насилник. Многе је он обранио; многога је убио. Обичај је имао узимати шта му где треба, и на путу, и на тргу, не питајући пошто је, нити се машајући новаца да плати. С тога га се свак клонио и мрзио га. Не мало је пута бацан у тамницу, али је, после, кад би изашао из тамнице, бивао још гори но пре, као да за тамновање није био крив он, но као да је крив народ међу којим је он живео.

— Да се он мени успротивио и да се не беше збунио, говораше Драгош оцу Калистрату, па да сам га убио, какав бих грех ја имао, оче Калистрате, према цркви, и каквим бих начином могао тај грех покајати?

— Ти си у том твом данашњем послу бранио Божју кућу и право од насиља. Ти си вршио дужност царске власти. Нема греха, синко, него има заслуге.

— Али мене није послао на тај посао ни велики властелин, ни ћефалија (начелник)

ни судија. Ја сам сâм пошао и начинио се оруђе правде и закона.

— Ни то ниси, јер се може узети да сам те послао ја. А мени је преотето. И ово је Божја и народна кућа, а није моја. И ја судим мојим људима. Плочник, истина, није манастирско село, али сам ја пред Богом одговоран за све хришћане у овој околини.

— Срећа моја, иначе би ме Миливоје могао тужити као насилника. Главно је да сам ухватио крадену ствар.

— То покрива и лечи све, одговори отац Калистрат. И ето видиш, какав нам је живот сад. А шта ће бити још кад турска власт настане?

Драгош погледа у оца Калистрата суморно.

— Ви сте живели под турском влашћу? упита он оца Калистрата.

— Већ два пута: одмах после смрти покојног деспота Стефана и наскоро по том кад су Турци били сасвим освојили Србију.

— Ја сам тада био мали. Како вам је онда било, оче Калистрате?

— Горе него сад. Турчин се брине само о ономе што треба њему. За остало, нарочито за оно што треба светој вери и црквама, ни главу не окреће.

— Зар турске власти нису штитиле општу сигурност? У нашем случају, на прилику, зар не би оне оштро казниле Миливоја?

— Овде је главно да је добро ухваћено

дело. И турске би власти каштиговале врло оштро. Али се ниједна турска власт не би потрудила да крађу осведочи и ухвати.

— А је ли грех убити Турчина, оче Калистрате?

— У боју није. Иначе и Турчин је човек, и грехота га је убити, ако те ничим увредио ни изазвао није.

— Али зар није доста што је безверник.

— Треба га обрлаћати на покајање и у праву веру, а штедети као човека.

— Ја не могу да помислим, оче Калистрате, да Турци завладају Србијом.

— Може то бити попуштењем Божјим за грехе наше, синко! Што је двапут било, може бити и трећи пут.

— Саклони, Боже! Али ја то поднети нећу моћи, нека ми Бог опрости грехе.

— Па шта би ти чинио, да се то попуштење Божје опет догоди? Ваља се надати у велику милост Божју, да ће нас та чаша мимоићи. Али ако дође, морамо се покорити вољи Божјој.

— Шта бих ја чинио? Ово што сам чинио данас. Ја бих био самозвани судија, самозвани војвода, самозвани ћефалија свуда докле ме ноге носе и докле ме здравље издржи. Кад буде воља Божја да погинем, онда ће се све свршити.

— Није то добро, синко Драгошу, али о томе ћемо ми још говорити. Ти управо хоћеш у гусаре.

— Не дао Бог! Ја хоћу да будем Божја правда на земљи, колико мој мач носи. Ја бих, докле стигнем, вршио што неће да врше власти. Друго не бих ништа. У поштене људе, макар били и Турци, дирао не бих.

— Синко, касно је. Запали свећицу, па иди на одмор. Ти знаш ону собу на углу. Онде ти је спремљена постеља. Ако је данас ико одмор заслужио, то си, богме, ти! Лаку ноћ, синко!

Старац припали свој воштани свитац и крену к својој спаваћој соби. Драгош га пољуби у руку и оде и он на одмор.

XII.

У средњим вековима о многим се стварима мислило другојачије но што се мисли данас. Прво је велика вера у Бога и у везу међу Богом и правдом и истином била потпуно одлучна и несумњива. Ако је неко прав у једној ствари, мислило се да ће Божја воља бити увек на његовој страни. Мислило се да истиниту и праведну ствар Бог не може оставити ни напустити. Уздати се у правду значило је увек уздати се у несумњиву помоћ Божју. С тога се у тешким заплетеним правним расправама прибегавало Суду Божјем на више разних начина, обично онда кад никаквим другим начином није било могућно пронаћи истину. Велики и искуснији мислиоци били су и онда против тога и сматрали су да често случај заступа тако звану правду Божју, али су велике масе народне сматрале случај или последицу хитрине или отврдлости као вољу Божју.

Пред манастиром Светога Николе у Белој Цркви спремаше се сабор. Било је пролеће о Св. Ђурђу.

Панађурско место било је већ заузето

лиснатим продавницама и наслонима, које су само чекале да се сабор отпочне.

У манастиру су звонила звона на јутрење, а пред црквом су, на самим вратима црквеним, гореле две велике ватре, једна поред друге. На једној се у пламену црвенела једна секирица и једно каменарско железно длето, а на другом се у котлу варила вода, која тек што не беше прокључала. Један манастирски момак мотраше на обе ватре, подстицаше дрва и додаваше нова.

Покрај ватре су стајала два оптуженика и уз њих судијски пристав. Поред њега један калуђер с епитрахиљем. Оба тужиоца су била такође присутна. Један је оптуженик био окривљен да је једнога трговца из Прокупља предусрео у планини и дигао му све готове новце и неку робу. Други је оптуженик био окривљен да је једноме суседу у Точанима украо некакве телеће коже и однео их те продао у Прокупљу.

Пошто су стално одрицали код судије, а није се могло утврдити другојачије ни за једнога ни за другога, они су се сами понудили да се правдају Божијим Судом. И првоме је судија одредио да диже усијано железо из ватре пред црквеним вратима, а другоме да вади усијано железо из котла кључале воде, пошто га судски пристав извади из ватре и спусти у котао кључале воде.

То се имало ту, о ђурђевском панађуру код цркве Св. Николе, да изврши тога јутра.

Оптуженици су са засуканим рукама, али забринути стајали пред две ватре гледајући како се железна секирица и каменарско повелико длето црвене и како се вода спрема да прокључа. Судијски пристав је казао да ће он позвати најпре једнога, па другога да изврше што је потребно за суд Божји. Наоколо се била начетила гомила народа, која је радознало гледала шта се ради.

Вода почињаше бацати кључеве. Секирица се сијала у отвореном црвенилу.

Врата црквена и врата олтара била су широм отворена. Застирке су на часној трпези биле уздигнуте и спреман је стајао го мрамор да се на њ спусти усијано гвожђе.

Судијски пристав проговори првом оптуженику, по имену Павлу, да изврши дужност.

— Павле, свршавај у име Божје, повика пристав јачим гласом.

Павао се прекрсти, још једанпут промери очима простор кроз цркву који му ваља проћи, хитро зграби усијану секирицу из ватре и у највећем трку однесе је и спусти на часну трпезу. Био је то човек космат, средњих година, прилично пун.

Изиђе натраг из цркве и показиваше десну руку, којом је секирицу ухватио. Месо с прстију било је остало на секирици. На руци су се виделе кости, и низ њу је лоптила крв. Пристав проговори:

— Божји Суд, је обелоданио твоју кривицу. Признај што си одрицао, јер је сад осведочено. Ти си опљачкао Марка трговца.

— Јесам, честити судијо, одговори кривац, а сузе му од бола грунуше низ образе и горко јаукну. Допусти да завијем ране.

Човек ранар приђе и прихвати његову руку.

Ред је био на другога оптуженика, коме је било име Јанко.

— Хајде, Јанко, твој је ред, проговори пристав. Деде, Милија, проговори даље манастирском момку, вади железо и спусти га у котао. А ти се одмах машај и вади га.

Јанко, окошт, мршав, кожа и кости, прекрсти се и проговори „Помози Боже, и правдо Божја!“ И у који мах Милија спусти длето у кључалу воду, хитро гурну руку за њим, диже га и спустн поред котла на земљу.

Извршивши то, показа руку, поче мицати прстима, и прекрсти са на ново. Рука је била поцрвенела, али отврдлој мршавој кожи кључала вода није нанела никакве штете. Очевидно је остао неповређен.

Пристав погледа у оптуженога и у тужиоца, који изгледаше збуњен, и по том рече:

— Божјим Судом си, ти Јанко, оправдан. Немаш више за ову оптужбу никоме да се правдаш, нити где да одговараш. Иди кући.

Јанко не дочека да му се то каже двапут, него одмах штуче у народ и изгуби се пут планине и свога села. После повољног свршетка Божјега Суда окривљеник није имао

ником ништа више за кривицу ни да одговара, ни да плаћа.

Пошто се Божји Суд свршио, звона зазвонише на службу, и народ се сав слеже, те напуни цркву и просторе око ње.

На пољу се спремао панађур, и људи су долазили са свих страна са стоком и свакојаком робом. Све што је ко имао да прода, своју израду, или плод својих земаља, или своју трговину, доносио је на панађур. А све што је ко имао да купи, тражио је да купи на панађуру. За стоку је било одређено нарочито место, а остало којешта продавало се по нарочитим склоништима, начињеним од дасака и од лишћа, у колико сталних није било. Између једног и другог места остављено је било место народном весељу и играма. Ту су биле и продавнице пића и јестива. Манастиру се плаћало за свако место, на ком се нешто зарађивало, и манастирски је доходак био велики, нарочито ако је и лепо време олакшавало велики збор света. Међу израђевинама могла се видети сва домаћа радиност. Грнчари са свих страна довозили су по пуна кола својих свакојаких судова, који су у оно време испуњали српске куће. И они су имали своје нарочито место, јер су они своју робу, мало незгодну за пренос на далеко, могли носити само лети, по бољем времену, а у пролеће је, после зиме, била већа потреба за судовима. Трговци меке и иностране робе из Дубровника, Призрена,

Скопља били су такође ту, на својим местима. Ножари, трговци оружја, дрводеље, качари, који су целе зиме градили од дрвета што треба кући, ступице, сланике, столичице, жбаниће и остале ствари били су довукли по читава кола својих израђевина.

Драгош Плетикосић, по наредби оца Калистрата, ходао је по панађуру и по сабору и гледао шта се где ради.

На једанпут се сподби нека гужва из трга. Један човек беше нагао да бежи, а за њим се стиснуо свет да га устави.

— Стој, дужан си ми, ја те везујем и затварам, викаше један човек трчећи за другим једним и држећи га за хаљину.

Овај који је бежао био је трговац из Ниша, који је био донео разне ситнице за одело и за накит женски, и имао је продавницу при средини улице.

Његов тужилац био је некакав каматник из Прокупља, који је само новцем радио. Како је трговац из Ниша оставио трговину и почео да бежи чим се каматник из Прокупља показао и повикао му да се везује за дуг, јер хоће да га затвори код суда, за њима се нададу други и почну да помажу каматнику да трговца ухвати.

— Плати дуг, викаше онај, и камату, па ћу те пустити одмах.

У тај мах рупи међу њих Драгош.

— Ја говорим у име игумана, старешине

овоме месту. Пуштај човека, каматниче. Овде, на манастирском панађуру Светога Николе, нема места *удави*.[1]

Каматник стаде и пусти хаљину трговчеву, за коју га је држао.

— Али ја нигде не могу да га ухватим. Он свуда бежи и склања се. Како ћу да дођем до мојих новаца? викаше каматник у очајању.

— То ја не знам, одговори Драгош, то је твоја ствар. Само ти кажем, и то упамти, да се на панађуру Светог Николе никаква удава не сме вршити ни на коме. Јеси ли разумео?

Каматник виде шта је, и спремаше се да се уклони.

— А ти, трговче, продужи Драгош, врати се у своју продавницу, па тргуј даље. На панађуру Светог Николе не сме те нико ни за што узнемирити.

Трговац оде трчећи у своју продавницу.

Онамо даље, где се имало вршити народно веселье, нико ни главе није обртао на овај мали случај. Тамо су све врсте народне музике одјекивале, коло је непрестано играло, а под вењацима од лишћа хорило се певање веселих људи. На ражњевима су се обртали јагањци, овнови и прасци и месо се растурало исто тако као и медовина, вино и пиво.[2] Ва-

[1] Тако се у Србији средњега века звало хватање и затварање за дуг.

[2] У оно време домаћи производ, нешто другојачији од данашњега пива.

рило се и пекло и продавало и других јела, која су, као промену своје свакидашње хране, у сласт трошили.

На једном крају панађура, у једној лепој ливади беше остављено место за витешке игре. Ту се утркивао ко се могао поуздати у лаке ноге; ту се скакало и прескакало, каткад у опкладу или за награду коју су давали љубитељи, у којих је младост претворила се у успомену беле косе; ту су се потезали терети, или су се момци међу собом рвали. Ту се, на послетку, надстрељивало. Међу другим стварима било је и стрељање кроз прстен јабуке. Јабука је с једним у њу убоденим златником, натакнута била на једно копље, а према томе је копљу, у правцу стрељања, пободено било друго копље и на њему, на истој висини као и јабука, утврђен је био један котур, као прстен, толико широк да је кроза њ стрела могла једва проћи. Златник је био онога ко би кроз котур стрелом јабуку с копља скинуо. И ту је, у том крају сабора, била неописана врева гледалаца и учесника.

Други дан панађура, вићало се по продавницама доста околне властеле, која су изашла била да виде панађур и да се проведу, а исто тако и да купе што им је требало.

Тако је Драгош, који је за време панађура био на служби оцу Калистрату, имао прилике да види тога дана све своје миле и драге. Госпођа Гвозденовићка и Миља и остала

њена деца, и Којадин; његов отац, мајка му и сестра Стаменија, сви беху изашли да походе оца Калистрата у манастиру, и да виде панађур. Драгош је имао највеће задовољство да прати своју мајку и сестру и с њоме и Миљу на трг, где су Дубровчани, Призренци и Скопљани износили на продају најлепше ствари. Ту је Драгош у Дубровчанина Паскоја, који је имао најлепше ствари на тргу, купио врло лепе две ниске бисера, те поклонио једну својој сестри, а једну Миљи. И Миља и сестра му биле су особито задовољне овим поклоном.

Пошто су разгледали многе продавнице, и пошто су и девојке куповале нешто за себе, пођу сви ономе одељку панађура, где се народ веселио, да слушају музику и да гледају коло. Тутањ и весели гласови са тога краја надвишавали су све остало на панађуру.

Идући с друштвом Драгош је ипак мотрио и на даље шта се збива на панађуру. Опази неку гужву онамо где се продаје стока, и манастирски момак који је онде био постављен да мотри шта се ради дотрчи Драгошу да јави како се некакав влах (пастир) из катуна Шишатоваца из манастира Св. Стефана, Бањског, свадио с неким властелином око продаје манастирских јунаца. Купио их некакав властеличић Гвозденовићев испод Копаоника, па хоће да их тера својој кући, а неће влаха да исплати. Влах, опет, не сме да пусти манастирске јунце, који су му по-

верени на продају, без новаца. Властеличић, сваћалица и приличан насилник, удешава, свакојако, да отера јунце а да не плати.

Нехотице опипавши мач, Драгош потрчи онамо, оставивши мајку и девојке које су с њом биле.

Тамо застане свето-стефанског влаха како се бори око два јунца с двојицом властеоских људи који су му јунце отимали. Властеличић, њихов господар, стајао је онде љутито вичући својим људима да влаха одгурну и да јунце воде.

Драгош ступи између јунаца и влаха и оних властеоских људи.

— Шта ви хоћете? рекне он властеоским људима.

— Ено нашег господара, одговоре они, он нам заповеда да водимо ове јунце његовој кући.

— Јеси ли ти продао јунце? упита Драгош влаха.

— Јесам продао, али новце нисам примио, одговори влах. Док се не плати што је погођено, продаја не вреди.

— Шта се ти мешаш у туђ посао, осорљиво се одсече на Драгоша купац властеличић.

— Ја радим по заповести игумановој. Јеси ли ти купио јунце?

— Јест, ја сам их купио.

— Па јеси ли платио?

— Шта се то тебе тиче?

— Опет он! Тиче ме се, јер не дам да се на манастирском панађуру ко било штети.

— Ја ћу платити, то је све једно, опет ће властеличић.

— Чији су јунци? упита Драгош влаха.

— Светога Стефана, господару! Игуман ме послао да их продам. Имао сам их десет, и осам сам продао и наплатио. Остала ми ова последња два. Он ми их купи, па хоће да тера одмах, а за новац ме позива да дођем његовој кући да ми положи. Нема, вели, при себи. Ја не смем тако продавати што није моје. Помози, господару, ако знаш за Бога и за Светога Стефана.

Властеличић опет повика на своје људе да воде јунце. Драгош стаде пред јунце и одбијаше оне људе.

— Положи новце, рећи ће он властеличићу, па води. Другојачије не можеш.

Властеличић трже мач из корица и повика на Драгоша.

— На страну. шта се ти ту мени мешаш?

Драгош трже мач такође и повика:

— Вежи се! У тамницу. Ја овде говорим у име власти. Отмице не сме бити на манастирском тргу.

Властеличић је мислио да ће се Драгош уклонити. Кад виде да је наишао на отпор, одмекну.

— Људи, везујте га, па га водите у тамницу, повика Драгош на оне који су около стајали.

Два манастирска момка, који су стајали близу Драгоша, брзо зграбише властеличића. Неко додаде конопац, те га везаше и потераше у манастирски затвор.

Драгош се врати к своме друштву.

— Па ти, синко, можеш на свашта наићи. Чувај се, по Богу! Људи има свакојаких, рећи ће му мајка.

— Молио ме отац Калистрат да му овога панађура држим ред. Зар сам му могао отказати?

— Онај је на те потегао мач, рече му сестра Стаменија. Какав је рђав човек, могао те је и обранити.

— Зна он да је крив, па му је кратка рука, одговори Драгош.

Миља само гледаше свога изабраника с пуним задовољством и поносећи се у срцу, ћутећи му одобраваше све што је радио.

У том звона зазвонише на вечерње. Јек њихов се пријатно разлегаше по планинама. Коло стаде и народ пође лагано к цркви. Отац Калистрат је особито лепо служио, а јеванђеље и друге ствари које је требало читати читао је с пуним разумевањем, и кад год чита народу, читао је увек јасним, звонким гласом, лагано и с вештим модулацијама гласа, тако да су и прости људи могли разумевати, и са слашћу су га слушали.

После вечерња народ оде да настави веселье. Неки који су врло из далека спремаху се и на полазак кућама. Госпођу Гвозде-

новићку, госпођу Плетикосићку, њихове синове и кћери отац Калистрат беше задржао на вечери. После вечерња он им показиваше манастирске краве, телад, пчеле, које су биле на једном заравањку више манастира, и нарочито своје стаје и спрему за млеко, сир, скоруп. Једино разоноћење које је отац Калистрат себи давао од читања и размишљања било је у домаћинским пословима око куће и у воћарству. Воћњак Светога Николе био је на далеко чувен по ретком и одабраном воћу. А ћилери оца Калистрата били су не мање чувени по воћу куваном у меду, сушеном на сунцу и на ватри и приготовљаваном на разне начине за оставу. Пекмези од разнога воћа, нарочито од шљива, чувани су у особитим ћуповима и били су посластица, нарочито уз постове. Госпођа Гвозденовићка и госпођа Плетикосићка, обе одличне домаћице, живо су се интересовале за ове ствари, а биле су испуњене превеликим поштовањем према оцу Калистрату не само због великога гласа и заслужене славе оца Калистрата као учена и заслужна човека у народу него и као домаћег пријатеља и учитеља њихове деце, која су га, сва, сматрала као да им је најрођенији свој. Отац Калистрат је много којешта из домаћинства научио у своме бављењу по грчком приморју и у Светој Гори. У њега се могло наћи грожђа и о Ускрсу. Јабуке и крушке му се нису претрзале преко целе године, него су једне друге све сустизале. Имао је начин да од шљивâ прави врло слатке колачиће који су, добро осушени, могли врло дуго да се одрже. Знао је начин да од ораха у куваној шири од грожђа прави особито добре суџуке, који су се дуго могли држати. У њега је било вина као малвасија и командарија (кипарско) од ондашњега топличког грожђа, јер је он ширу, пошто се из добро зрела грожђа исцеди, још искувавао. Због тих финих домаћинских послова, он је увек држао ћирицу из Приморја, с којим је, да не би заборавио, говорио грчки. Уз њега су се и манастирски момци, који се нису мењали него су на свом месту остајали до своје смрти, научили свима тим пословима.

— А шта ће бити од свега овога, оче Калистрате, кад ти склопиш очи, рећи ће госпођа Гвозденовићка, пошто су све прегледали.

— Што буде воља Божја, госпођо, одговори скрушено отац Калистрат. Ми радимо што треба, а све је у Божјој руци.

Млађи су с поштовањем и дивљењем слушали разговор и гледали домаћинство оца Калистрата, за које су још мало интереса имали. Њима је ова домаћинска страна оца Калистрата била са свим затворена, јер он с њима о томе никада није говорио, и мотрили су с дивљењем какав је домаћин отац Калистрат, и с каквим познавањем ствари говори о домаћинским пословима с таквим

одличним домаћицама, какве су биле госпођа Гвозденовићка и госпођа Плетикосићка.

Вечера је била служена у малој игумановој трпезарији само за оца Калистрата и за две госпође с њиховом децом. Сви су после пошли кућама с необичним задовољством. Само је Драгош као редар манастирски остао опет да ноћи у манастиру и да још једанпут обиђе сабор.

XIII.

Неколико недеља пре панађура код манастира Св. Николе у Белој Цркви Драгош је ишао својим приватним пословима у Ниш. Ту су га запрепастиле две ствари. Сажизање жива човека на огњу и пролазак српских помоћних трупа за Цариград.

У Законику Душанову нејасно је била означена казна за паликућу, па је позније неко, по свој прилици деспот Стефан, одредио да се на огњу сажеже сваки који би се нашао да упали кућу, или гумно, или сламу, или сено, ако је то учинио по пизми каквој. Осим тога казна сажизања није се употребљавала ни за што друго осим за случаје кад се деси да неко убије оца или мајку, брата или дете своје. Ово последње је узето из византијскога права; оно прво било је домаћа наредба, изазвана домаћим потребама. Пошто паљевине могу бити много чешћи случаји неголи убиства оца или матере, или брата, или детета — природно је да се раније та казна врло ретко могла видети, а да је по том бивала чешћа.

Кад је Драгош улазио у Ниш, види на главном тргу пред црквом изван града где стоји спремљена ломача, гомила сухих дрва, сложена око дебљег на средини ломаче усађеног дирека. Мало по том довели су осуђеног паликућу, да изврше пресуду. Паликућа је ишао сломљен, одевен у кошуљу катраном намазану, једнако се крстећи и вичући да гине на Божјој правди и да није он паликућа.

За њим је ишао силан свет, јер је необичност те ретке казне свакога привлачила. Кад је дошао, ћефалија је наредио да му се прочита пресуда поротнога суда, који је кренуо душом означивши њега за кривца. По том је ћефалија наредио да се приступи к извршењу. Одређени момци везали су га за дирек у средини ломаче гвозденим ланцем. По том су уза њ прислонили још више сухих дрва, и онда су запалили. Дим се почео дизати око несрећника и гушити га. За тим га је почео лизати пламен. Он је јаукао од бола, али га је дим све више гушио и ожеготине су га савлађивале, докле се није онесвестио. Непријатан задах згорелих хаљина и опрљенога меса испуњао је трг и околину. Момци су подстицали ватру и додавали нове цепке, докле се и свет није почео разилазити.

Драгош је с ужасом гледао ту страховиту казну и уклонио се с тугом у срцу, мислећи у себи да ли је осуђеник истински кривац, кад је над њим извршена тако страховита, мученичка казна.

Кренувши се даље у град, сазна да су у Нишу ноћили и да ће одмах кренути даље к турској граници и к Цариграду коњици оклопници, које је деспот Ђурађ по уговору морао слати султану.

Из оних стопа пође да их види. И они су се баш кретали. Њих је водио Шумадинац Јакша од Брезника, испод Венчаца код Рудника. Коњаници нису били пописана војска, него добровољни најамници. Још деспот Стефан је зарад њих установио био нарочиту порезу која се звала *војштатик*, којом су се издржавали ови најамници а и остала војска деспотска. Тај се данак *војштатик* наплаћивао од свакога без разлике и никаква изузећа нису за њ вредила. Кад би дошла потреба да се та помоћна војска пошље куда би је султан заискао, деспот би одредио некога од своје властеле за заповедника. Тако се тај посао вршио без икакве забуне и тегобе, и домаћим људими је била уштеђена свака даља брига о томе. Једино што се плаћао прирез војни, али се ни он није трошио само на ту него и на домаћу војску и на домаће војне потребе.

Пошто се Драгош с родољубивим жаром живо интересовао за све што се тицало политике, пође на поље више града, одакле је чета имала даље кренути се. Био је веома леп призор видети их у сјајним оклопима, на добрим коњима, распоређене у мање колоне. Било је ту и Немаца, и Мађара, и Влаха,

и Италијана, и људи са свега југа словенскога. Може бити да је војника из Србије било мање но иоткуд с друге стране. Кад су се кренули, па кад се на њима заблисташе оклопи и оружје, није било војничкога срца да се не затресе ни ока да се не заплаче, кад помисли да та војска не иде у помоћ хришћанима него Турцима. Али уговори и воља господарева били су старији од свачега другог. Гомила мисли врзмала се по глави Драгошу, кад их је гледао како пролазе. Није могао ока одвојити од њих кад су полазили, а гледао их је после докле су се год могли видети у нишком пољу и док их није нестало иза неких шумарака.

Силни народ око њега отворено је гунђао против овог одашиљања војске Турчину, и савети паметнијих људи да је то по уговору и да је неопходно нису имали никаква утицаја.

О оваквим стварима Драгош ни с ким није тако волео да разговори колико с оцем Калистратом. Изгледало је да отац Калистрат увек нешто друго брани, али се јасно видело да то отац Калистрат не чини ни с каквим инатом, него зато што је онако, или што је Драгош у своме размишљању и расуђивању испустио нешто из ока, сметнуо нешто с ума. С тога је то Драгош волео да чује, јер је увиђао да он с тим сазнаје нешто што дотле знао није. Послови су га пак били затрпали те се до Ђурђева-дне није могао ни видети с оцем Калистратом, а о Ђурђеву-дне су их

обојицу били толико заокупили послови панађура, да нису имали кад ни о чем другом да говоре све док се панађур није свршио. Најпосле и то прође, и седећи једном у хладу при првим врућинама, које у нас хоће каткад још у Мају да се јаве, отац Калистрат сам помену Ниш и опомену Драгоша. да му ништа није говорио о своме боравку у том граду.

— Па оно што сам том приликом видео и чуо није пријатно. С тога се и нисам журио да ти о томе говорим, оче Калистрате. Ти увек браниш власт, браниш ред, хоћеш послушност. А што бих ти причао о Нишу и о ономе што сам последњи пут тамо видео, једва може да се брани.

— Да видимо, да чујемо! — одвратиће отац Калистрат — Може бити да ћу се и ја сложити с тобом; може бити да ни ја нећу бранити.

— Е па, да ти кажем. Видео сам, први пут у мом веку, како се сажиже жив човек, и видео сам како наши оклопници, као ватра жива, отидоше на Цариград да помогну турском султану освојити га од хришћана. Ах, обоје ми је то срце расцепило.

— Зашто синко? Не можеш ли ми казати узроке твога неодобравања?

— Оно што су сажегли жива, не знам је ли истина оно кривац. Он се до последњег часа, без престанка, молио Богу и заклињао да није крив, да он није паликућа.

— Па ваљада су порота или суд добро

утврдили који је кривац. Што се он куне, не треба много да те онеспокојава; сви они тако раде.

— Али ко зна? Мени се онде чинило да се онај искрено заклиње, и ако је паликућа.

— Ту ти одобравам. Ко зна? Може бити истина и на твојој страни. Сећам се да сам од некога слушао да је мањи грех деведесет кривих пустити него ли једнога правог осудити. И ја тако мислим. И управнике сам, с којима сам у пријатељству, не једанпут опоминьао на те дужности стрпљивости и благости, без којих на овој земљи правде бити не може. Али су ми они много пута одговарали да је на њихову врату општи ред и спокојство и да би зли људи узели брзо мах, кад би се, правде ради, тако благо поступало. И они жале да се учини неправда и не би ради никад да неправду допусте, или одобре, или изазову. Али говоре, да су опште спокојство и ред тако крупне ствари, да се њих ради мора прогутати и понека погрешка, по којој би неко прав од закона страдао. Општа ствар добија само тиме што је чвршћи ред и сигурније спокојство. А с тим и правда добија.

— Верујем, одговори Драгош, и то је истина. Али је мени, кад сам гледао онога човека, било тако, да бих насрнуо на оне што су га пратили и отимао га од њих. Што ћеш? Таква је моја природа, и ја од ње никуда не могу.

У који су мах они ово разговарали, у порту ступи и оцу Калистрату приђе један човек, слеп у једно око и без шаке на десној руци. Дошао је да тражи каква рада, да се хлебом храни. Био је већ претурио средину века, али је био крепак и могао се употребити. На питање оца Калистрата одакле је, одговори да је из Приштине. Погледавши боље у његово затворено око и у сакату руку, отац Калистрат га запита је ли он кажњен, кад и за што.

— Кажњен сам још за младости, имаће двадесет и више година.

— А зашто, синко? упита отац Калистрат.

— Казано је да сам пијан посекао по руци и окрвавио једнога властеличића из Лаба, па ме он тужио, и судија ме осудио по законику, да ми се извади око и одсече рука.

— Је ли тај властеличић још'те жив?

— Погинуо је у рату с Турцима. Имао је обичај напаствовати људе и туживати на правди, пакости ради, па му Бог за време рата није био у помоћи.

— Па шта је теби радио?

— Оставио ме је, на правди Бога, слепа и саката, а ја му ништа нисам учинио, осим што сам га пијан закачио те на земљу оборио. Ранио га нисам, тако ми Бога. Све је прошло; сад пред твојим часним образом морам истину говорити.

— Како то?

— Ето, он је, како ти кажем, био на-

летљив, па је на путу, идући у Приштину, некога напаствовао. Онај се бранио и обранио га у руку. Он тражио што му је требало да рану завије, а ја наиђем пијан и оборим га на земљу. Он после каже судији да сам га ранио и оборио пијан. И мене осуде на казну, а ни ножа имао нисам.

— Па што тако ниси говорио судији.

— Како нисам? Јесам. Али мој тужилац говори како сам ја нож сакрио. Судија је веровао њему а није мени. И ето ти ја проводим век сакат и слеп без невоље.

— Није без невоље, одговори отац Калистрат. Што си пио, па да не прођеш мирно мимо човека? одговори отац Калистрат, и нареди момку да му се да штогод за јело, докле он доспе да види какав би му посао могао наћи у манастиру.

— Ето видите, оче Калистрате, случај сличан с оним о коме сам ја говорио.

— Овде је очевидно. Ја верујем овом човеку што сад говори. Могло се проћи с другом мањом казном, па да човек не проводи век слеп и сакат за тако малену ствар. Збиља, шта ми још рече о војсци деспотовој што је пошла к Турцима?

— Мило ми је било гледати је, и мило ми је и сад сетити се тога. Лепота је било кад се скоро две хиљаде оклопника у пуној бојној оправи кренуло пут Цариграда. Али ми је срце пуцало, и пуца ми и сад кад помислим да су они отишли на Цариград, противив православних хришћана. Јао, за Бога, има ли томе лека?

— Такав је уговор. Султан по уговору тражи, и ми му морамо послати. Ми не знамо ни куда они иду. Ти кажеш иду на Цариград. Не. Они иду султану по његовом захтеву. А куда ће их он одредити, не зна се.

— То је све једно. Султан сад напада Цариград. Тамо он шаље све војне силе које су му под руком. Јао, тешко нама, ако и Цариград падне. Па још да ми помажемо да га заузму Турци, закука Драгош.

— Шта ћеш, тако је воља Божја. Велики су греси, за које нас Бог тако страшно кажњава.

— Па зар то деспот никако није могао да избегне?

— Шта ће сиромах деспот? Кад се уговори праве, не зна се какве ће прилике наступити ни шта ће бити. А уговор, једанпут уговорен и потписан, мора се вршити. Друге нема.

— Па могао је дати новце.

— И ово су новци, рече отац Калистрат, мало је Срба у тој војсци.

— Само што иду под нашом заставом.

— То и јест оно што се хтело. Али сиромах деспот није заборавио ни хришћане у Цариграду.

— Како?

— Он је њима помогао новцима. Требало је и тамо спремати се за турски напад

и оправљати град. Деспот је узео на се трошак за оправку једног дела града.

— То је лепо.

— Ето видите, ви то и не знате. А то је деспот радио тако да на дотичној кули стоји чак и циглама записано. То по вери и осећању, и оно по уговорној дужности.

— Вичу, непрестано, и на царицу Мару, како она већ држи турски двор у Србији и спрема се да свечано дочека свога пасторка у Србији.

— То је баш грехота опадати ту живу светитељку, тога анђела доброте на земљи. Грехота! рече отац Калистрат с горким уздахом. Она је крива што турским новцем чини добро Србима и хришћанима.

— Ја се с једним умало не побих у Нишу. Не знајући шта говори, беше развалио уста против јадне царице, те ућута кад му ја привикнух и маших се мача.

— Није требало, нека виче. Доћи ће време да ће се кајати. Шта се хоће од царице? Шта се хоће од њезина оца? Као да би им боље било да дођу да им заповедају мађарски фратри. Боже мој, Боже мој, буди нам милостив!

У тај мах отворише се вратнице и у порту ујахаше два нова госта, Јанко Плетитикосић, отац Драгошев, и Којадин Гвозденовић.

— Добро ми дошао, Јанко, повика отац Калистрат весело, љубећи се у образе с Јан-

ком, добро ми дошао. Не знам од када те нисам видео.

Јанко седе и питаше оца Калистрата за овогодишњу летину и за друге домаћинске ствари. Драгош и Којадин одоше одмах у манастирску писарницу, где се књиге пишу и везују.

— Па, пријатељу драги, рећи ће отац Калистрат, деца расту, ето ти је и Драгош на женидбу. Кад ћемо да га женимо? Време је, а момак је као челик. Сад ми се о панаћуру нашао и послушао ме, не умем ти казати и не могу га довољно похвалити.

— У добри час то помену, оче Калистрате, а ја сам баш тим послом и дошао.

— Без шале.

— Без шале. Драгошу сам ја сам поменуо да је време да мисли на женидбу, а он ми рече да је он себи и девојку изабрао. Није он теби ништа говорио? Више је сад овде уза те него уз нас код наше куће.

— Ваљада га је стид. Није ми ништа помињао. Опазио сам само сад о панаћуру да се дружио и разговарао с Миљом Гвозденовићевом. И гледајући их помислио сам како би њих двоје били таман једно за друго. Али не знам ни шта мисли једно ни шта друго.

— Добро мисле и једно и друго. Баш ми је он за Миљу говорио да њу хоће и да је и она вољна да пође за њ. Ја не знам како су се то њих двоје договорили.

— А како мисле Миљини родитељи, Гвозденовић и госпођа Круна?

— Баш то не знамо ни ја ни Драгош, нити знам којим начином да то разберемо и како ствар да започнемо, па сам се с тога к теби и заканио. Ти можеш свуда, а Бог ти је дао и науку и памет. Помози нам, да ти останемо за навек захвални. Драгош ме, по разговорима с Миљом, уверава да се госпођа Круна не би противила.

— Ваља, дакле, питати Гвозденовића, а он би, сигурно, питао своју жену, пошто се кћери тиче. Пошто велиш да госпођа Круна не би кварила, могло би се рећи да је пола посла готово.

— Тако је, кад би ти био Гвозденовић. Али стари лисац не знам шта мисли. Није опет код куће. Некуд је отпутовао, а нико не зна куд. Али, кажу, вратиће се скоро. Ти њега знаш. Он мисли само на високо. Он сад очекује Турке, и веруј ми, оче Калистрате, он би Миљу најрадије дао за турскога везира, кад би само везир за Миљу знао и запросио је. Нек ми опрости Бог — и Плетикосић скиде калпак и прекрсти се — али ја тако мислим о њему.

— Што се тиче Гвозденовића, о њему тако исто мислим и ја. Право да ти кажем, Јанко, а према теби сам искрен као према брату рођеном, не могу да се начудим деспоту што се толико узда у њега и што му толике послове поверава. Он ће нас први

издати, вере ми! Али у овој ствари твојој, са Гвозденовићем се мора говорити. Ако би госпођа Круна била вољна, ја ти кажем, више од пола посла је готово. Ниси никад говорио о томе с Гвозденовићем?

— Нисам ни с ким; дошао сам прво к теби као к оцу, да се поразговоримо; знам да Драгоша волиш као и ја.

— Па хоћеш ли да ја говорим с Гвозденовићем? Могао бих најпре говорити с госпођом Круном, да је приготовим, па онда с Витомиром.

— Не може се боље ни замислити но што велиш. Ја сам управо и дошао да те за то замолим.

— Лепо, а шта мислиш о прћији?

— Што он да, оно ће бити доста. Ти знаш ми имамо нешто, а вредни смо и не расипамо, те смо тиме богати као и Гвозденовић. Што он да, даће кћери, да би јој било угодније, и њима двома да су у добру. О томе не може бити речи. Да јој ништа не да, не може од других људи; срамота би га било.

— Имаш право, за то је лако. Мени је баш мило, рече отац Калистрат, и чини ми се да на далеко не би било такога пара људи!

И стари калуђер устаде, скиде камилавку и прекрсти се, па очита неку молитвицу и рече: „Нека је благословено!“ Јанко такође одмах скочи и скиде његов калпак, крстећи се, и скрушено слушајући молитву.

— Хвала, оче Калистрате! Благо мени и мојима што имамо тако врсна пријатеља! А шта ти се чини о Гвозденовићу? Мислиш ли, молим те, да ће он дати Миљу?

— Да његов син проси твоју Стаменију, а чини ми се да се и њих двоје радо гледају, знам сигурно да се ништа не би могло учинити, и не бих ти се ни примио да му о том што говорим. Он би рад да се како год ороди с деспотом или с другом којом највиђенијом и најбогатијом породицом. Али за кћер мислим да није тако поносит, и мислим да ће пристати. По свој прилици неће одмах, али пошто је момак изврстан, склонићемо га накрај крајева. Треба мало времена. И оставите ви то све мени. И мени би лично мило било да баш ја тако оженим Драгоша. Чим му боље могу захвалити за његову службу и толику усрдну дворбу манастиру и мени?

Јанко Плетикосић устаде и пољуби у руку оца Калистрата. — Хвала, оче Калистрате, сад сам без бриге за тај посао.

— Нека нам је Бог у помоћи, синко!

Момци дођоше да јаве да је софра послужена, и отац Калистрат позва свога госта у трпезарију.

XIV.

Цариград су Турци освојили и византијски је цар погинуо 29 маја 1453. У оно време гласови о догађајима нису се разносили тако брзо као данас. Тек у месецу јулу, кад су се вратили кућама они српски војници што су учествовали у боју на Цариграду, пукао је глас о томе догађају и по народу у Србији. Раније га је знао деспот Ђурађ и људи који су њему ближе били, знала је царица Мара, којој је султан Мехмед био послао нарочитог улака да јој то јави, и знала су већа господа и духовници.

Кад је по народу пукао глас да је Цариград пао и да је грчки цар Костантин бранећи га погинуо, да је султан Мехмед Свету Софију, главну цркву православнога хришћанства, преобратио у џамију, настао је општи јаук и ужас. Тек се тада раширио општи страх од силе турске. Тек су тада Срби малаксали душом, макар да тај догађај сам по себи није био ништа и макар да се могао предвидети. Као што је Цариград био круна православним градовима и православним државама свима без разлике, тако је узеће ње-

гово значило да је цело православље клонуло пред исламом и да га је ислам победио. Осим тога, у Цариграду је била столица васељенског патријарха, столица православља. За патријарха се у први мах није знало ништа, а говорило се свашта. Вера православна осећала се овим догађајем обезглављена и побеђена. И тај утисак се ширио свуда по Србији. Људи су ишли као опијени од туге и бола, суморни и жалосни, оборене главе, не знајући шта да раде.

Тада се видело како ни предвиђање није оно што је јава. Деспот Ђурађ је тачно слутио шта га чека чим је очи склопио султан Мурат II, али је познао шта то управо значи тек кад је зло у самој ствари настало. У дубокој старости својој, погнут годинама и бригама, деспот Ђурађ је тек тада познао праву опасност од новога султана Мехмеда II. Тек тада је видео да је на белом хлебу и да је, после Цариграда, тада Србија на реду.

У веку религиозном, као што је био век XV, молитва је била једино прибежиште. Људи су се крстили и молили се Богу. Царица Мара је, сирота, цео дан преплакала, пошто је чула за победу свога посинка. По том је наредила да се у цркви певају задушне молитве за покој душе цара Костантина и погинулих у том боју хришћана. Колико је та победа оснажила срца Турцима и преузнела њихове наде, толико је религиозна мрзост у срцима хришћанским успламтела и зарила се у најдубље

жилице срца хришћанскога. У време и у Бога још једино уздали су се хришћани и очекивали су кад ће се испунити чаша трпљења и кад ће доћи време спасавању. Нису ни слутили колико дуго треба чекати, постити и патити!

Лето 1453 прошло се још на миру. Прекозиме 1453—54 почела се већ у Србији осећати нова акција турска. Султану Мехмеду није требало много одмора. Његови људи се размилеше по границама око Србије и почеше будити и дозивати оне за које су рачунали да се могу на њих наслонити.

У почетку зиме 1453 дође једном, већ после дужег прекида, у дворе старога Гвозденовића његов стари познаник Ибрахим-бej.

Новембарско јутро беше једва свануло. На пољу је уз северозапад падао густ снег, и гране су се на дрвима белеле као у пролеће под цветом. У соби је мангал расипао пријатну топлоту и свој мирис на угаљ. На њему је у крају било калаисано бакарно лонче с медљаницом. Ибрахим-бej, који уочи тога дана беше на ноћиште дошао, сећаше већ обучен уврх одморника на шиљтету.

Гвозденовић уђе у собу дубоко се клањајући и поздрављајући госта на осванку.

— Видиш, Гвозденовићу, поче Турчин, баш си ми у вољи. Море, јеси вредан пашовати, тако умеш дворити старијега, тако ти је на срцу силна воља честитога падишаха!

— Ја се клањам силноме слузи његову, одговори Гвозденовић, а што бej говори о

послузи, то је само пусто упињање немоћнога да се дворбом покаже достојан силнога и узможитога.

Ибрахим-бej гледаше мирно преда се и сркаше наслужену му медљаницу. Лукаво му лице сисаше ласкаве Гвозденовићеве речи с највећом тихоћом, радујући се у фанатичноме срцу и дивећи се како, испод јаке и силне руке, сваки посао глатко напредује.

— У вашој земљи је поклоник Мухамедов, настави Ибрахим-бej, нашао опет своју красну домовину, најлепшу земљу, створену за ново царство вере пророкове. Ту не досаћује сунце Арабистана; ту не мори ветар афрички; само....

И Турчин на ново сркну медљанице.

— Што је, беже, шта само? упита Гвозденовић радознао.

— Народ вам је хрсуско колено...

И Турчин се обазре као да се бојао какве ћаурске главе, од сунца поцрнеле и окореле, као да је зазебао од ока што иза жбуна вреба.

— Како, честити беже?

— Не покорава се никоме; неће да чује за туђинско, иноверно господарство. Ето већ толико година правоверни гину, топећи крвљу и претрпавајући лешевима вашу границу. Докле ће се?

— Смириће се народ, честити беже, не може бити да се не смири.

Ибрахим-бej махаше главом.

— Смириће се, смириће се! Није могућно да се смири, какав је. Да га кољеш, цео народ поклати не можеш; заман је. Што би нам, опет, земља пуста?

Гвозденовић сукаше брке и не могаше се довити шта на то згодно да одговори, а Турчин настави:

— Тако је, кажем ти. То ће све пре изгинути но се истурчити. Ваши црни папази јаде нам задају неисказане. Све једнако народ одмећу, буне и раздражују. Не знају и неће да знају да ће, на послетку, како год, доћи наша влада; да ће села у крв огрезнути; да ћемо господу поклати и дворе јој попалити и да ће неверници у најтежим мукама на колу испуштати душу. Не знају....

Ибрахим-бeју се од ватреног крвожедног говора и од медљанице, коју је и даље пирскривао, зажарише очи.

— Честити беже, упашће у реч Гвозденовић, опет ништа силом, тако ми душе! Послушај мало и мене, па ево главе, ако најбоље не буде како ја мислим. Силом нема ништа; само ћете горе начинити.

— Деде збори, да чујем, одговори Ибрахим-бej, очевидно радознао.

— Јеси ли чуо, честити беже, што већа сила, све ће горе ићи, јербо је народ чудна јогуница. Немојте тако. Што се ви не ослоните на нас?

— На кога?

— Па на нас властелу, на кога се данас господство и власт ослања. Дајте господство нама, а ви, не претите нам; не вичите на нас што бранимо своју садашњу веру и свога садашњег господара; дајте, то јест, да задржимо што смо и до сад имали; дајте тимаре и спахилуке нама, па ево вам Србије покорене. Куд ће сиромах народ сам, без главе? Ко може њега боље увести у послушност новоме стању него ми који смо га и до сад водили? Душе ми ти кажем, ви другим начином ништа не можете учинити. И ако учините, пролићете крви, огришћете боја и ватре, да ће вам, Божју вам веру дајем, заиста пресести.

Ибрахим-бег га зачуђено погледа.

— Море, не плаши ме, Гвозденовићу! Какве су то речи? Зар ти не знаш турску силу? Зар не знаш сокола, новога султана Мехмеда? Ко се може њему одупрети? Такога султана још турска вера имала није.

— Знам ја турску силу, али знам и нашу. Што ми помињеш султана, сигуран сам да би он одобрио моје мисли, кад би имао прилике да их чује. Зар ми ти сам синоћ ниси говорио, како је султан Мехмед у Цариграду данас саломио цара и сутра почео дизати патријарха. Ко уме у исти мах и стезати и попуштати, тај је прави освајач.

— А је ли ти то збиља говориш, или хоћеш само за нешто да ме препаднеш, упита

опет Ибрахим-бej гледећи у Гвозденовића са сумњом и испитивањем.

— Збиља, збиља, тврђаше Гвозденовић најозбиљнијим тоном. Ако не верујеш, пробај, па ћеш видети. Ја се не шалим нимало. А коме би и смело пасти на ум, да лудом шалом плаши најсилнијега?

— Добро, добро, одговори Ибрахим-бej. Ти ми саветујеш да вама дамо тимаре и зијамете. Али како? Ваљада да се и даље крстом крстите и крметину једете? Не иде то, честити пријатељу! Вера и Бог, ја много могу. Могао бих теби за оволику љубав и за оволике услуге све учинити. Само не може бити свачије, што би особита царска милост једноме теби могла дати. Па видиш, ни теби се не би могло проћи само по то. Ја бих од тебе искао још једно благо, још један само драги камен... Али је врло рано за такве разговоре. Ја то сад морам прећутати.

Лукави Турчин је далеко мислио, толико да се томе ни сами, од Турчина далеко лукавији, Гвозденовић није могао присетити. Ибрахим-бег се осмехиваше као да су неке особито миле и љупке мисли пролетале му кроз душу.

— Све ћу ти ја дати што ти срце жели, одговори Гвозденовић. Нема ништа што бих ти ја укратио, ништа, што само стоји у мојој власти. Али, честити беже, не сметни с ума да се ја не мислим држати крста. За пашалук у кићеном Крушевцу ја сам готов потур-

чити се... Нашло би се и других који би тако учинили.

— Потурчити се?... упита чисто зачуђен Ибрахим-бej с извесним снебивањем.

— Да, честити беже! Замотаћу и ја око главе чалму, па ћу са сабљом у руци крчити пута светој вери. Али пашалук!

— Добро, биће ти пашалук, одговори Ибрахим-бej. Само памти да те је дотле могла подићи једино рука Ибрахим-бeja. И не заборави још нешто. Она рука која те је дигла, та иста ће увек моћи и да те збаци с те висине.

Ибрахим-бej говораше зажареним гласом и гледаше кроз прозор у врт. На пољу су се љуљале гране ружичњака и засипао их је југов снег, те су се под њим белеле, али се он, у тај мах, сетио друге једне сцене на том истом месту, која му сада дође на ум као јасан сан и која му буђаше прохтеве. Сцена се та на том месту збила маја месеца, кад су баш руже у напун цветале. Онда је тамо, иза оног ружиног жбуна, на јутарњој хладовини седела златокоса Миља, прелепа ћерка Гвозденовићева. Онда се иза зеленог, ружама обасутог, жбуна видело Миљино лице, обасуто сунчевим зракама, видело се само са стране; видело јој се красно око, округласти образи, правилни нос, златна коса, усташца и поносито чело. Миља онда није ни знала да у оној соби крај врта има гост, нити се надала да је ко гледа. Она се за-

бављала својим цвећем, бирајући с клупице на којој је седела руже око себе. Њене слике из маја месеца сада се сетио Ибрахим-бej. Само што је није поменуо у својим наговештајима, али се сетио да је још рано, и уздржао се. То је добро учинио. Јер Гвозденовић, колико је био тврда срца, љубљаше своју лепу ћерку више но себе. И макар да је далеко, предалеко ишао у својим властољубивим рачунима, није му ни накрај памети било да би Ибрахим-бej могао и њу пожелети и заискати. Он је тврдо држао да Ибрахим-бej и не зна за њу, јер он што је радио с Ибрахимбејем, радио је сам. Никада га, као хришћанске своје пријатеље, није уводио у породицу. А Миља је истом била задевојчила се. Случај је, међу тим, окренуо другојачије, и Ибрахимбej је за њу сазнао.

У тај исти мах султан Мехмед се находио у Цариграду, размишљајући баш о ономе што је деспот Ђурађ слутио. После узећа Цариграда, султан се почео бавити мишљу куда ће даље. Његове мисли су се задржале на Београду и на Угарској. Између турских и угарских граница находила се Србија. Њу је султан Мехмед сматрао као своју, али му је сад сметала Ђурђева автономија. Како ће да нападне Београд преко туђе, автономне, готово независне хришћанске земље? То је морило султана Мехмеда у Цариграду. Деспот Ђурађ се према Турској понашао и правилно и искрено пријатељски. Никаква повода није

било, по коме би се могло ломити с њиме. Против сваког ломљења била је и особита милост, којом је султан при ступању на владу одликовао деспота Ђурђа и према којој се деспот пуно захвалан показао. Али је политика неприступна за захвалност и за нежност и справедљивост. Њојзи је главно интерес. Султану се после Цариграда хтео Београд. И он смисли да у деспота и у Србију не дира, али да иште само дунавске градове и да може преко Србије слати војску. Мислио је служити се још воденим путем од Видина и неготинске Крајине, који су већ били у турским рукама. Он је нашао да је то за њ доста, и пошто му је то требало, нашао је да и право на то има. Смишљао је и смислио, и већ је опремао посланика у Србију да то иште од деспота Ђурђа.

Сиромах деспот погодио је шта му се спрема и без поруке. Одмах се стане спремати у Угарску, да покуша тамо шта се може радити, тако да га посланик султанов дома не застане. Спремање војске, које је одмах наредио, деспот остави на сину Лазару, који је и сам већ био проглашен за деспота. Стари деспот је наредио да војска заузме градове, а народ да се склони у збегове, чим време дође и Турци ударе. За збегове је наредио да се напред спреме и засеку, тако да се ништа на двоје на троје не ради. На јужној граници, међу Врањем и Гњиланом, одредио је да се скупи једна војска под командом војводе Николе Скобаљића, а код Приштине према Скопљу друга. Тако су се очекивали догађаји, који су одмах настали чим је лето грануло. Велика народна трагедија, која се видела и очекивала, поче да се врши над мученичким народом српским.

XV.

Наш познаник Ибрахим-бej беше одређен од султана Мехмеда, да понесе пријатне гласове деспоту Ђурђу и да му заиште Смедерево и сву дунавску обалу, по том сву јужну Србију до Крушевца, заједно с Новим Брдом, главним изворoм деспотових доходака, по томе пут к Београду, остављајући деспоту земље између Мораве и Дрине, и к тому још Кучево, Браничево и Ресаву. Пут низ Мораву к Београду ваљало је увек држати слободан за султана и његову војску.

Ибрахим-бej се журио по заповести свога господара, макар да је деспот Ђурађ удешавао да га он дома не застане и ту му поруку не могне саопштити, да би тако времена задобио. Али још из Софије Ибрахим-бej пошаље пред собом улака ка Гвозденовићу, да би свакојако изашао пред њ у Ниш, пошто није имао времена да толико скреће с пута колико би требало да отиде до Плочника и да се онде види с Гвозденовићем.

Гвозденовић се пожури одмах у Ниш и онде спреми где ће Ибрахим-бej отпочинути, па изађе пут Пирота к Нишкој Бањи, да Ибрахим-бeja дочека. Тако је осим других деспотових људи који су по дужности изашли пред посланика, с њим ујахао у Ниш и Витомир Гвозденовић.

Кад су њих два остали сами, Ибрахим-бej ће се обратити Гвозденовићу:

— Е, пријатељу, ево дође време, брже но што сам и сам мислио, да се свршава. Султан хоће да свршава. Не говори свакоме, али за себе знај. Јеси ли при речи? Још мало, па ћемо се моћи разговарати о пашалуку у Крушевцу.

— Дакле, ово је крај? Какав си налог добио за Смедерево? Можеш ли ми казати?

— Могу, зашто не? Султан тражи сву земљу до Крушевца, пут до Београда, јер хоће да напада на Угарску, и дунавску обалу заједно са Смедеревом. Оставља деспоту Кучево, Браничево и Ресаву и сву земљу између Мораве и Дрине све до пећских граница. То је баш доста. Што ће деспоту војска? На њу трошити не мора! За господски живот доста му је што му султан оставља.

— А знаш ли да деспота нећеш застати у Смедереву? Оставио је само деспота Лазара, али он не може ништа свршити. У народ је пуштен глас да се сав листом на војску спрема и у збегове склања. Нису још дошле последње заповести, али се очекују сваки дан.

— Све је то ситница. Кад пође царска војска, све ће се то распрштати на све стране. Деспот Ђурађ није ништа особито измислио

што је утекао у Угарску. Доћи ће већ и он. Како си ти, Гвозденовићу? Чекаш ли пашалук у Крушевцу? Сад смо близу и тога дара.

— Јеси ли на речи? Ја сам готов.

— Да замоташ чалму.

— Јест.

— Али није само то, драги Гвозденовићу! Има још један дар, на који ја много полажем, ма да ти о њему никад нисам говорио.

— Какав је то дар? упита Гвозденовић малко узнемирен.

— Како ћеш и ти примити ислам, праву веру пророкову, ја рачунам да пријатељство још боље вежемо, да се ородимо.

— Ородимо? Како то мислиш, Ибрахим-беју, упита Гвозденовић.

— У тебе има ћерка. Зар ја теби не бих могао постати зет? Ја сам је једном приликом видео. Био бих срећан да је назовем својом, да њом окитим свој харем.

Гвозденовић се очевидно збуни и стушти ма да је добро био навикнут да влада собом. Он тек тада схвати да Ибрахим-бој помишља на Миљу. Обрадовало га то није нимало. То је и њему била прва горка чаша од великих његових пријатеља. Мислио је у глави како је то могло бити да Ибрахим-бој Миљу види, али речи његове убеђивале су га јасно да је Миљу Ибрахим-бој видео и да зна њену вредност.

— Е, Ибрахим-беју, одговори он одмах, по нашим обичајима то је теже. Девојка треба и сама да пристане, и треба да пристане њена

мајка. Ја ти на то, с тога, сад не могу ништа одговорити. Кад се сврше ови послови, можемо их питати.

— Ти чини шта знаш, ја зато не знам. Али моја је жеља да се ородимо, и тога ти се ја одрећи не могу. Ти гледај шта ћеш.

Ибрахим-бој оде да спава, а Гвозденовић оста као посрамљен у најнепријатнијим расположењима. Њему дође на памет његова жена Круна; њени прекори за његово шуровање с Турцима; њено свагдашње нерасположење кад би му Ибрахим-бој у госте дошао. Он се сећаше дубоких хришћанских осећања Круниних, која је у деци својој, и мушкој и женској, с крвљу и с природом њиховом саставила. Паде му на памет његова већ тврда одлука да хришћанство напусти и да се потурчи ради частољубивости и ради пљавих користи овога света. Па се сети сина свога Којадина који је о књижевним и верским стварима знао више него владика. Паде му на памет како се тек Турака и вере њихове ужасава Миља, његова љубимица, и како је баш њу Ибрахим-бој изабрао да је од њега за накит свога харема заиште. Гвозденовић се силно поколебао. Најдубље жилице праотачке вере затреперише у њему. Мало је требало па да плане и дуне у планину, те да се он сам стави на чело онима многобројним који су киптели на све стране и који су били против Турака. Паде му на памет како ће жена његова примити глас о његовој промени вере.

Пошто је у својој кући све добро познавао, он се стресе од саме те помисли. Он добро смотри као да је пред њим, како се пред њим, Турчином, његови двори просто затварају и како он од једном, као маћијама, остаје и без жене, и без кћери, и без синова, без игде икога. Шта му је онда било хасне од нове вере и од свију користи које је она обећавала, кад би, ње ради, остао, тако од часа, лишен и куће, и породице, и онога тихог, поузданог породичног живота, с којим је био срастао, на који се био тако навикао, да без њега ни мрднути не би могао. Гвозденовић чисто јаукну од бола, који у њему изазиваху ова привиђења. Он се нагло диже, приступи постељи која је за њ била спремљена, брзо се свуче и леже, да у сну потражи заборава и утехе од болова који су били тако мучни и тешки!

Сутра дан Ибрахим-бej отпутује у Смедерево. Деспота Ђурђа заиста не застане дома, али он одмах изручи поруку деспоту Лазару, који му одговори да ће је саопштити оцу своме. Ибрахим-беја замоли да причека. Међутим тога истога часа издаду се свуда по границама заповести да се треба надати турском нападу и да га треба одбити. За све градове у деспотовој држави изађе наредба да се одмах оправе и опреме. Све житнице је ваљало напунити житом, све магацине одређеним потребама. Млинове градске и пећи ваљало је окушати и прегледати. Водоводе тако исто. За сваки град је било одређено која ће га војска

и под којим заповедником посести и бранити и кад ће се затворити. Градове на граници ваљало је посести одмах, али војници нису смели хранити се храном спремном за опсаду пре него што би градови били затворени. За народ изађе наредба да се сав склони у збегове и да се збегови одмах удесе тако да се у њима може и зимовати, само да се у збегове не излази до последњег тренутка, али да је у њима све готово и да свако село за време спреми што му треба. Људи крепки и за оружје да се сви наоружају и да су готови поћи одмах на границу чим се позову. Деспот је Ђурађ од својих људи знао да се једна војска турска скупља у Велбушкој Бањи (Ћустендилу). Она би избила на Нагорично (Куманово) и оданде се упутила пут Врања и Ниша. Спрам те војске деспот је наредио да се спреми српска војска у Врању, и њој је одредио за главног војводу Николу Скобаљића. Топличка војска имала је поћи на ту страну и стати под команду Скобаљићеву. Другу је војску султан спремао у Скопљу. Њој је било прописано да удари низ Качаник, на Ново Брдо, на Косово и даље пут Призрена и Јадранског Мора. Супрот те војске деспот је скупљао из својих западних крајева другу војску, којој је за војводу одредио свога сина Лазара. Овој је војсци српској био задатак да брани Ново Брдо, знаменито рударско место српско.

Кад су се објавиле ове тешке заповести, свак је претрнуо као пред последњим часом.

Још се није било стишало у народу ни оно мучно расположење које се раширило после пада Цариграда. Сад се видело да се обистињавају тада раширене зле слутње за Србију. Најгоре је било што нико није веровао да је могуће спасти се. Завладало је народом некакво предосећање да су ту последњи дани самосталног народног живота и да је, по Божој вољи, настало време да се господство промени и да Турци завладају. Пад Цариграда сматрао се као знак ове велике промене. Људи су о овоме мислили сваки на свој начин, према својим уверењима и склоностима. Добри, побожни и поштени људи ишли су као отровани и сматрали ову неминовну казну Божју као несрећу коју, по Божјој вољи, треба трпети и сносити. Људи пак другојачије природе, који су свикли у свакој прилици тражити свој интерес и довијати се, мислили су којим би начином нове прилике требало окренути у своју корист, тако да њима после промене власти буде боље но што је пређе било. То ништа није сметало да се с великом вољом и с потпуном послушношћу изврше све деспотове заповести. Слутила се пропаст српскога господства, па као да се мислило да последње заповести дојакошњих господара треба извршити потпунце. И све су заповести извршене за врло кратко време.

У Горњој Топлици Гвозденовић нареди да главном војском која ће поћи под команду Н. Скобаљића к Врању управља Јован Михаиловић властелин из Беле Цркве, човек оштар и поуздан управник. Одред те војске из Плочника и Точана, многобројан и веома добро опремљен, имали су да воде Јанко Плетикосић и његов син Драгош. Којадину Гвозденовићу остаде такође под заповестима већи одред, да чува границу од Косова, или од Врања, на случај да би штогод поклизла једна или друга војска, и да држи везу међу српском војском око Мораве и оном око Ситнице, па којој би потребно било, оној и као резерва да у помоћ прискочи. Стари Гвозденовић био је ту уз Којадина одредио и Драгоша, али Драгош се толико молио да га пусте напред к војсци која ће да ради, да су га, напослетку, морали пустити да пође с оцем његовим Јанком, који се сматрао за једнога од најбољих војвода. Син је стао у ту војску, да од старога лава на самом бојном пољу прими поуке у практици. Одређени су били и људи који ће збегове чувати и бранити, а сељаци су сами из свакога села сваки за своје село изабрали збегове и распоредили све што треба за живот у збеговима.

Још је требало о свему известити царицу Мару и примити њене заповести. Тога ради пође сам Гвозденовић у њен дворац поред манастира.

Између свију дворкиња царици се у последње време највише била свидела Стамениja Плетикосићева својом отвореношћу, бистрином и умешношћу у свачему. Ништа јој није

требало двапут казати, па да упамти и научи. Царица Мара је није, готово, више ни пуштала од себе, и једнако јој је говорила да ће је она и удати. Стаменија јој је смерно одговорала да се не мисли удавати, али је царица назирала да се под њеним одрицањем крије нежна тајна, и готово је могла погодити и каква је. У последње време царица је била веома забринута, те тога ради није више мислила ни на какву забаву. Када су јој јавили великог властелина Гвозденовића, одмах нареди да га пусте к њој.

— Превисоко ти царство, не доносим ти добре гласове. Имам заповест од деспота да те известим, и тога ради сам дошао.

— Шта поручује мој отац?

— Поручује да је рат на прагу. Турци тек што нису ударили. Ишту од деспота јужну половину Србије до Крушевца заједно с Новим Брдом и Призреном; ишту пут к Београду; ишту Смедерево и цело дунавско побрежје, а остављају деспоту земљу између Мораве и Дрине, и по том Браничево, Кучево и Ресаву, колико да има од чега живети. Као што већ превисоко ти царство зна, деспот је отишао у Угарску да тражи помоћи. Нама је наредио да напад одбијемо и да народ склонимо у збегове. Мени је наредио да превисоко ти царство известим, да чујем твоје заповести и да их у свему извршим.

— Имам и ја писма из Цариграда, која

ми то исто јављају, одговори царица Мара. Моји чиновници, јавља ми се, остаће мирни на мојим земљама. Они се надају да моје земље ни у рату неће узети учешћа.

— Твоје ће земље и од нас бити поштеђене, одговори Гвозденовић, али војску дижемо свуда, па ћемо је дизати и из твојих земаља.

— Не велим вам ја ништа, одговори царица, радите што мислите да треба. Ја бих рада отићи к мајци где она буде, у Руднику или тамо гдегод. Све што бих вас молила, то је да ми наредите што ми треба за пут, коње и људе. Ја ћу својим људима сама наредити што треба. Још бих молила да се ништа не дира у моје приставе на имањима, а ја ћу сама издати наредбе о свему што треба да раде. По том нека буде воља Божја. Што је суђено, отклонити се не може!

— Мисли ли превисоко ти царство одмах путовати?

— Чим будем готова с наредбама и са спремом. Ја ћу вас известити по нарочитом човеку.

Гвозденовић се диже да пође. Царица зовну Стаменију и нареди јој да се звони у цркву на молитву, па по том позва Гвозденовића да буде на молитви и он, а сама оде у своје собе да се спрема.

Повративши се из цркве, са које се већ разлегао звук манастирског звона, Стаменија уђе на ново у дворану, у којој је био остао

Гвозденовић, приђе му руци, и по том стане код врата, на која ће се повратити царица, и очекиваше је. Гвозденовић је једва познаде у њеном смерном оделу дворкиње.

— Боже мој, Стаменија, јеси ли ти то? рећи ће он, променила си одело, начинила си се пола калуђерица, па не могу да те познам.

— Да, ја сам! Сад ме царица готово никако не пушта од себе. Жељна сам свога одела. Али царица је тако добра, да се не може не слушати.

— Царица ће да путује к својој мајци на деспотски двор. Да ли ће и тебе повести, упитаће Гвозденовић.

У тај мах се показа царица Мара у превесу и у свечаном црном огртачу и позвавши Стаменију да за њом пође, упути се преко дворишта цркви. За њима пође Гвозденовић и други који су се онде у порти десили.

Са свих страна из ћелија и из дворишта хитале су к цркви калуђерице у свом црном оделу, старе и младе, све умотане у своје грубе калуђеричке хаљине, у којима се све заборавља.

Црква се скоро дупке напунила. Глас старога архимандрита, доста снажан, одјекивао је о сводове храма, који је у са свим другојачијим временима подигнут. Царица је одмах клекла и са скрштеним рукама, с очима к небу подигнутим, слушала је молитву да Бог

притече у помоћ одбрани вере православне и оружју хришћанском.

После молитве је царица Мара отпустила Гвозденовића.

*

Десетак дана беше прошло од овога разговора.

Царица Мара беше отишла у Рудник к деспотици Јерини. Смедерево је већ била испунила војска. Топличка војска такође се већ живо кретала са својих збориштa пут границе или одређених јој положаја. У Плочнику беше одређен дан за полазак. Тога дана све је тутњило у Гвозденовића двору. Два велика бурета вина беху изваљана на авлију и спремљена за точење. Близу њих стајало је испечено једно теле и неколико прасаца и јагањаца. Момци с ножевима стајали су спремни да одсеку што би ко зажелео. На средини авлије стајао је застрвен сто с водицом у сребрној здели. Поред ње кита босиљкова. У авлији и на пољу доста оседланих коња. Стари Гвозденовић и син му Којадин стоје спремни за пут у својим властеоским хаљинама, огрнутим властеоским плаштевима и са златним појасом и мачем о бедрима. Војници су били прекрилили авлију, разговарајући се. Жене и девојке су трчале тамо овамо за послом и око госпође Круне. Све су се бринуле да свак буде добро послужен и да нико ни за што не зажали на властеоски двор. Очекивао

се отац Калистрат да освешта водицу, да пошкропи и да благослови, па да се, у име Божје, напред крену.

На послетку указа се и отац Калистрат. Чим одјаха коња, јави се домаћину и домаћици, па приступи к послу, пошто је дан одмицао.

Војници се сви уредише, поскидаше капе и побожно слушаху молитву. Отац Калистрат поче говорити. Он помену деспотску заповест и хришћанску дужност. Помену послушност и слогу. Рече како друг друга треба да чува као очи у глави. Нагласи како од њих и од њихове тврдоће, послушности и верности зависи и вера и отаџбина, и како ће имати вечни благослов они који се добро покажу, а како ће издајници бити проклети и овога и онога света.

Отац Калистрат је говорио громко, лагано, да га и најпростији може разумети. Али је говорио с истинитим одушевљењем, из душе к души, тако да је узбуђивао. Његов глас и његова реч проницали су свакоме у душу.

Многи су плакали, нерочито женскадија. Полазило се у рат са злим слутњама. Тада, доиста, нико није могао знати ко ће се и како ће се из рата вратити, ни шта ће после рата бити. То је доприносило да узбуђење од говора оца Калистрата буде много јаче.

Кад је отац Калистрат свршио беседу, сви, по реду старешства, прођоше поред њега да му целивају десницу и крст и да их он пошкропи освештаном водом и босиљком.

Кад се и то посвршавало, женскадија с момцима навали да изврши послужење. Госпођа Круна је још раније издала наредбе како да се понуде сви без разлике и како нико непослужен да не остане. Њен је главни помоћник у томе била ћерка јој Миља. И сви сад навалише на посао. Комаде печења људи су узимали са собом, да им се нађе при руци гдегод напред. На послетку дође и тренутак да се полази. Гвозденовић први појаха коња да покаже пример. За њим су се журили сви остали. Драгош и Којадин приђоше да се опросте с госпођом Круном и са госпођом Плетикосићком. Стаменија је била раније отпутовала на двор деспотов с царицом Маром. Миља је, једва задржавајући сузе, озбиљно прилазила к Драгошу да му пожели срећу. Најпосле војничке трубе засвираше, и војска пође у две колоне: једни, с Којадином на челу, одоше пут Беле Цркве, одакле ће на висове планинске према Косову; други пак с Гвозденовићем на челу пут Лесковца (Дубочице), одакле им је ваљало хватати границу и примити бој с Турцима чим ударе.

Најтеже је било онима који остају. Празне куће, жељна срца! Живи се код куће, а мисли су онамо где су мили и драги, на незнану месту. На њих се мисли, ако је боље јело спремљено, и пита се: како је њима; шта ли они једу, да не гладују? На њих се мисли, ако је сунце, или ако је киша; ако је топло, или ако је хладно. Па онда она највећа неизвес-

ност: да ли ће се вратити живи и здрави, или неће; хоће ли се икад видети или неће? Тако су оне код куће обузела размишљања, свагда мучна и туробна, врло често заливена сузама. И ту остаје судбина, неумољива игра случаја шта ли, још као једини разлог.

XVI.

Ѣ лѣто 6962 (1454) и юлиа. л. прими царь Мехмедь-бегь опетъ Топлицоу, и плѣни Сербіе и расипа Острѣвицоу, и плѣни до Смедерева и збѣгъ омольскыи.

Српски летописи.

Ибрахим-бој се није дуго премишљао у Смедереву шта му ваља јавити своме господару. Старога деспота Ђурђа није било у Смедереву. Деспотица Јерина, царица Мара и остала фамилија беху се већ, као на летовање, иселили у Рудник. У Смедереву је остао само деспот Лазар, и то више као команданат војске него као деспот. Град је био пун војске, и у њему се већ видело да се сви спремају за опсаду. Храна, стока довозила се и дотеривала у град непрестано. Ибрахим-бој је живео у вароши, и оданде је гледао и слушао шта се ради по селима. Он је видео да се свуда очекује напад султанов. Чим би турска војска ударила, фамилије би се склониле у збегове, а људи би се згрнули у градове и на зборна места, да турској војсци

отпор дају. На султана се викало као на највећег вероломника, што је нападао земљу без икаква узрока и повода, тако брзо после обновљених и потврђених уговора. Сав је народ тим био веома узбуђен и огорчен, и очевидно је било да ће отпор бити такав исти и да турској војсци неће ићи тако лако да сруши Србију. Ибрахим-бej види да просто дангуби, и кад је настао месец јун, јави султану у Софију, где је он једнако војску прибирао и уређивао, да нема разлога да какав било одговор чека, већ нек чини шта зна. С истим улаком пошље другога Гвозденовићу у Плочник, да се потруди преда њ у Ниш, да се састану и разговоре.

Кад су се опет видели у Нишу, Ибрахим-бej беше љут и натмурен.

— Мислио сам да је ваш деспот Ђурађ паметнији као што сте га сви хвалили, а сад видим да није. Што се противи? Што да се брани, кад се одбранити не може?

— Деспот тако мисли. Он је уврећен. Пре три године једно, а сада са свим друго.

— Тако је воља царева.

— Воља царева. Али је и оно цар својом драгом вољом обећао. Ти знаш. Онда смо се и нас два познали. Мени су та обећања изручена, и ја сам их донео у Смедерево. А знаш и то, Ибрахим-бejу, да се царска не пориче.

— Остави ти то на страну. Онда је цар

хтео онако, а сад хоће овако. Него ти сад треба да даш пример и да заслужиш пашалук.

— Шта хоћеш да ми кажеш тим речима? упита Гвозденовић, очевидно туробно расположен и понесен и сам расположењима народним.

— Па да нам помогнеш заузети Топлицу. Да примиш ислам, те да нашим наградама теби можемо показати осталима шта чека оне који се добро владају.

— Ја ћу гледати, али ми је тешко, па ти сад не могу ништа одговорити.

— Ја не тражим одговор овога часа, одговори Ибрахим-бej и сам потресен. Али ти знаш шта ми од тебе очекујемо и шта за те у исти мах спремамо.

Онда викну своје момке да се спреми све што треба за полазак, а на скоро по том отиде к султанову стану у Софији.

Није много по том прошло, а султан Мехмед сам пође са силном војском на Србију преко Пирота. Заповести су биле издане да још две војске ударе: једна низ Мораву од Ћустендила на Прешево и Врање, а друга од Скопља на Качаник, Ново Брдо и на Ситницу.

Војска је то била многобројна, и ударила је силно, али је и на исти такав отпор наилазила свуда где се нашло за потребно да јој се отпор насупрот стави. Иначе је војска наилазила на празна села, празне тргове, празна насеља, без живе душе. Изгледала су

чудно та села и та насеља. Све празно, све посакривано. Куће позатваране. Понека мачка мауче и понеко старо псето лаје по напуштеним просторима видећи живе људе. Где би се примакли каквом граду или утврђењу, зазујале би смртоносне стреле чим би им се на домак пришло. Напади су били одбијани опоро и оштро. Свуда је била једна иста огорченост, свуда један исти сложан отпор. Ново Брдо бранило се јуначки. Понеке мање градиће узимали су с великим жртвама, и онда би сви браниоци стављени били под мач. Видећи то султан, пусти одељење војске на Ново Брдо и на Топлицу, а с главном најодабранијом силом гурне низ Мораву, заузме Крушевац, и оданде гурне с једном војском низ Мораву к Смедереву и опседне га, а с другом удари к западу и опседне градић Острвицу у околини Рудника, одакле му се отварала граница угарске Мачве. На Смедереву наиђе на веома чврст отпор. Бијући се онде с градском посадом и ударајући сваки дан на град, султан Мехмед је једнако распитивао за збегове, па разабравши за понеке, хватао их је и одводио у ропство у своје царство. Ови излети пружали су се и у Браничево и Кучево на оној страни Мораве. Тако разбере за збег хомољски, који такође цео зароби и отпрати пут Софије. И ово је само још већма огорчавало оне ратнике, који су с оружјем у рукама стајали насупрот сили турској.

Топлицу су, међутим, и сам Рудник једнако штедели. Гвозденовић је из свога двора мотрио на турске операције. Наспрам Ситнице био је син му Којадин пред војском. По Светом Илији старога Гвозденовића неста. Казао је да хоће да обиђе Ново Брдо, а отишао је пут Прокупља и Ниша.

Али пред крај јула узнемирење обузе и Топлицу. Свану и Топлици једна зора тамна и облачна. Од Копаоника је ветар гонио и витлао ускомешане облаке. Као да су стихије што по небу витлају облаке повитлале и мирну нарав ових људи; као да су их оне нагнале да се прихвате оружја и у помамне гомиле слегну, које су оружане, и бесно вичући: „Турци! Турци!“ све већма јуриле к двору властелина Гвозденовића. Међу људима тих гомила говорило се да је била битка с Турцима на Самокову више Беле Цркве, да је у тој битци тешко рањен Којадин Гвозденовић и да су Турци провалили. Како је Топлица на страни од великог цариградског пута, којим се очекивала војска, а може бити и из каквих других чисто његових разлога, стари Гвозденовић није потпуно извршио деспотову наредбу о збеговима. Народа по селима било је још не мало, забављена о својим сеоским пословима.

„Турци! Турци!“ ораше се свуда страховита и поплашена вика. „Ето их где харају, секу и пале! Ето их! Камо нам господар? Камо бранич? Где нам је војвода да нас од-

брани, да поведе нас саме да бранимо своју кућу и своје огњиште?“

Гдекоји који у својим мирним и забаченим планинским селима ништа нису знали, на једанпут чуше и запрепастише се. „Какви Турци? Шта ће то рећи?“ питаху се ови ојађеници.

„Турци! Турци!“ викале су непрестано оне гомиле, заједмљене и поплашене још од границе, гомиле усплахирене, јер су виделе врућу човечанску крв где се просипа и огањ који сажиже тековину људску. „На оружје, на одбрану, народе, ако ниси рад да лудо гинеш или да се турчиш!“

Ко је имао оружје, заиста се оружаше и полажаше тако за усплахиреном гомилом, која је била све већа што се више села и више збегова пролазило.

Једни су се пели на дрвета, да виде еда ли каква знамења пред кобним непријатељем; други су трчали на кршеве и висове те су, једва дишући од умора, у показаном правцу погледали докле око допрети може, да ли се види дим или црвено обележје пожара и пламена.

И за дивно чудо, у свију приче беху једнаке. Сви су казивали како се отуд од југозапада, од Косова, види надалеко некаква румен, која неће бити ни од чега другог но од запаљених села, и како ветар повија и гони, опет са те стране, густе праменове црнога дима.

— Властелину, Гвозденовићу, у Плочник! викаше гомила, множећи се све већма и упућујући се на ту страну.

Ко је што лепше или скупоценије имао, па и готове новце, све на хитњи закопаваше у земљу, на обележено место. Као помамљена и ожежена, или љуто рањена звер народ једнако вапијаше. Чинило му се да му то нешто помаже. И вапијући, примицаше се с разних страна у све већим, помамнијим и раздраженијим гомилама к дворцу Гвозденовићеву.

Опколише кућу за час. Авлија се не могаше прегледати од силнога народа.

— Амо Гвозденовић! Амо наш властелин, господар жупе наше. Хоћемо да се бранимо; нећемо то тако да трпимо! Пред народ нек изађе!

— Пред народ! грмело је из гомиле, пред народ!

И громка вика, као глас страшне олујине, одјекиваше по небројено пута око двора Гвозденовићева.

Али двори беху затворени.

— Пред народ! Ко неће пред народ, издајник је! викаху једни.

— Издајник је! понављаше у громовитом одјеку ражљућена гомила.

— Доле с њим, нек се у својој крви ваља ко народ издаје! заječа вика на ново.

— Народе, да ударимо на двор! повика неко из гомиле.

И буздовани се брзо подигоше да изврше страховиту освету.

А споља и из села непрестано јечаше јека: Турци, Турци! И кад је год јекнула, свак би се стресао, свакоме би мрави под кожу подилазили.

— Шта чекаш, ударај! викну неко.

И један се сељак из гомиле залете и лупи буздованом у затворена дворска врата.

— Полако, људи! Не, ако Бога знате! Не иде то тако. Ено видиш где се прозор отвара. Чекајте, да чујемо и да видимо.

И заиста се на двору отвори један прозор и народу се показа госпођа Круна.

— Народе! поче она говорити, Гвозденовић је отишао од куће; отишао је да сусретне Турке. Смирите се, људи!

— Турке да сусретне? викаше много њих у грозничавој јези. А што би сусретао Турке? На што? — Зар сам?

— Турке! говораху други, и уста су им дрхтала изговарајући ту реч.

— Народе! продужи Гвозденовићка, турска је сила голема. На кога сте ви устали? Устали сте на халу, којој не можете бити ни залогај; устали сте на силу, којој нема равне под небом. Смирите се, ако хоћете да мирно прођете.

Доле слуге изнесоше пуне кондире вина и почеше нудити ко је хтео да пије. Један по један преврташе наливене чаше и залагаше се залогајима које је други момак за оним на послужавнику носио.

— Србија је пала, продужи Гвозденовићка, Србија се одржати не може, то сви видите. Једино јој је спасење, ако се с добром вољом покори Турчину; ако на миру дочека силнога освајача. Узалудно би било и опет се опирати; само би то на штету нашу било. Наша земља и њезина будућност једини су дим и пепео, ако се ми сад мирно Турцима не покоримо. Ваше ће куће погорети, ако се ви сад не смирите; ви ћете сви лудо изгинути; од вас ништа нема, људи Божји! Гвозденовић је отишао да за своју жупу искаже покорност, да јави да ћете ви мировати и да изради, да и вас на миру оставе. Смирите се, и опет вам велим, ако сте ради да на миру останете. Смирите се, ако мислите да труди Гвозденовићеви не остану узалуд и да са свим не пропадну. Смирите се!

— Али су нама издате заповести да се бранимо. Од Лаба су Турци ударили, и онамо се бију. Ено горе села! Ево рањеника из тога боја! завика неко.

Турци су заиста једним одељењем ударили били од Лаба, и оне чете које је предводио Којадин имале су с њима сукоб, у ком су Срби подлегли. Несрећан тај сукоб и бегунци и рањеници из тога сукоба и дали су повод узбуни. Госпођа Круна у тај мах још ништа није знала ни о судбини Којадиновој ни о свему томе.

Слуге су непрестано служиле пиће и закуску по гомили. Њима су биле издате за-

повести да уз послужење опомињу свет да се на миру разилази, и они су то чинили.

— Смирите се, људи, говораше и опет мудра госпођа, иначе веома омиљена у народу; смирите се, па идите те чувајте своје куће и гледајте своје послове. Ето, ко је жедан, нек се послужи, па на посао.

— Хоћемо, госпо, хоћемо! продираше изнајпре преко воље, а после све више, као вода кад почне лед пробијати.

На једанпут у авлију долете упрашен и задихан коњаник од косовске стране. Зној га беше облио свега. Неколико је минута стајао не могући проговорити ни речи.

Госпођа Круна стрча доле преда њ са злом слутњом.

— Шта је? Откуд идеш? Говори!

— Од Самокова, госпо, отуда где је био бој. Којадина носе рањена. Дотрчао сам да јавим.

— Којадина.... рањена! викну госпођа Круна, склопи руке и груну у плач. — Шта говориш, човече!

— Ето их, госпођо који час! Ја сам послан пред њима, да јавим.

— Па где је то било? Казуј! Како је рањен, по Богу?

— Па било је на Самокову, с оне стране. Тамо смо дочекали Турке и Турци су нас разбили.

— Је ли жив Којадин? Казуј истину, викну госпођа Круна, којој пролете кроз памет, да јој син није погинуо, па се од ње крије.

— Жив је, госпо, не бој се, и није тешко рањен. Ранише га у ногу и у раме. Нису тешке ране, али је ослабео. Не бој се, госпо, говораше коњаник, опазивши да се госпођа Круна препала и да је треба стишавати. — Не бој се, госпо, истину ти говорим, живота ми! заврши он.

Не прође много, а људи с носилима дођоше носећи Којадина.

Кад спустише носила, госпођа Круна приђе да прегледа рањеника и обрадова се кад га виде не само жива, него доста весела. Само је био изнурен.

— Потрчите по Шану врачару, рече госпођа Круна, нека понесе траве од рана.

Неколико њих отрчаше одмах.

По том рањеника унесоше у његову собу, и госпођа Круна уђе унутра с једним старцем, који је био вешт око рана, да их прегледа, опере и превије.

Народ се поче већ разилазити, докле стиже други коњаник с нишке стране, опет сав задухан, прашљив и уморан.

Народ што се још не беше разишао. склепта се сместа око њега.

— Шта је? Откуд долазиш?

— Није добро! одговори он, лагано.

— Шта је? Шта је? питаху опет.

— Ето Турака; пре сумрачка ће пасти у ову жупу на конак.

— Турака? питаху неки усплахирени наново.

— Да, Турака. Долазе да приме Топлицу, С њима је наш властелин Гвозденовић. Он им је предао Топлицу.

— Па кад им је предао Топлицу, рећи ће неко, што му је син рањен? Шта је то?

— Син му рањен? упита коњаник. Не знам. Радим и говорим што је мени заповеђено.

Одоше да јаве госпођи Круни, која је тек била сместила сина. И она изиђе пред коњаника и извештаваше се о порукама које јој је био донео. И она сама одмах наређиваше што је требало за дочек гостију, њихових пратилаца и турске војске која је с њима ишла.

Пред вече тога истога дана указа се турска војска с нишке стране. Пред њом су јахали велики властелин Витомир Гвозденовић и Ибрахим-бej.

На глави Витомира Гвозденовића вила се бела турска перјаница, забодена у скупоцену свилену чалму. На њему беше скупоцено и господско турско одело као на паши. О рамену му вишаше крива турска сабља, сва у сребро и злато окована, најскупоценији посао далекога Дамаска. Видело се да се потурчио, а говорило се да му је наденуто турско име Мустафа и да му је онда велики везир поклонио сабљу и господство над целим новим вилајетом у Србији.

Кад га у Плочнику пред његовим дво-

ром видеше и познаше људи, скаменише се од чуда.

Сваки махаше главом. Гдеко шкрипаше зубима, али ћуташе свак. Страховиту тајну запрепашћења, страха, одвратности, која је свакоме у дну душе пливала у читавом језеру једа, клетве и љутине, свак је скривао што је могао дубље.

Кад је полазио у Софију, он је казао госпођи Круни како спасења нема и како он за љубав мира и спасења народа мисли да мирно преда своју област Топлицу Турцима, да би се избегло убијање, паљење и пленење. Није ни речи поменуо госпођи Круни да се мисли потурчити. Сукоб на граници са стране Лаба, у ком је рањен Којадин, био је непредвиђен, по личној заповести једнога турског команданта, ма да су опште заповести издане биле да се Топлица штеди у свима нападима.

Госпођа Круна, Миља и остала деца, стајали су на доксату куће да виде кад ће у авлију ујахати Гвозденовић и турска војска. Напред су јахали Гвозденовић и Ибрахим-бej, а за њима одред делија, који су њима на личну службу предани били. Ватра је врцала из копита хатовима њиховим. Момци су стајали спремни при камену, који је пред вратима стајао за узјахивање и сјахивање.

Гвозденовић је веома забринут ујахао у своју авлију. Уз пут је чуо од људи шта је било на Самокову, како је Којадин рањен и како су многа села с оне стране Топлице

попаљена и поплењена. Одмах је оданде послат један турски чиновник из њихове свите да нађе старешину тога турског одреда што пре и како било и да све обустави онога часа, иначе сместа да га убије, ако би се показао непослушан.

Госпођа Круна и Миља зачудише се кад не спазише Гвозденовића. У први мах видеше само како у авлију ујаха Ибрахим-бej и још један Турчин. Па тражећи очима погледаше боље тога другог Турчина, и кад под чалмом познаше Гвозденовића, наједанпут склопише руке и закукаше да се и доле чуло. Миља по том погледа своју мајку, па је оштро упита:

— Јеси ли ти то знала, мајко?

— Нисам, душо! одговори Круна истинито.

Миљу, у тај мах, као да прострелише стреле. Она врисну, обнезнани се и паде у наручја својој мајци.

XVII.

Тако се већ неколико недеља војевало, а успеха великог није било могућно показати. Ниш, који је одмах пао у турске руке, Топлица, која се предала, и Крушевац, који су освојили у почетку рата, кад су се кретали на Острвицу, били су сви успеси. На југу се веома добро држало Ново Брдо, и њега ради нити се могло ићи даље у Ситницу, нити даље к западу пут Призрена. Јужно од Топлице, Дубочица и Пољаница држале су јаком војском у рукама цело Врањско Поморавље, и никоме нису дале ни мрднути. Пред том војском била су два Скобаљића, Никола и његов стриц, оба одлични јунаци и војници којима пара било није. Док су они били у животу, на оном се крају нико није могао одржати против њих, ма да Топлица није више била у њиховим рукама. Народ се навикао у збеговима. И нове хране се нешто збавило. Људи су додавали што је требало онима који су се били позатварали у градове, а и своја су села почесто обилазили старајући се, помало, и о зимници.

Деспот Ђурађ се једнако мотао по Угарској и молио и кумио и пријатеља и непријатеља, да би помогли Србији, ако мисле икад помоћи себи, јер њих сутра чека то исто што се сад свалило на Србију. Најпосле, Јанко Сибињанин обећа помоћ староме Ђурђу. Ђурађ сам скупи по Угарској једну војску, пређе у Србију код Смедерева и удари на Турке који су Смедерево опсађивали. Срећа послужи старога деспота тако добро, да се опсада смедеревска разбије, и ако је уз њу био и сам султан Мехмед. Васколик турски стан падне у српске руке; султан одступи пут Крушевца и по том пут Софије. Султан Мехмед је знао да се преко Дунава спрема да на њ удари Јанко Сибињанин. Деспот Лазар изиђе с поносом из Смедерева. Турска војска се стане повлачити ка Крушевцу, и онде пред њом оста Есад-бег Фериз-беговић. Угарска војска под Јанком Сибињанином на једанпут, пред крај септембра, груне преко Рудника. Велики угарски ратник ништа не казиваше куда је с њоме намислио. Ослобођење Смедерева и одступање самога султана Мехмеда особито је оживљавајући деловало на свеколике ратнике. Никола Скобаљић удари негде око Врања на јужну турску војску, и 24 септембра разбије Турке до ноге. У тој су војсци били и наши Топличани, и у том се бојуДрагош ванредно одликовао. Веселье и радост војника после тога случаја тешко је било испричати. Кратко време после тога, Јанко

Сибињанин искрсне изненада и потајно, а брзим кретањем, пред самим Крушевцем, где се пред главном турском војском налазио Есад-бег Фериз-беговић. На дан 2-ог октобра, (1454) кад се Сибињанинова војска поставила у бојни ред пред Крушевцем, са свим спремна да на њ удари, освану над моравском долином и над Крушевцем магла, густа као тесто. Кад сунце маглу разагна, Турци у Крушевцу запрепастише се видећи пред собом угарску војску у потпуном бојном реду. Одмах се започне бој, и на скоро се могаше видети да победа неће бити нимало на турској страни. Фериз-беговић се непрестано упињао да ред у својој војсци одржи, али узалуд. Сибињанин Јанко уништи готово са свим турску војску и зароби и самога Фериз-беговића, сав турски стан и многе друге Турке. Једва с мраком неки измакну колико да султану глас однесу. Сибињанин Јанко се врати у Београд, а његова војска продужи терати Турке цариградским путем све до Пирота, свуда палећи и пленећи а без икаква отпора. Из Пирота се преко Видина врати у Угарску.

Скобаљићева победа над Турцима од 24 септембра у пределима Врања и ова велика победа Сибињанинова и Ђурђева на Крушевцу 24 септембра, а неуспех турски на Новом Брду учинили су да је и опстанак Гвозденовићев у Плочнику и у Белој Цркви одмах дошао под питање. Деспот Ђурађ одмах од Крушевца одреди људе који ће повраћати за-

узете земље, и ови се одмах крену к југу пут Плочника и Беле Цркве. Имао је муке потурчени Мустафа Гвозденовић да се заобилазним путевима преко преко планина докопа Софије и да спасе живот, који му је и иначе био горак. У двору му остане син Којадин, који се давно био од ране излечио, и госпођа Круна, једнако тешко болна после оних потреса на крају јула, заједно са својом ћерком Миљом, која се такође вукла као пребијена, немогући се никако опоравити. Радовали су се кад су видели да Мустафа-бег мора измицати са свима својим Турцима; радовали су се хришћанским победама на Смедереву, на Бањи и на Крушевцу. Одмах им беше дошао глас како се у Скобаљићевој војсци Драгош особито јуначки показао. Долазак новога српског старешине у Белу Цркву такође их је обрадовао; само што је срце било непрестано испуњено зебњом. Нису знали колико ће то трајати; страховали су да сувише брзо не прође. И заиста, не прође до три четири недеље, кад чуше да су Турци изненада напали Скобаљићеву војску, да су и Николу Скобаљића и стрица му ухватили и мученичком смрћу уморили, а војску им растурили и побили. Страшан је то био глас. Драгоша донесоше свега израњена у село кући Плетикосићевој. Од угарске војске већ нигде ни трага. И деспотова се војска разишла кућама и на зимовнике. Али се срећом не чу више ништа у тај мах, а снег засипаше

мало по мало путове и планине и одлагаше сваки политички и војнички посао за на пролеће. Једна зима се још могла на миру и без Турака провести у питомој Топлици.

Од како се на крају јула Гвозденовић био вратио кући као Мустафа-бег, отац Калистрат је само једанпут дошао кући Гвозденовићевој, док је Којадин од рана лежао, да обиђе рањеника, не јављајући се домаћину. Иначе његова нога не прекорачи више прага тога двора. Којадин, чим се придигао, ишао је к њему у манастир по пређашњем и настављао је своје старе везе с оцем Калистратом. Кад с првим зимским маглама, кишама и суснежицама наста изненада и опет хришћанска власт и уклонише се турски муселими и кадије, оживеше на ново и отац Калистрат и његов ученик Којадин, и оживе стари ред живота, истина као пламичак који ће се ускоро опет угасити. Онда и отац Калистрат поче опет у двор долазити да обиђе болеснице, госпођу Круну и Миљу.

— Па шта вам се чини, оче Калистрате? питаше га једном у разговору Којадин. Може ли се знати, шта сад чека јадну нашу земљу?

— Не треба да се много погађа, одговори стари калуђер, и прост човек може видети, који нити је што читао, нити много памти. Султан Мехмед ће постићи што је наумио. Да је Сибињанин Јанко, кад је разбио Фериз-беговића на Крушевцу, имао јачу војску и јаче залеђе преко Дунава, па да је, из

оних стопа, пошао да потражи султана Мехмеда, којега је деспот Ђурађ на Смедереву разбио, онда би нешто могло бити. Али се Сибињанин вратио одмах у Београд, а његова војска за њим, само другим путем. То, синко, није ништа. Није он лава уморио, а то би требало, него га је само раздражио. Сад лав седи и смишља како ће се осветити. Кад прође снег и лед, ето њега на ново. И где ће нам онда бити Сибињанин Јанко? Један деспот Ђурађ треба опет да иде да кука и да богоради, па или ће што добити, или неће. Накрај краја, осуђен је да прими и послуша што му султан Мехмед нареди. То је сад пред нама; то се, на жалост, избећи не може. Игра је заподенута, а јасно је као дан да ће у њој на крају остати јачи султан. Не видиш ли и ти, Којадине, тако исто?

— Онда мој отац има право; онда су узалуд сва јунаштва и сва напрезања.

— Стари Гвозденовић тачно суди, синко, само је претерао. Погрешио је грдно што се одрекао вере праотачке као један од првих људи у земљи. Како да га кунем, а како да га не кунем, кад сте ми сви његови тако мили и драги? Шта му је то требало?

— Не помињи то, оче! Не мили ми се што сам жив, кад се тога сетим. Ти имаш у свему и свакад право. Али шта ћемо с овим јадним народом? Шта ће од њега бити, ако се и други све више стану поводити за примером мога оца, као што се већ опажало, док трајаше турска власт?

— Е то је оно. Ту је борба, синко! Ту борбу треба прихватити обадвема рукама, свом снагом. Народу треба чувати веру. Ако му веру не сачувамо, он је пропао! Видиш сам, синко, да му власт и државу већ сачувати не можемо. Сами смо слаби; западни хришћани нису ни за што. Ако још народу не сачувамо веру, све је пропало за навек.

— То је све истина као што нас данас ово сунце грије, али, за Бога, како ћемо сачувати веру кад изгубимо власт и кад изгубимо државу?

— То ја не знам, али треба тражити онај начин који је могућан. Кад то време настане, и начин ће се тај показати. Напред се погодити не може. Они који буду пред народом када та времена наступе, треба да нађу и погоде ово што ја сад назирем као рђав пророк пред Господом. Ако је милост Божја вољна да овај народ сачува, она ће шанути у уши оно што треба ономе коме треба. Нико нас не може спасти осим милости и воље Божје. Манастири треба да се чувају. У њима треба увек да има поузданих људи. Кад опусте манастири, кад замукну цркве и свештеници — Срби су пропали, рече отац Калистрат зажареним гласом. Он се, доиста, беше одушевио пророчким одушевљењем.

— Али, оче Калистрате, зар ви баш ни-

шта не полажете на помоћ из Угарске и Рима, уопште с европскога запада?

— Ја не полажем. Нека ми Бог опрости грехе, али ја мислим да је боље да потпаднемо одмах под Турке, па шта нам Бог дâ, него да се заваравамо празним надама.

— Али многи у нас мисле да нам запад може помоћи и да је боља каква било хришћанска власт него мусломанска. Какви су разлози из којих ви тако непомирљиво и одсудно одбијате помоћ са запада?

— Ја знам да тако многи мисле, завара-ни пропагандом католичком и угарском, али сам уверен да се они сви варају. Чим би се установила њихова власт, они ће да почну католичку пропаганду, да гоне наше калуђере и свештенике, да уводе папство и латински језик, да нагоне народ да се на своме језику Богу не моли. У томе ће терати даље него Турци, буди уверен, а и види се из свега онога што чине у нашим крајевима по Мачви и по Срему које су већ заузели. Како бедно живе тамо наши попови! Каква је и колика мука манастирима и калуђерима?! А после, они су, синко, непостојани, несложни. Кад им Бог да једну победу, као што им је дао ову на Крушевцу, они се не знају њоме користити. Полуде, раздраже непријатеља, а нису кадри ни помислити ни смислити да га разоре и да га униште. Млад си, и био си онда дете, али су ти сви говорили о ратовању на Златици и о бојевима испред Пловдина у пла-

нинама. Доћи донде, па се вратити! Ко то ради? Па закључити мир у Сегедину, и после ићи вероломно на султана на Варну, где је и сам краљ изгубио главу? Ето зашто сам ја против њих. Турци су од њих, на жалост, много сложнији, много истрајнији и много доследнији. Они ће зато остати накрај крајева и јачи од њих.

— Добро, оче Калистрате, али има још једна знатна тачка, коју треба да испитамо. То је имање.

— Шта мислиш, синко?

— Манастири су јаки докле им је јако имање; кад имање попусти, попустиће и они. Ти си нам читао и објашњавао многе хрисовуље, и студеничку, и дечанску, и Арханђелову призренску, и свето-стефанску, и грачаничку, и Светога Ђурђа у Скопљу. Ти знаш како су и наше власти с тешком муком чувале манастирска имања од грабљивости наше властите православне властеле. Шта ће бити сутра, кад наших власти, по Божјем попуштењу, нестане? Шта ће бити кад нестане благоверних и христољубивих господара и владалаца и њихове властеле, који су, по својој дужности и по свом завету и позиву, узимали у заштиту православну веру и њене храмове? Ма колико да буду попустљиви и справедљиви мусломански султани и њихови чиновници и кадије, они ни из близа неће цркве, њихове повластице и њихова права и имања чувати тако како су их чували пра-

вославни господари. То је јасно. Цркве ће, дакле, временом, доста брзо, по моме мишљењу, осиромашити, калуђери и попови огрубети и начинити се јадне незналице. Са сиротињом све то само долази. И шта ћемо онда?

— Знам, синко, мислим ја и на то. Али то је искушење Божје. Они који буду на местима нашим када то наступи, састараће се начинима који онда буду могућни. На послетку, све што ми радимо, ослања се на милост Божју. Ако је воља Божја да овог народа и ове вере нестане, нестаће их, а ако је воља Божја да се одрже, одржаће се, па ма шта чинили наши непријатељи. Али и имања црквена имају двоја; једно је земаљско, а друго је небеско.

— Нисам те потпуно разумео, оче Калистрате!

— Хоћу да кажем како црква може рачунати на земаљска имања. То разумеш шта је. Црква, осим тога, има да рачуна на небеско имање — на жив народ, на његову одаиост, његову захвалност, његову веру. Ако нико никад не буде у стању, да ову живу веру у народу поколеба, имање је црквама излишно; оно је с њима у живом, верном и поузданом народу, који се не да ни истребити ни одвратити.

— Сад сам разумео, одговори Којадин. То значи: треба цркви служити одано, с пожртвовањем, па не бојати се ничега. Биће цркве, док јој је год таквих служитеља!

— Да, синко, биће цркве док јој је год оданих, ревносних служитеља, који за њу живота жалити неће. А већ знате, докле буде цркве, биће и народа. Све друго је у Божјој руци.

Којадин скиде капу узбуђен, прође к руци седога свештеника и искрено је пољуби.

— Хвала, оче! Сад ни о чем више не сумњам. Сад сам јачи од станца камена.

Којадин ником није казивао шта се ломило поодавно у његовој души. Он је размишљао о својој личној судбини, нарочито од онога горкога дана кад су га кући донели рањена и изнемогла из боја с Турцима, и кад је, тога истог дана, оца свога видео у турској чалми и у турскоме оделу, па кад су му се наједанпут и мати и сестра разболеле, а сва кућа закукала. Није му се милило више да живи. Учинило му се као да је тога часа остао без оца. Није могао да помисли како ће он даље да живи у кући поред оца мусломана. Питање његове женидбе, његова љубав према Стаменији добили су најнеповољнији обрт. И како ће он, који је толико хришћански био одгајен, који је знао све финоће хришћанске вере, да живи у турској, у неверничкој кући? Колико је год пута размишљао Којадин, увек је налазио да његовом положају нема другог излаза него да изађе из очеве куће, да отиде у манастир и да се покалуђери. Овај разговор с оцем Калистратом у томе га је са свим

утврдио. Његова одлука беше сазрела. Он беше смислио да у борби за свој народ мач и копље замени крстом и књигом.

— Ја сам нешто смислио, оче Калистрате, и хоћу да ти кажем. Одлучио сам се да примим чин и да се покалуђерим.

— Нека је с тобом благослов Божји. Ништа ми милије не би могло бити, право да ти кажем. Кад бих тебе оставио у манастиру Светог Николе, с миром бих пошао на онај свет. Само, јеси ли добро промислио?

— Шта имам више мислити? Ја се с оцем не могу сложити ни у чем. Кад они јачи буду, он ће тражити да и ја примим ислам? А ја то не бих могао никад. У питању женидбе он неће пристати на оно што ја желим, а ја се никад нећу моћи сагласити с оним што би он могао мени предлагати. Рачун је свршен. Раса и камилавка једини су частан излазак из мога положаја.

— Још треба да ти ту одлуку барем мати благослови.

— Е то сам те хтео молити, оче Калистрате! Она је болна. Ти ћеш сад к њој. Ти ћеш то њој лепше рећи. Ако она благослови, можемо свршавати када ти је воља. Ја једва чекам. Једино што желим, то је да ми на калуђерском крштењу предаш твоје име.

XVIII.

Кад се почело примицати пролеће 1455 године, султан Мехмед почне наново рат са Србијом, али сада са свим с другим планом. Не поче сад с великим препадом на целу земљу; не отпоче од једанпут и с опсадом Новог Брда и с опсадом Смедерева, које се, као гранично место, и не могаше опсадити како треба, него поче само с опсадом Новог Брда а с планом да отуда с југа започне опсађујући и узимајући град један по један, с планом да се заустави на Смедереву. По таквом је плану турски војсковођа Иса-бег 1439 г. освајао Србију; тај план усвоји сад султан Мехмед, и опсаду Новог Брда повери Иса-беговом сину. Војска се спремала и купила у Дренопољу. Око половине марта већ се из Дренопоља кретала пут српских граница, а око Ђурђева-дне већ је пала под Ново Брдо и затворила га. Војска је носила собом све опсадне справе које су онда биле познате. И силна војска поче нападати и гинути око Новог Брда. Топови су грували, хумке су бацале камење на град и дан и ноћ читавих четрдесет дана. Околина је, први пут тада,

слушала чудан, дотле непознати звук топовске грмљавине. Зидови су се градски ражљуљали и расклиматали. Посада их је једнако подупирала и оправљала, али у одбрани нимало попуштала није.

Султан је Мехмед, на послетку, собом дошао да управља посадом. Док није био на месту самом, чинило му се да војска не чини потпуно и до краја своју дужност. Кад је дошао на место, уверио се да није до турске војске, него да се српска посада држи крепко и јуначки и да јој се ништа не може учинити док једнога човека траје.

С тога султан поручи заповеднику града да му каже погодбе под којима би град предао, пошто он, који је узео Цариград, неће оставити Ново Брдо да га не узме. „Штета је, ласкали су изасланици султанови новобрдским старешинама, да се такви јунаци и такви честити људи најпосле покопају под развалинама свога града.“

Новобрдске старешине скупе на договор све старешине војничке и градске и по савету с њима одговоре султану да су вољни предати град, али с тим да свак остане на свом месту и при свом имању без узнемирења и да се од града не узима ни младих жена ни момака.

Султан Мехмед одговори да прима ту погодбу, и Ново Брдо му се преда.

Али султан не одржи тај уговор.

Чим је заузео град, он заповеди да се

позатварају сва градска врата, оставивши отворена само једна. Онда изда заповест свима кућним старешинама да на она једна отворена врата изиђе сваки старешина и да изведе сву своју чељад, мушко и женско, оставивши код куће све што има. Султан Мехмед сам стане на та врата, а Новобрђани почну пролазити један по један. Султан је сам одбирао на једну страну људе, на другу — момке, а на трећу — женскадију. За најодличније од људи заповедио је да се одмах погубе; за 700 женских наредио је да се предаду његовим војним старешинама као награда војсци, а момке је узео у јањичаре и одмах је наредио да се пошљу у Малу Азију преко мора, где се јањичари уче и за војевање спремају.

Тако је султан Мехмед извршио реч, дату својим уговором. То је било 1-га јуна 1455 године.

Пошто је султан на такав начин узео Ново Брдо, пошао је редом к западу и к северу, и пре свршетка јуна месеца узео је и Призрен, и Бихор, све до зетских и херцеговачких граница, Трепчу и ситничке градове, тако да је пред њим остала још моравска и дунавска Србија до босанских граница.

Деспот Ђурађ је и ове године као и прошле 1454 издао био наредбе само да се градови бране. Није наређивао да се битке дају изван градова, јер није имао војске и за то. Одмах с почетка војевања пошао је био у Угарску, да види не би ли му се могло

помоћи. Али су у Угарској држана само договарања и саветовања. Договарало се и саветовало с оближњим владаоцима и господарима; договарало се и саветовало са владаоцима и господарима западне Европе, али узалуд. Ни до чега се стварног није дошло. И оно на што се дала реч да ће се испунити, није се испуњавало. Папа је водио главну бригу о овим преговорима; он се био истакао да буде средиште и вођ западних владалаца, али ни то није помагало. Европа је патила од једног великог зла, од претеране децентрализације. Нико још није имао државну војску под једном командом тако као што су је имали Турци. Европа је имала војску властеоску. Није било никакве користи од тога што се војевању на Турке стављао на чело и започињао га папа, јер су папину вољу имали тек да приме и да одлуче католички владаоци у разним земљама, и то тек по договору са својом властелом. У тај мах ни владаоци се у Европи нису десили како би спрам великога задатка требало. Енглеска и Француска су биле још у међусобним заделицама и у међусобном неповерењу; у Шпанији је био владалац без вредности; у Навари су, такође, трајали унутрашњи раздори; Немци су били несложни и безвољни. У Угарској је краљ био дете, а властела су била разједињена највећим несугласицама и крвавим расправама. Од италијанских господара, милански господар Фрањо Сфорца беше 30 августа

1454 закључио општи савез са султаном Мехмедом, те нико други из Италије не смејаше дићи се против Турака. У таквом је стању с почетком 1455 била Европа. К свему томе дође још свршетак смрћу папе Николе V, који премину 24 марта 1455. На његово је место, истина, био одмах изабран Борџија, владика од Валенције, под именом Каликста III, али он борби против Турака није могао да стави на расположење ни одушевљење ни ауторитет којим се још служио папа Никола V.

Услед прве године војевања у Србији, 1454, папа Никола беше издао 30 септембра 1454 распис свему хришћанству да се диже против Турака. Услед тога расписа наређен беше сабор хришћанских држава на дан 8 новембра 1454 у Франкфурту. Али главни владаоци и властела и не дођоше на тај сабор, те од њега не би ништа. Исто тако не би ништа ни од другога сабора хришћанских држава, који би сазван у Најштат за Сретеније (2 фебруара 1455). Изађе на чисто само то, да се, мимо све папине наредбе, на помоћ из Европе нема шта рачунати. И с тим се примицаше пролеће 1455, још, нада све то, обележено и папином смрћу. Остаде Србији да се узда још у Угарску, барем за то што је она за њом на ред долазила, и остаде Угарској да се узда сама у се. Околности су биле такве, а околности се нису дале променити поред свега што је Јанко Сибињанин из праксе био уверен да би врло мало требало,

па да се с Турцима сврши, и ма да то мало никоме не би било тешко дати, да је било праве увиђавности. И деспот Ђурађ и Јанко Сибињанин, познаваоци овога посла и судије прве врсте, били су уверени, да би једна боља војска била довољна да се Турци са свим из Европе истерају. Али ту једну војску они сами нису били у стању да саставе, а други нико није могао или није хтео да их у томе потпомогне. Тако се трагички гледала пропаст где се примиче свима, без невоље.

Још је било једино средство остало у самој Угарској и у њеној, унутрашњим раздорима до крајњих граница поцепаној, властели. Да је бар Угарска имала каква јака краља! Краљ Владислав је био дечак од 15 година!

Папин заступник Јован Капистрански настојавао је из све снаге да угарску властелу међу собом измири. Тога ради је сазван угарски сабор за Богојављење 1455 у Будим, који је после одгођен за дан 20 јануара 1455. Кад је лето настало и војна се против Србије отворила, сазове се сабор у Ђур, који се после пресели у Будим. Деспот Ђурађ је све до пада Новог Брда био лично на овом сабору, очекујући да ће се на њему нешто, барем као прошле године, свршити. Али на послетку, препун горчине и очајања, деспот смисли да се последњи пут и једанпут за свагда бар он лично разрачуна са западом те да види има ли смисла што је дотле радио, и има ли се још у кога колико толико уздати.

Седећи тако у Ђуру, деспот Ђурађ пође једанпут к папском делегату да се с њим разговори и да види може ли што бити од рата с Турцима. Тога дана су му таман била приспела писма из Смедерева, у којима су му јављани најновији, све невесели гласови. Јављало му се да се Ново Брдо дуго још држати не може и да је време да се и он кући пожури и да смисли какав свршетак да дâ тешком рату или да се пожури с добром помоћу што пре.

Папски делегат Јован Капистрански дочека веома предусретљиво старога деспота на вратима свога дома и замоли га да уђе к њему.

— Шта имате ново, превисоки господине деспоте, упита Јован.

— Има доста, али ништа добро, одговори деспот. Ново Брдо, ако се до сад није предало, мораће клонути и предати се данас сутра — тако ми пишу. Кад оно падне, сва је јужна Србија пала, рат је свршен, и нас више нема. Мени пишу: или се пожури с помоћу, или дођи сам, да смо сви заједно барем у последњем часу. Ето то су моје новости. Ја сам питао себе шта да им одговорим, па нисам могао да докучим. И ево ме сад код тебе, пречасни оче, да ме ти научиш шта бих могао да им одговорим.

Папски делегат обори главу и намршти чело.

— Превисоко ти деспотство, ни ја не могу ништа одговорити што ти већ не би знао. Ми богорадимо у европске властеле за којег војника и за коју форинту. Даду ли нам — ми имамо; не дадну ли они — ни ми ништа немамо. Тако смо били јуче; тако смо ти данас.

— Али, пречасни оче, Турци на то не чекају.

— Ја знам, али другојачије није. Осим тога, ни ви Срби ништа не чините што би светога оца папу и католичке хришћане узбудило, одушевило на живљи рад. Ви сте једнако изван крила свете цркве; избегавате да јој приђете. Не велим ништа против тога; не шомињем ово као некакву погодбу. Ја знам добро, да сте данас на реду ви, а да ћемо сутра на тај ред пред неверником доћи ми. Само бих рекао, макар да се, може бити и варам, да би, на прилику, ваш прилазак у крило свете цркве, ваш одустанак од скизме, могао деловати узбуђујући, могао потрести хришћански свет великим енергичним саучешћем и помоћи вам. Превисоко ти деспотство нека узме да су то само моје личне мисли; нек ми не прими за зло што их казујем. Тренутак је узвишен и одсудан. Дужност нам је да будемо искрени. Мене, који све добро разумем, као што и ви разумете, боли срце гледајући у каквом је стању Србија.

— Разумем, пречасни оче, одговори деспот с јаким акцентом горчине, разумем! Ви бисте, сигурно, хтели да се ми најпре осрамотимо, па онда да пропаднемо. Али на то у мом народу ни луд пристао не би. Ми смо с нашом вером живели до сад; ми смо готови да њој верни и помремо. Јер то што говориш, мучно да би се обистинило. Да се Србија покори папи, било би неколико тренутака весеља у Риму; радовали би се они којима би се тим начином отвориле владичанске столице, и — то је све. Нико не би, иначе, ништа друго мислио но што мисли сад.

— Допусти да кажем да се превисоко ти деспотство вара. Приступање Католичкој Римској Цркви једнога народа као што је српски, тако јуначног, тако издржљивог, тако одличног у сваком погледу, не би прошло без искреног и без дубоког узбуђења. И то би узбуђење изазвало и веће расположење за рат. О том сумње бити не може

— Пречасни оче, одговори деспот с још већом горчином, не говорите ми више о томе, молим вас. Зар не видите, да томе није време. Говорите ми о верским стварима кад би време било говорити о војним, а немате ни војника ни новаца. Ја сам већ смислио шта ћу, и ја сам и онако дошао само да се опростим с господарством ти. Моје место није више овде; велике и свете дужности позивљу ме у отаџбину. Ако је Божја воља да моја држава и мој народ

пропадну, моје је место данас међу мојим народом. Проштавај и с Богом остај, ја сутра полазим у Србију.

— Превисоко ти деспотство нека се не љути. Да сазовемо саборску седницу; да саборској седници саопштиш шта си одлучио. То би сигурно имало утиска. То би могло, зар, изазвати какву одлуку у корист вашу.

— Ја сам смислио шта ми ваља радити, одговори деспот. Чекао сам доста; више не чекам никога.

И љутито, деспот се опрости с оцем Јованом Капистранским. Кад се вратио дома, прва му је реч била да се све спрема за полазак у Србију.

По том дозва логотета и нареди му да се напише пуномоћство војводи Влатку, који је деспота пратио, да може у име деспотово закључити са султаном мир по захтевима које је султан у почетку рата истављао, на име: да се султану уступа сва јужна Србија до Мораве код Крушевца, заједно с Новим Брдом, Нишем и Крушевцем, тако да деспоту остаје Кучево, Браничево и Ресава и земља између Мораве и Дрине изузимљући војнички пут Крушевац—угарска граница. Наредба је деспотова гласила да Влатко тражи султана где га могне наћи, да свршава с њим што пре може, у крајњем случају онако како хоће султан. Влатко је имао да путује без одмора и кренуо се чим је пуномоћство готово било.

Дан по том, дође у Ђур и новост да су Турци Ново Брдо узели. Деспот Ђурађ одмах крену пут Србије. То је било већ око половине јуна.

Султан Мехмед, пошто је свршио своје вероломно дело у Новом Брду, пошао је даље да узима градове око Ситнице, које је, један по један, понајвише предајом, брзо позаузимао. Стари Гвозденовић се налазио у пратњи султановој, и после узећа Новога Брда даваше му драгоцена упутства како где треба поступати. Тако га је допратио до у Белу Цркву, у којој се султан задржао. Један улак са границе био му је донео глас да му је послан пуномоћник деспота Ђурђа с намером да закључи мир. Султан Мехмед је напред знао да то значи да деспот прима све његове погодбе и већ је размишљао шта му даље ваља радити.

Кад је султан Мехмед дошао у Белу Цркву, отац Калистрат и млађи му брат Калистрат морали су поћи да се представе новоме господару.

— Ви сте моји највећи противници, рећи ће султан Мехмед, као у шали, калуђерима који су дошли да га поздраве. Да вас није, ја бих лакше покорио Србе.

— Нека је честито превисоко ти царство, одговориће на то отац Калистрат. Зависи од превисокога ти царства, хоћемо ли ми бити противници или пријатељи.

— Како то? упита султан радознало.

— Ако смо с нашом вером у слободи и под заштитом, ми ћемо бити пријатељи; ако ли нас хоћете да гоните, морамо одговарати истом мером.

— Ја хоћу верност моме барјаку, одговори султан, а у веру се не мешам. Нека верује што ко има вољу у моме царству. Ја хоћу велико царство, а велико царство не може бити једне вере.

Опоменувши се да је то предео који је он дао царици Мари, својој помајци, распитивао је о њеном манастиру и о њој, и наредио је да се богат поклон да како манастиру оца Калистрата тако и калуђеричком манастиру Св. Богородице.

У двору Гвозденовића очекивао се повратак господара и гостовање султана Мехмеда. Али госпођа Круна беше на издисању. Молила је Бога да жива не сачека повратак свога мужа. И Божја је воља хтела да јој се жеља испуни. Госпођа Круна је издахнула баш уочи оног дана кад је Мустафа-бег јавио да се враћа кући. Тако је новоме бегу било суђено да прво присуствује тужном опелу госпође Круне, на које се скупила сва околина. Кћи јој Миља такође је била веома болесна. С највећим напрезањем могла је да испрати мајку до последњег почивалишта, па је онда она пала у постељу, остављена од свих и свакога.

Султан Мехмед је имао намеру да нови мир потпише у Плочнику, али видећи колика се жалост сломила на ту кућу, крене у Крушевац, тамо дочека војводу Влатка, деспотова посланика, и с њим потпише последњи мир са Србијом од 1455.

XIX.

Кад се чуло по народу какав је мир закључен и како се деспот вратио из Будима сам самцит, онако како је и отишао, завладало је опште огорчење и крајња малаксалост. Кад су дошле заповести да је рат престао, људи остављаху оружје незадовољни, само што га не бацаху, мислећи да им никад више ни требати неће. Али на дну душе свак је видео да се нема шта више чинити, да је дужност према отаџбини до краја извршена и да се свак мора покорити ономе што је неизбежно.

У тај мах кад је тај глас стигао у Топлицу, Драгош се беше застао код куће у Точанима и беше дошао к оцу Калистрату.

— Шта ви мислите о миру, оче Калистрате, упита Драгош.

— Хвалим Бога те сам стар, и с тога га нећу дуго уживати. Кад ме Бог позове, пошао бих увек с радошћу, а сад ћу поћи још са већом. Нека је само његова милост с народом. Мило ми је једино што не одлазим без замене и што иза мене имам на коме оставити манастир и народ око њега.

Отац Калистрат погледа с милошћу на младога Калистрата Гвозденовића већ у оделу монашком, који беше с њима у разговору.

— Народ и цркву морамо чувати кад власт и државу губимо, одговори млади Калистрат Гвозденовић. То нам је једино спасеније. Тога ради сам ја чин и примио. Остајем при завету докле дишем.

— А шта ћеш ти, Драгошу, упита отац Калистрат.

— Ја не признајем више никога, ни деспота ни султана, осим Бога на небу. Ја ћу да се борим за се и за свој рачун, докле ме милост Божја држи у животу. Хоћеш ли благословити, оче Калистрате!

— Благосиљам, синко, али тешка срца, рече отац Калистрат. Освећуј неправду и насиље, да би га било колико толико мање, и нек ти је Бог у помоћи! Али сва борба не може ништа помоћи без суђена часа. По мојему, више вреди ово што је Којадин узео на се, да се стара да не пропадне вера и књига, да се одржи име народно без прекида, да се преко славе народне не простре густа скрама незнања, да не замукну у мраку заборава цареви и краљеви, јунаци и светитељи народни. Не приговарам ништа ни Драгошу, али је свака сила за времена; свако оружје накрај краја зарђа и поломи се, а у слову истине је једино вечити живот, који никада не гине. С тога нека вам је, децо, главно старање да народу слово истине очувате.

— Добро је и тако мени ојађенику. Нека Којадина на његовом путу; његова је природа за то; он се за то спремио. А ја што ћу? Отац ми је од рана охронуо и ослабео. Остаће му само његово лично имање. За војника нити ће га више Турци, нити Гвозденовић. Стаменија се не удаде, него оде за царицом Маром. И ја се не могу оженити како сам мислио. Све је побркано и замршено. Ја ћу у гору, да кажњавам оне који су казну заслужили, а нема ко да им је изврши на овоме рђавом свету. Ја ћу носити осуде Провиђења Божјег, докле истом Провиђењу не буде воља да и мене уклони с овога света и да ми каже: доста, и теби је крај! Мени је право, ако ми се то догоди и пошто будем само тројицу осветио. А може бити да ће бити и другојачије.

— Па куда сад мислиш? упита га млади Калистрат.

— Сад идем староме деспоту и његову сину где их нађем, да им се јавим. Нећу од њих тражити ни службе, ни награде. Идем да им кажем да сам ја деспот у гори и на путу за рђаве људе, за отпаднике, за варалице, за насилнике, нарочито за све турске насилнике или издајнике, противнике вере. Ја сам извршник суда Божјега и народнога. Може бити да ја њима негде могу и затребати. Ваља они да знаду за мене. Ја не слушам заповести осим оне које ми се свиде. Али која ми се свиди, она ће бити извршена.

— Али ако се деспотима не буде свидела твоја радња, ако они пожеле да је ти обуставиш или потуриш, шта ћеш на то казати? упита млађи Калистрат.

— Они су као и цео свет. Ја их слушам само кад се мени свиди. Ја њих признајем за српске старешине и слушам их у свему што ми се свиди. Али — где то престаје, и моја послушност престаје. Онда сам ја деспот. Буде ли то њима сметало, они ме могу гонити као сваког другог непослушника. И тада ће бити оно што коме срећа оружја донесе.

— А ако се опет отвори рат против Турака? упита млађи Калистрат.

— Ја сам увек против Турака, али само то и ништа више. Уговоре, договоре, погодбе ја бацам на страну. Не тичу ме се, јер ништа не вреде. Једино Турчин у овим земљама нема места. То једино мени вреди.

Стари Калистрат махаше главом и с очевидном милошћу гледаше у Драгоша благосиљајући га једнако.

— Нека је, синко, Божји благослов с тобом, а наша су ти врата, сачувај, Боже, невоље, свакада отворена. Кад си ти Божји осветник, и Божја је кућа твоја.

Драгош топло пољуби у руку старца, коме се очи и сузама заводнише, а старац њега загрли и очински пољуби у чело и у образе.

Мир се по том одмах и извршио. Султан Мехмед је у ствари био заузео оно што је тражио уговором. Нешто мало што још није био стигао да заузме, деспот му је одмах предао. Султану није никада требало одмора. Од Крушевца је одмах начинио зборно место и пристаниште за војничке бродове, с којима ће се низ Мораву спуштати к Дунаву. У Крушевцу се уз то отворише и друге велике војне радионице, нарочито за топове. Видело се да султан хоће да удари на Београд. Дугачки низови товарних биволских кола вукли су у Крушевац комаде звона која су с цркава поскидана, па полупана, а сад су се носила у Крушевац да послуже тополивцима. А тополиваца и тобџија каквих није било, и с кога краја их света није било?! У Крушевцу се проговорише сви земаљски језици као на Вавилонској Кули. То је трајало целе зиме 1455—56. Кад наста пролеће 1456, видело се јасно куда се смера ићи, јер се поједини сплавови почеше товарити и спуштати к Смедереву. Осим тога поче стизати Крушевцу из Софије и из Скопља и војска све више и све више. Није више ни била тајна, да султан Мехмед тога лета мисли да узме Београд. Војска је силна долазила, какве до тад нико видео није. Поља око Крушевца прекрили војска са свих страна, и пошто се сви силни топови послаше које сухим које водом низ Мораву, пође од маја месеца и војска истим путем. С почетком јуна 1456 сва се та сила слеже к Београду и покри

поља и долове око њега од Саве до Дунава. Никада се толика сила није свалила под тај град. Султан Мехмед дође и сам под Београд и разапе свој чадор на брегу где је сада ново гробље, ближе к цариградском путу. Кад прегледа како му се била распоредила цела војска, он даде знак да се бомбардање почне. Рачунао је да му се Београд одупрети не може и да га већ држи у рукама. Ратне машине бацале су камење и усијане кугле. Многобројни топови почеше бљувати ватру и гвожђе на град. Још је у то време ново било то оружје као и пушчани прах. Дим од пушчаног праха видео се из далека изнад целе околине Београда; јека топова чула се чак до Сегедина и до половине тадашње Србије. Људи су дрхтали од ужаса, слушајући ту, онда још нову ствар, и помишљајући каква се страшна борба води око Београда. Нико није мислио да се Београд сме одупрети, нити да ће шака хришћана у Београду моћи одолети толикој сили и толиком оружју. Разумевајући добро шта је опсада, султан Мехмед је наредио био да се на Дунав код Београда доведу силне војне лађе. Оне су се правиле на доњем Дунаву, највише код Видина, и две стотине их је довезено под Београд, добро наоружаних и напуњених војницима, да се град затвори с воде исто тако као и са суха.

После кратког времена града Београда готово није било изнад земље. Топовске кугле и камење које се бацало на зидове ма-

шинама било је расклиматало и скоро до земље порушило зидове градске. Варош није више била ограђена, она је била као у отвореном пољу. Посадом су управљали Сибињанин Јанко, као главни војвода, и папин изасланик Јован Капистрански. Посада није била многобројна, и она беше сустала беспрекидном борбом без одмене. Ваљало је нешто учинити да се посади помогне и да се одмени, јер велика хришћанска војска, о којој се још од 1453, од пада Цариграда, говорило, и која је сад требала да брани Београд, нити се скупила, нити се с оним што се ипак било скупило од овуд од онуд, смело и помишљати да се на опсадничку војску удари онако како треба. Али се ипак нешто морало учинити, јер је опсадничка војска могла град дићи за час каквим хитрим ударцем изненада.

Тога ради Јанко Сибињанин, који је имао прилично војске на левој страни Дунава, смисли да разбије опсадне лађе на Дунаву, и да тако граду помогне, пошто би га с воде отворио. То му је било лакше да покуша него да огледа разбити војску на суху. Знао је да му је за овај други посао снага недовољна. Саставивши такав план, Јанко Сибињанин поручи да се све лађе озго с Дунава скупе код Сланкамена. Заповеднику Београда, своме зету Михаилу Силађију, поручи да и он прикупи све лађе које су му под руком или до којих може доћи, да па удари истог дана он од Београда, тако да се бродарска опсада

турска баци међу две ватре. За дан напада одреди 14-ти јул, чим сване. Пошто се турска опсадна флота пружала уз Дунав готово до Сланкамена, Јанко скупи сву војску, коју је имао око Земуна и с десне стране Дунава, на дунавску обалу око флоте с обадве стране. На једној страни реке заповедао је сам Јанко Сибињанин; на другој је непрестаним говором и храбрењем војнике упућивао и соколио папски делегат Јован Капистрански. Тако почне напад на дунавску флоту турску. Турске лађе су биле ланцима везане једна за другу, и кад је почео напад малих хришћанских лађа, Турци су се томе с почетка смејали. Али сложан напад и са воде и са суха поче у брзо показивати да нимало није шала, тако како је у први мах изгледало. Хитре мале лађице успеше да на неколико места покидају ланце којима су биле везане турске лађе, да им прекину везу и да се измешају с њима. У тај мах удари и посада београдска са четрдесет на брзу руку опремљених лађа с леђа на Турке, и почну им живо досађивати. Бој се отвори страшан и крвав. Турци су били нападнути и низ воду и уз воду, и с једне и с друге обале. Што није нико очекивао, оно се догоди: хришћани одрже потпуну победу. Многе турске лађе потопише се у Дунав; многе су биле тако оштећене и покварене да више нису биле ни за што. Сами су их Турци палили, да хришћанима у руке не падну. Четири турске ратне лађе са свом опремом

хришћани заробише. Турске флоте није више било на Дунаву, и приступ к Београду с воде био је са свим отворен. Султан Мехмед је са свога стана више Београда гледао своју властиту пропаст и штету, коју нити је више могао поправити ни накнадити. Јанко Сибињанин се потпуно користи том приликом. Он у Београд пошље одморну војску, увуче у њ хране и ратних потреба и тако становнике Београда на ново охрабри, да се и даље боре и свој град од турских напада бране. Сву војску Сибињанин поче уређивати и оружју и борби вежбати. Макар да је непрестано био далеко слабији од Турака, он имађаше тврду веру да ће се одбранити и султана разбити. Победа од 14-ог јула на таласима дунавским у томе га је само укрепила.

Султан Мехмед је имао другојачији рачун. Горчина и љутња појили су га самим једом због несреће на Дунаву. Из Цариграда су му писали да су се папине лађе јавиле на Дарданелима и да нападају тамошње приморје. Султан одлучи да на Београд опет нападне свом силом, па или да га освоји или да се скрха на њему. Ово друго сматрао је за немогућно. С тога изнова отвори из топова највећу ватру на град. Али се и посада, обновљена и окрепљена, држаше још храбрије него дотле. Утврђења су оправљали или новима замењивали, а на топовску ватру одговараху такође топовском ватром. Сам велики везир Караџа погибе од хришћанског топа из Београда. То

султана баци још у већу јарост. С тога нареди да се на дан 21 јула опет удари на Београд са свом силом, те да се по што по то узме.

Опсађеници у Београду видели су по необичној живости у турском стану да се спрема нешто необично. Заповести су издаване; људи су трчали с једног краја стана на други; војници су се спремали и размештали; топови су непрестано грували на град, који је био са земљом сравњен. Зидови око вароши били су порушени, шанчеви затрпани; варош је стајала отворена, и ваљало ју је само узети. То је баш оно што је и султан Мехмед и видео и наредио. Турци отпочну напад 21-ог јула у вече. Борба се отвори очајна. Два пута Турци ућоше у варош, и оба пута бише истерани с великим губитцима. Борба се продужила сву ноћ. Једном хришћани беху малаксали, и кад на спољна утврђења око вароши удари одморна турска сила, попустише пред њом и почеше се повлачити у варош. Турци јурну за њима, освоје спољна утврђења и продру и у варош. На варошкој пијаци отвори се нова борба, али ни у њој се хришћани не могну одржати, него се повуку у град. Турци јурну за њима, и један се беше већ успузао уз бедеме градске да на њима пободе турску заставу. У тај мах војник Тит Дугонић обухвати чврсто тога Турчина, и с њим и са турском заставом заједно сурва се у градски дубок јарак, у коме су обојица

смрт нашли. Одмах за тим отвори се борба око градских врата и око моста пред њима. Нико није имао времена да мост дигне. Турци су већ на више места преко порушених бедема насртали у град. Кад зора 22-ог јула обасја овај призор, сви претрнуше од ужаса. Београд је, тако рећи, био у пола узет. Јанко Сибињанин и папин делегат Јован Капистрански ни тада не изгубише уздање у своју војску. Они наредише да се на насртљиве нападаче бацају запаљене крпе, умотане у смолу и сумпор, и друго којешта упаљено, што се не би дало лако угасити. Како су Турци били почели навалживати у густим гомилама на град, и како је њихово одело било широко, ово средство необично помогне. За кратко време турски опсадници огрезоше у пламеном мору, пометоше се због тога, кренуше назад да се спасу ватре, и напустише и град и варош у великом нереду. Јанко Сибињанин у том моменту истрчи из града са својим војницима и удари под сабљу пометеног непријатеља. Није много прошло, а варош Београд се очисти од Турака.

Овај случај опет опије храброшћу и уздањем браниоце Београда, и тако се мало по мало отвори борба с Турцима без нарочите намере и без нарочитог плана. Јован Капистрански се у тај мах налазио на левој обали Дунава. Видећи отуда да се нарочито његови крсташи све више залећу у борбу, пређе и сам на бојно поље, изнесе своју заставу и

стане соколити нападаче. Тако се развије одушевљен силан напад на Турке, коме они, поред свега свог великог броја, не могоше одолети. Крсташи разбише све турске чете које су покушале да им се одупру и допреше већ до самог турског стана. Видећи то султан Мехмед, који се налазио у шанчевима између града и стана, поплаши се да му хришћани не пресеку повратну линију, скупи колико је могао војске, па јурне за њима, да их с леђа разбије, оставивши врло слабе страже у шанчевима. Јанко Сибињанин гледао је то из Београда, па видећи турске шанчеве пред Београдом без довољне заштите, излети са својом војском из града, заузме их после кратке борбе и стане у њима он са својима чекати султана Мехмеда, који је из њих изашао.

Може се мислити какав је ужас снашао султана Мехмеда, кад је видео шта је било. Узалуд му је било што је крсташе био разбио. У његовим властитим шанчевима чекаше га Сибињанин Јанко. Отвори се опет нова борба с променљивом срећом. Ноћ већ поче спуштати се над разбојиштем на ново, а Турци никако не могаху потиснути хришћане из својих заузетих шанчева. Многи знатни Турци изгибоше у борби, излажући се да би спасли битку и положај. Међу рањеницима је био и сам султан Мехмед, којега онесвешћена и полу мртва донесоше у стан. Битка је била изгубљена, без помоћи. Војска остаде без

главе и наже бегати главом без обзира за султаном самим, којега су полу мртва носили у Софију. Цео моравски пут у Србији преплавише бегунци силне, многобројне војске турске, која је, пре неколико недеља, с невиђеним бесом јурила из целога царства и с целога истока пут Београда.

Деспотове старе размирице с Угрима и с папом и погодба његова са султаном од 1455 беху га ставиле у веома чудноват положај. Збијен једва у половину старих својих земаља, с отвореним за Турску путем низ Мораву, деспот је, по тим погодбама, морао мирно да гледа и кад се силна војска купила око Београда, и кад су под Београд носили оружје и другу војничку опрему, и кад се та војска у нереду растурила. Још је уз то, због ране на руци и ропства у Купинику, које му је нанео Сибињанинов зет Михаило Силађи у јесен 1455, и боловао болешћу, од које ће, на послетку, и умрети. Седећи цело лето у Смедереву с извесном војном силом, коју беше прикупио ради своје властите сигурности, деспот је у току јуна и јула 1456 године по цео дан слушао тутањ топова на Београду. Он хришћанима није одмагао. Хришћани су се, на другој страни Дунава, тако рећи под сенком његова града, сабирали, и он им ништа није био на сметњи; он је њима желео добра. Али он није смео мрднути. Кад су се њихови борци с јуначком кликом залетали на Турке, он није смео пу-

стити и своје људе да се с њима утркују. Он је морао мирно гледати, ћутати и уздисати, да би само остао веран уговору.

Али у Србији није био само деспот Ђурађ. У Србији је још било Срба. У Србији је још био и јунак Драгош Плетикосић, који се после 22 јула начини деспотом на моравском путу кроз Србију. Кад се почела растурати турска војска, Драгош узбуни народ по путу и око пута и поче дизати све што беше кадро оружје подићи. „На оружје, народе, удри неверника! Сад му је црн петак. Удри, не бој се, нико те неће на одговор позивати!“ Тако је гласила кратка команда Драгошева. А он је тој команди и жив пример давао. Разбијао је и уништавао гомиле које би се на путу или на страни од пута јављале. Тражио је и откривао оне који су се били посакривали. Упућивао је друге да тај посао раде онамо где он сам стићи није могао. Ни ноћу, ни дању није дао себи мира, докле тај посао није свршен. Записано је да је некоме деспот Ђурађ онда признао како је само од његових поданика и у његовој земљи изгинуло у то време, бежећи кроз његове земље, на двадесет и пет хиљада људи од пропале турске београдске војске. А деспот није, доиста, ни прстом мрднуо.

При крају тога посла деспот поручи Драгошу Плетикосићу да му се јави.

— Хвала, синко, рећи ће оседели деспот, погурен мукама и годинама. Хвала, синко, по

сто пута, и ходи да те пољубим. Нико то не би могао свршити тако како си ти свршио.

— Опрости, господару, ја сам радио о мојој глави и о мојим заповестима. Ти ми ниси ништа заповедио; ја те нисам слушао. Ти држи веру и право се куни, а ми смо вршили заповест Божију. Нисмо твоју, ни дај Боже!

— Разумем, синко, разумем. Ја нисам заповедао, јер није требало да заповедам. Ви сте сами себи заповедали; срце вам је српско заповедало. Али нека вам је Богом просто. Ја нисам заповедао, али најсвесрдније благосиљам, рече деспот с убеђењем.

— Хвала, господару! Сви смо сад задовољни.

— Али ја сад баш нисам задовољан, рећи ће стари деспот. Ви сте задовољни што овога минута гледате пред собом положај којим можете бити задовољни. Али ја сам незадовољан што западни хришћани ни сад, ето, не употребљују положај да из њега извуку све користи које би се извући дале. Као увек, тако ће и сада прилика проћи узалуд. Као на Златици, као после славне одбране Новог Брда и боја на Крушевцу, западни хришћани ће скрстити руке; они ће пустити Турчина да се прибере, да сакупи нову војску, па да их опет бије. Сибињанин Јанко је имао једва толико војске да Турке код Београда разбије. Управо он ни то са својом војском не би могао. Случај му је, слеп случај помогао.

Слава му, што је умео тим се случајем потпуно користити за овај мах. То он уме. Али камо сад војска силнога запада, да султану Мехмеду ни у Азији не да смирити се? Камо памет, камо рука? викаше деспот зажарен.

— Господару, ти паметно говориш, али што ћемо кад није другојачије. Хвала Богу и на овоме.

— Да, а ви сте сви викали на мене, и вичете и сад: „Неће са Сибињанином, неће с Мађарима на Турке. Туркофил, издајник вере и народа!“ И ти си тако викао и тако мислио. А ја бих хтео да се не сврши само на почетку, него да се тера до краја. Није доста Турчина истерати из Београда; треба га истерати и из Софије, из Цариграда, из Европе. То би желео турски пријатељ, деспот Ђурађ Бранковић, а не почети, па брже боље задухати се и престати, како обично раде западни хришћани. Али, опет, хвала теби, синко, ти си славно извршио што је твоје. Сад иди. Знам да те чекају царица Мара и Стаменија.

И стари деспот пружи руку Драгошу и отиде у своје собе.

XX.

Они који су мислили да је уговор од 1455 последњи међу Турском и Србијом, само парче хлеба деспоту Ђурђу, имали су право. Напад на Београд од 1456 зауставио је процес и забавио султана Мехмеда другим пословима. Деспот Ђурађ, међутим, подлегне старости и боловању од рањене руке, те умре уочи самог Божића исте 1456 године. Деспотство остане на деспоту Лазару. Али у деспотској породици није било јединства. Једни су добро разумевали прави смисао уговора од 1455 и сматрали су да деспотска породица нема више снаге ни за какву политику. Деспот Лазар, поводећи се по жени, деспотици Јелени, није тако мислио. Деспот Лазар и брат му слепи Стефан и деспотица Јелена, која се већ бринула како ће удомити своју ћерку, теглили су више к анти-турској, угарској политици. Царица Мара, деспотица Јерина, Ђурђева жена, брат Јеринин Тома и најстарији син Ђурђев слепи Гргур били су против те политике и заступали су мишљење да се треба држати Турака и султана.

Мало више од четири месеца после смрти Ђурђеве, склопи очи и жена му, деспотица Јерина, 3 маја 1457. Колики је био расцеп у деспотовој породици, види се по томе што се говорило да је деспотица Јерина отрована. А чим је она очи склопила, царица Мара, њен ујак, брат Јеринин Тома, велики војвода, и слепи Гргур, најстарији син Ђурђев, сместа оставе двор деспотов, не чекајући ни да се Јерина сахрани. Путујући у великој жалости у Турску к султану Мехмеду, царица Мара се устави у своме манастиру Св. Богородице код Беле Цркве.

Прва ствар су јој биле молитве за покој душе деспотице Јерине, а по том одмор од жалости и од пута.

Манастир Свете Богородице био је тада пун калуђерица.

У манастиру Св. Николе код Беле Цркве није више било старога оца Калистрата. И он је умро на скоро после деспота Ђурђа. Погреб му је био величанствен. Народ из далеке околине беше се слегао да испрати омиљеног старешину и народнога учитеља и да ожали што га он оставља баш у доба када му је најпотребнији био. Тако је нашла признања његова искрена служба народу. А он је, целога свога дугог века, једино саветом и живом речју, служио правди и истини и штитио слабога и потиштенога. Људи су плакали растајући се с њиме. Један једини човек

који је требао да буде, није био на том погребу. То је био Мустафа-бег Гвозденовић.

После смрти старога Калистрата, манастирска братија изберу за игумана сина Гвозденовићева, монаха Калистрата, и ако је био млад, готово најмлађи међу њима. Така је била и последња порука старога Калистрата. Млади игуман Калистрат прими тешко бреме с пуном одлучношћу. Он почне живо учити народ да се властима покорава, да њихове наредбе врши, али да као очи у глави чува своју веру, свој закон, своје народне обичаје. Нарочито је учио људе да никада не траже турскога суда и да се, у својим потребама, неверницима не обраћају ни за што, осим ако би се што баш морало и избећи се не би могло. За то је упућивао људе свештеницима или манастирским старешинама, или изборном суду добрих и поштених људи. Свакоме је говорио да од тог ништа боље није.

По том добро промишљеном и прорачунаном правцу сви су изгледи да ће млади игуман Калистрат потпуно заступити старога оца Калистрата још у већој мери. За њим је велико име Гвозденовића, које се свеколико саставило око врснога сина, када га је променом вере отац издао. Он је знао и црквене књиге и законе на изуст, и од њега није било човека који би сву пространу околину Беле Цркве и Топлице у сваком погледу боље познавао. С друге стране, како се он искрено одрекао добара и среће овога света,

тражећи једину срећу у служби вере и народних интереса, свак се могао њему поверити и свак у њ поуздати. Нигде он није био и није могао бити заинтересован, по своме чисто испосничком начину живота. Очевине и имања он се одрекао; што буде остало иза његова оца, отићи ће његовој млађој браћи, која су примила веру мусломанску. Њему је остао само углед старога имена Гвозденовића, и он је с тим био задовољан. Парче хлеба и чаша воде била је сваколика његова потреба. И то му је манастир осигуравао. С тога му се дивила сва Топлица, и име је његово већ било веће од свакога дотадашњега Гвозденовића. Што би он наредио, поуздано би вршио сав онај хришћански крај.

У самој Гвозденовићевој кући све се променило после изласка Којадинова. Одмах за тим оставила је овај свет госпођа Круна, а не много за њом и ћерка јој Миља. При погребу и једне и друге, народ је тихом демонстрацијом изјавио оно што није могао јавно да искаже.

Мустафа-бег је видео да је с променом вере престао бити Гвозденовић и да је одржао само материјалну страну старога породичног угледа — имање. Народна се расположења не могу силом ни добити ни изгубити. Ни док је био хришћанин, њега нико није љубио. Али откад се потурчио, све је постало још горе. Својима као да је био умр̈о. Турцима се ипак није могао у поверење увући. Они

су у њему непрестано гледали старога хришћанског старешину, и где би се год што десило за њих неповољно, приписивали су, у својим мислима, њему, ма да он, у истини, Турцима никада крив био није и ма да их је искрено служио. Најтеже му је било, што се сав његов старински углед избрисао као да га никад било није. Суревњив је био на најстаријег сина, игумана, који је све то присвојио. Видео је јасно колико је погрешио што је трчао с променом вере, али се ту сад ништа више није дало исправити. Кад је дошла царица Мара, он је ишао с другим Турцима да је поздрави, а она му је једва две три речи проговорила.

Са свим другојачије је царица Мара примила игумана Калистрата.

— Честитам ти, рекла је игуману царица Мара, честитам на свему. Уједно моје највеће сажаљење на тешким губитцима у породици. Чујем, са жалошћу, да ни госпође Круне, ни Миље нема више међу живима.

— Тако је, превисоко ти царство. Оне су обе, једна за другом, отишле у бољи свет. Превисоко ти царство зна за случај с нашим оцем. Њих две су пресвисле од бола кад су га виделе у турској чалми. Ја сам одмах за тим отишао у манастир и одрекао се свега. Народ ме, истина, зове Гвозденовићем, али ја више Гвозденовић нисам.

— Хвала ти и слава, игумане! Ти си се у главноме угледао на мене. Оставио си сву таштину овога света, да послужиш вери и

Христу. То је још једини пут којим се може својој савести данас одужити син једне заслужне породице.

— Ја сам то и мислио, превисоко ти царство.

— Хвала ти, игумане, што си у томе сталан остао. Ја се сад, ожалошћена и убијена до краја, сама ломим куда ћу.

— Допушта ли превисоко ти царство да напоменем неке мисли, као један предлог. Султан је према теби милостив. Могућно је да би се могао остварити.

— А какав би то предлог био, упитаће царица радознало.

— Кад би се превисокоме ти царству дао двор с имањем у приморју спрам Свете Горе, на путу из Србије и из Бугарске у Свету Гору и у Јерусалим. Та би места била западно од Сереза, око Јежева, с ове стране Тахинског Језера, како ми је казивао покојни отац Калистрат више пута. Он је добро знао путове у Свету Гору.

— Па чему би то служило, упита опет царица.

— С тога би се места, превисоко ти царство, боље него и откуд с друге стране могло помагати калуђерима и хришћанима који ходе к светињама у Свету Гору и у Јерусалим. Шта нам је остало друго него да се о томе бринемо кад је Божја воља била да паднемо у стање у коме смо сад.

— Ја ћу то имати на уму, оче игумане.

Међу тим радо бих чула којим путем ти овде упућујеш хришћанске послове.

— Упућујем народ, превисоко ти царство, и делом и словом, да живи мирно, да би му зарасле тешке ране његове; учим га чим год могу да се сам брине о својим потребама; да никада не тражи суда турскога; да своје свештенство сматра као своје управнике и судије; да се њима обраћа и у злу и у добру, и да му је православна праотачка вера једина узданица.

— А слуша ли те народ, оче игумане?

— До сад слуша не може боље бити. Види да је добро по њ.

Потпуно задовољна, царица отпусти игумана Калистрата, радујући се што се тако млад човек тога посла примио. За онај крај није више бриге имала.

У саму, готово, позну ноћ, дворкиња Стаменија јави царици Мари још једнога калуђера.

То је био брат њен Драгош. Он је оставио у гори своје гусарско, хајдучко, рухо и своју страховиту чету, па је дошао да и он још једном види сестру Стаменију и да царици Мари пољуби руку. Није то могао другојачије учинити него тако преобучен у рухо калуђерско, у коме се тако незгодно осећао.

Ускоро је царица отпутовала на двор султана Мехмеда. Онде је она радила по упутствима игумана Калистрата, и султан је доиста и тада према њој био милостив, обдаривши је новим земљама западно од Сереза у Јежеву, на путу којим се путовало из Србије и из Бугарске у Свету Гору и Јерусалим. Ту је царица Мара провела многе године, све до своје смрти 1487 године.

* * *

Није прошло ни две три године од овога што приповедамо, а из дворова Мустафа-бега Гвозденовића у Плочнику једне ноћи изненада сукну пламен у ведро небо. Он једва спасе своју главу. Остало му све пропаде у пламену. Беше се скупио силан свет да гаси, али угасити није могао. Сутра дан је на ономе месту освануло згариште око опаљене, од ватре испуцале куле.

Нико није могао да дозна откуда је дошла паљевина.

Говорило се много да је паљевину извршио хајдук Драгош Плетикосић. Од њега се, нарочито, потурчењак ретко где могао скрасити.

Говорило се да су многи Турци изгинули јурећи Драгоша Плетикосића, али да га никако нису могли ни убити ни ухватити.

Драгош је ходио од једне планине до друге и светио је сиромаха и нејака. Он је говорио за се да је Божји Суд и плаћао је као Божји Суд онима који су највише криви били. Чим би неко превршио неваљалством, говорили су да ће му доћи Драгош Плетикосић у походе. И Драгош је обично доходио. Го-

ворило се да га ни стрела ни пушка не бије и да му се никаквим оружјем ништа не може. А он је, заиста, ходио као осветник, као заточник правде Божје. Име му се знало докле се за име српско знало, докле се језик српски говорио, докле се крстом православним крстило.

XXI.

Прошло је већ више година од догађаја које смо приповедали у досадашњим одељцима.

Нема више никога од јунака о којима смо тамо говорили. И Сибињанин Јанко, и Јован Капистрански, и деспот Ђурађ, људи који су у оно време боље него ико знали како се треба борити с Турцима, отишли су Богу на истину, сва тројица у току неколико месеци, један за другим, као да их је судбина поуклањала испред султана Мехмеда, зар за казну што се нису умели сложити против Турака.

Ни Србије више не беше као државе. У Смедереву не сеђаше српски деспот него турски намесник.

Нема више српских судова ни ћефалија, ни других старешина. По градовима су турски муселими, кадије и диздари. Док се тај обрт свршио, силна је крв проливена, силан је свет одведен у ропство, многе су штете почињене, многе тековине за права Бога паљевини предате. Силан је свет испропадао од чемера, од болести, од безбројних невоља сваке врсте.

Који су имали земље или имања тражили су како да се измире с новим стањем ствари, те да што боље сачувају своје интересе. У тешкој борби међу интересима и уверењима, многи су се, за љубав интереса, и вере одрицали. Нова најезда која је пратила освајача носила је нову веру, нов језик, нов ред ствари, ново одело, нове обичаје. Ако је и даље остао доле прост народ, онај који ће и опет робовати, на врху се друштвеног и државног уређења мењало све од почетка до краја.

Простом народу још је било најлакше. Пређе је његову господару било име *властелин*, а сад му је постало име *спахија* или *читалук-сахибија*. Работа је у главноме остала иста. Али су и простом народу тешка била самовољна насиља нове господе на веру, на обичаје и на свакидашњи живот. Није сад више ни у каквом месту најглавније била црква — него џамија. Туђи људи, та нова господа, начинише се господари земљи и народу. Њихови су интереси били на врху; њима се свак морао поклонити. Власти су свуда браниле њих и њихове интересе. Ти су туђи људи имали другојачије навике, другојачије одело, другојачији језик. Али то свеколико сад изби свуда на врх; по томе се ваљало свакоме управљати. Народ брзо спази не само да му је дошао нов господар, него да му и саму све навике ваља окретати другојачије. По градовима и по већим трговима или селима почеше се дизати неверничке џамије и уз њих минарета. С њих су мујезини својом песмом и живим гласом позивали верне на молитву. Нови су се господари мрштили при погледу крста; звук звона им је био неповољан. Калуђер и поп нису више били свуда радо дочекивани представници вере. Новим господарима су они изгледали као агенти потиштене, побеђене вере. Што би горе, стрпа се доле; на врх се, место њега, издиже нешто ново и туђе. У брзо се виде да се попу и калуђеру ваља и склањати испред Турака, особито ако би их више било.

И по градовима и по селима завлада неки други ред. Размилеше се у скоро свуда људи нове власти да земљу и имања попишу, како би се тамо горе, у средишту власти, начинио распоред. У оно време војнике није држава на данашњи начин издржавала, него су војници распоређивани на издржавање по селима. Тако се оно што се дотле вршило властелину, почело од турског освојења унапредак вршити спахији. Није, дакле, у главноме било никакве промене, али опет турски спахија није био оно што је био српски властелин. Ваљало је и да се сељак навикне на спахију и спахија на сељака. Сукоби су лако искакали, али се нису лако лечили. Суд је био турски, и на сваком том суду спахија је имао право. Свуда је онако морало бити како хоће Турчин и турски војник. Суд је свагда сматрао за своју дужност да потпомогне Турчина и турског војника. Нов језик се такође морао учити.

Тако се у тихе словенске жупе и села по српским земљама поче увлачити реч по реч, донде непозната из језика са далеких степа азијатских.

Тако се мало по мало земља мењала све више како су један по један изумирали они који су још памтили старо стање за хришћанске власти. То стање је остајало све даље на страни, улазило је све више у поезију. Већ су са свим ретки били они који су то време памтили и на њих се указивало прстом. Цркве су се по градовима све више склањале у присенак, тако да није много прошло а да је спомен старога живота и старих предања најрадије прианьао око старијих манастира. И онда су састанци око њих имали са свим друго значење у срцима народним него што је било оно за хришћанскога времена. Свак осећаше да је ту света остава старих времена, и свак се напајаше њеним тајанственим успоменама.

* * *

У гробљу код манастира Св. Николе у Белој Цркви стоје две гробне хумке, покривене каменим плочама с натписима. Око крстова је цвеће, засађено на гробовима. У једној су хумци мајка и ћерка — госпођа Круна и Миља, а у другој брат и сестра — Драгош и Стаменија. Гробови су један до другога.

По каткад, кад би се вече најчаровитије

смиривало, кад би се још у даљини само руменео сунчев заход, могаше се видети једно ослабело, измучено створење, где, пошшапајући се, једва прелази гробне брежуљке и оним се гробним хумкама жури. Сада би му се брада таласала у сумрачку, очи би му биле пуне суза. Само му је лице било мирно као у светитеља.

То беше игуман Калистрат, некадашњи Којадин Гвозденовић. Дубока старост га беше жива прибила к земљи. Чекао је позив небески са спокојством човека који је све своје дужности на овој земљи савесно и с ревношћу испунио. Уживао је милост Божју и опште поштовање живога светитеља.

Он дође до гробова, благослови их и спусти се на клупицу, која је поред њих била подигнута.

— Ту су — шаптао би он у тихо вече — ту ми је још једино познато место на овом свету. Видех пропаст народа свог по попуштењу Божјем за велике грехе његове; видех крваве дане љуте освете над својим родним домом; окушах смерно трпљење и побожно уздање; сахраних оца Калистрата; сахраних Драгоша. Нема више никога из оних срећних дана младости и милине. Све је помрло — ја сам још, по Божјој милости, једини остао од ондашњега нараштаја. И све сам прежалио и прегорео. И ону божанствену девојку, која ми је срце испуњала миљем. И њу сам прежалио. Ево је овде у овој хумци с њеним ју-

начким братом. Ево и моје драге мајке и премиле сеје. Боже милостиви, је ли куцнуо и мој час? Нека буде воља твоја!

И оседели калуђер клече између гробова, и усрдно се мољаше Богу.

— Кад ја још легнем ту, рече старац, све ће се свршити. Неће бити помена од нас малих и слабих. Али ће остати српско име, остаће света вера наша, остаће жив народ, докле траје сунца и месеца. Бори се, народе мој, држи се, не клони; док се држиш, нико те савладати не може!

И старац се чисто и сам прену, и живљим корацима отиде у манастир.

То је био у оно време последњи останак од свога нараштаја. А нараштаји пролазе као лишће, само без зимскога прекида. Онда кад један ишчезава с позорнице, други га је давно заменио. Завет прошлости и воља судбине у будућности врши се даље без претрзања. Онда кад је Калистрата нестало, његов су посао већ радили други; коло је ишло наоколо. Ништа не значи што је тај рад бољи или гори, мршавији или обилатији; главно је да поточић народнога живота и народне мисије непрестано струји и никад не засушује!

КРАЈ